

АЗƏРБАЙҶАН ССР ЕЛМЛƏР АКАДЕМИЈАСЫНЫН

Х ƏБƏРЛƏРИ ИЗВЕСТИЯ

АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР

ТАРИХ, ФƏЛСƏФƏ ВƏ ҺУГУГ СЕРИЈАСЫ

★

СЕРИЯ ИСТОРИИ, ФИЛОСОФИИ И ПРАВА

1

1972

„ЕЛМ“ НƏШРИЈАТЫ — ИЗДАТЕЛЬСТВО „ЭЛМ“
БАКЫ — БАКУ

И. А. ИСАЕВ

ИЗ ИСТОРИИ РАЗВИТИЯ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА АЗЕРБАЙДЖАНА (1946—1965 гг.)

Жизнь повседневно ставит как одну из важнейших задач советской исторической науки дальнейшее, более углубленное изучение возникновения и развития социалистического сельского хозяйства.

История развития сельского хозяйства Азербайджана имеет немало важное значение в общем анализе исторического опыта всех советских республик, особенно в послевоенный период. Труженики азербайджанской деревни, выдержавшие вместе со всем советским народом суровые испытания Великой Отечественной войны, развернули работу по восстановлению сельского хозяйства, с тем чтобы не только достигнуть довоенных показателей, но и обеспечить дальнейшее мощное его развитие. Решая эту задачу, колхозное крестьянство, рабочие совхозов и специалисты сельского хозяйства Советского Азербайджана вместе со всем советским народом вступили в период завершения строительства социализма и развернутого строительства коммунизма.

Между тем исследование этого периода еще только разворачивается. Естественно, что изучение истории социалистического сельского хозяйства Азербайджана началось с осмысливания его начальных этапов, по тематике которых накопилась значительная литература. Более поздние этапы, в том числе и послевоенные годы, первоначально получили освещение, как правило, только в трудах обобщающего характера¹.

В последнее время, наряду с работами, охватывающими 1920—1965 гг.², появились и специальные работы, рассматривающие только послевоенные десятилетия. Среди них могут быть названы исследования Ш. А. Ахвердиева³ и А. А. Алиева⁴.

¹ См.: М. Поладов. Сельское хозяйство Азербайджана за 40 лет. Баку, 1960 (на азерб. яз.); Х. Алимйрзоев. Азербайджанская деревня в годы Советской власти. Баку. 1963 (на азерб. яз.); Расцвет экономики Азербайджанской ССР. Баку, 1967, и др.

² См.: Ю. Н. Юсифов. Деятельность Коммунистической партии Азербайджана по созданию и развитию совхозов (1920—1965 гг.). Автореф. док. дисс. Баку, 1969.

³ Ш. А. Ахвердиев. Борьба Коммунистической партии Азербайджана за развитие сельского хозяйства в послевоенный период (1945—1958 гг.). Автореф. док. дисс., Баку, 1965.

⁴ А. А. Алиев. Коммунистическая партия Азербайджана в борьбе за дальнейшее развитие колхозного строя (1959—1965 гг.). Автореф. док. дисс. Баку, 1968.

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ: З. М. Бунятов (редактор), А. А. Али-заде, З. Б. Геюшев, З. И. Ибрагимов, Ф. Г. Кочарли, Б. С. Курбанов (ответственный секретарь), Ш. Ш. Мирзоева (зам. редактора), И. Д. Салимов, М. М. Саттаров, А. С. Сумбатзаде, Е. А. Токаржевский.

Адрес: г. Баку, проспект Нариманова 31. Редакция «Известий Академии наук Азербайджанской ССР (серия истории, философии и права)».

П71618

Центральная научная
БИБЛИОТЕКА
Академии наук Киргизской ССР

Исходя из степени современной изученности проблемы, представляется целесообразным дать общий очерк развития социалистического сельского хозяйства Азербайджана в послевоенные десятилетия. Настоящая статья, не претендуя на освещение всех вопросов названной темы, является попыткой в этом направлении.

Предпосылки успешного развития сельского хозяйства Азербайджана в послевоенные десятилетия были заложены коренными преобразованиями, осуществленными в республике, как и во всей стране, в 20—30-х годах. Основой этих преобразований явилось социалистическое переустройство сельского хозяйства, которое шло по линии кооперирования единоличных крестьянских хозяйств, создания колхозов, а также организации крупных советских хозяйств (совхозов).

Колхозно-совхозный строй продемонстрировал неоспоримые преимущества социалистической системы ведения хозяйства в годы Великой Отечественной войны. Ущерб, причиненный сельскому хозяйству СССР войной, был велик. Только по колхозам он составил 181 млрд. руб¹. Конечно, положение колхозов и совхозов Азербайджана было лучше, чем западных районов СССР, подвергшихся оккупации. Но и на них со всей силой сказались последствия войны. В 1945 г., по сравнению с 1940 г., количество тракторов в сельском хозяйстве республики уменьшилось на 22%, грузовых автомашин (включая автоцистерны) — в 2,6 раза, объем тракторных работ в колхозах и совхозах Азербайджана сократился в три раза, посевные площади уменьшились на 113 909 га, количество крупного рогатого скота всех хозяйственных категорий уменьшилось на 153,6 тыс. голов². Таков был нелегкий рубеж, с которого началось послевоенное развитие советской деревни. Задачи восстановления и дальнейшего развития народного хозяйства получили конкретное выражение в четвертом пятилетнем плане (1946—1950 гг.). К 1950 г. валовая продукция сельского хозяйства республики должна была превысить довоенный (1940 г.) уровень на 28,2%³. Труженики азербайджанской деревни с огромным энтузиазмом включились в борьбу за претворение в жизнь решений партии о подъеме сельскохозяйственного производства.

Для быстрого восстановления разрушенного войной сельского хозяйства, для дальнейшего развития его производительных сил и удовлетворения растущих потребностей страны в сельскохозяйственных продуктах важное значение имело повышение уровня материально-технической вооруженности колхозов и совхозов, снабжение их тракторами новейших марок и другой новой техникой, расширение водохозяйственного строительства.

Неуклонно росли капиталовложения в сельское хозяйство. В период с 1938 до первой половины 1941 г. капиталовложения в сельское хозяйство республики составили 54 млн. руб., в годы IV пятилетки — 118 млн. руб., в годы V пятилетки — 279 млн. руб., за три года VI пятилетки — 240 млн. руб., в годы семилетки — 751 млн. руб.⁴ В итоге за период 1920—1965 гг. капиталовложения в сельское хозяйство республики составили 1587 млн. руб.⁵

Как и по всей стране, в Азербайджане восстановление сельского хо-

¹ СССР в цифрах. Стат. сб. М., 1958, стр. 20.

² Азербайджан в цифрах. Краткий стат. сб. Баку, 1964, стр. 100, 105; Азербайджанская ССР к 50-летию Великого Октября, стр. 76; Партийный архив азербайджанского филиала ИМЛ при ЦК КПСС, ф. 1, оп. 246, ед. хр. 1, л. 60; Архив ЦСУ Азерб. ССР, д. 1, оп. 10, св. 12, ед. хр. 71, л. 7.

³ Закон о пятилетнем плане восстановления и развития народного хозяйства Азербайджанской ССР на 1946—1950 гг. Баку, 1946, стр. 51.

⁴ См.: Азербайджанская ССР к 50-летию Великого Октября. Стат. сб. Баку, 1967, стр. 133.

⁵ Итоговые данные за 1920—1965 гг. подсчитаны по этому же источнику.

зяйства началось с укрепления материально-технической базы колхозов и совхозов. С этой целью в стране сразу же после 1945 г. началось расширение производства сельскохозяйственной техники на старых заводах, развернулось строительство новых, число которых из года в год увеличивалось. На их основе еще в 1946—1950 гг. отечественная промышленность освоила производство 115 новых типов и марок сельскохозяйственных машин, тракторов, комбайнов; в 1958 г. выпускалось уже 289 наименований машин и приспособлений, а в 1965 г. их число превысило 550¹.

В первую очередь осуществлялось восстановление машинно-тракторного парка — одного из основных элементов материально-технической базы сельского хозяйства. Так, за два завершающих года первой послевоенной пятилетки (1949—1950 гг.) сельское хозяйство Азербайджана получило около 3 тыс. тракторов и большое количество другой техники. А в 1951—1958 гг. на полях республики работало уже 18 249 тракторов (в 15-кратном исчислении), 3720 комбайнов, 6774 грузовых машины².

Значительная часть техники была сосредоточена в МТС, число которых также неуклонно росло. Если в 1940 г. в республике имелось 67 МТС, то в 1950 г. их было уже 78, а в 1957 г. — 105³. С расширением машинно-тракторного парка роль МТС в организации колхозного производства все более возрастала. В 1957 г. они обслуживали поля 1325 колхозов республики⁴.

Как известно, МТС сыграли огромную роль в создании и упрочении колхозного строя, в техническом оснащении сельского хозяйства. Однако раздельное использование основных производительных сил земли и техники колхозами и МТС имело и свои отрицательные стороны. Поэтому в соответствии с решением февральского (1958 г.) Пленума ЦК КПСС и законом первой сессии Верховного Совета СССР (пятого созыва) «О дальнейшем развитии колхозного строя и реорганизации машинно-тракторных станций» в Азербайджане, как и по всей стране, МТС были реорганизованы, а техника продана колхозам.

Огромное значение для развития всей экономики республики, в том числе и ее социалистического сельского хозяйства, имеет создание современной мощной энергетической базы. В январе 1946 г. ЦК Компартии Азербайджан и Совет Министров Азербайджанской ССР приняли постановление, по которому в 1946 г. в республике должно было быть построено 62 мелких станции и электрифицировано 75 колхозов. Это постановление было успешно выполнено.

Важную роль в деле электрификации сельского хозяйства сыграли решения сентябрьского (1953 г.) Пленума ЦК КПСС и особенно XX съезда партии. Благодаря проведенным мероприятиям в 1951—1958 гг. было построено и пущено в эксплуатацию 35 межколхозных и колхозных электростанций общей мощностью в 4635 квт. Вместе с тем по мере роста производства электроэнергии в республике стало широко практиковаться присоединение колхозов к государственной энергосистеме, в связи с чем постепенно строительство межколхозных электростанций стало сокращаться. Мощность сельских электростанций постепенно снизилась с 34,4 тыс. квт в 1958 г. до 17,3 тыс. квт в 1965 г. В 1957 г. было электрифицировано 73, а в 1958 г. — 100 колхозов. В целом число электрифицированных колхозов возросло со 191 в 1951 г. до 524 в

¹ См. Развитие социалистической экономики СССР в послевоенный период. М., 1965, стр. 256; Тракторы и сельхозмашины, 1963, № 8, стр. 1; 1965, № 6, стр. 1.

² Азербайджан в цифрах. Краткий стат. сб. Баку, 1964, стр. 105.

³ Расцвет экономики Азербайджанской ССР. Баку, 1967, стр. 142.

⁴ Народное хозяйство Азербайджанской ССР. Стат. сб. Баку, 1957, стр. 290; Ш. А. Ахвердиев. Ук. соч., стр. 45.

1958 г.¹ Как видно из цифр, несмотря на невысокий общий уровень электрификации сельского хозяйства республики накануне семилетки, по сравнению с предыдущими годами произошли определенные сдвиги. В семилетке электрификация сельского хозяйства Азербайджана осуществлялась более быстрыми темпами. Если в 1958 г. в сельском хозяйстве Азербайджана потреблялось 91,3 млн. *квтч* электроэнергии, то в 1965 г. — уже 375,7 млн. *квтч*. К концу семилетки 89% колхозов и 95% совхозов республики были электрифицированы². Использование электроэнергии в сельском хозяйстве республики также повышало производительность труда, создавало условия для экономии рабочей силы. В 1963 г. удалось сэкономить 18 млн. человеко-дней и получить 5 млн. 700 тыс. руб. дополнительного дохода, к 1964 г. эта сумма возросла до 8 млн. руб.³

Однако, несмотря на отдельные достижения, электрификация производственных процессов осуществлялась далеко не достаточными темпами. К концу 1965 г. сельское хозяйство Азербайджана потребляло менее 4,3% всей электроэнергии, вырабатываемой в республике⁴.

В специфических природных условиях Азербайджана в деле рационального использования земли немалую роль сыграли ирригация и мелиорация. В послевоенные годы началось проведение крупных мероприятий в области орошения. По решению Советского правительства, в 1945 г. возобновились работы по строительству Мингечаурской ГЭС. Одновременно были приняты меры, позволившие в течение 1946—1953 гг. полностью подготовить в ирригационном отношении 69,9 тыс. *га* Кура-Араксинской низменности и Хачмасского массива⁵. Введение в эксплуатацию Мингечаурского гидроузла (1954 г.) открыло широкие перспективы для развития орошения в республике, увеличило ее водные ресурсы, позволило расширить орошаемые площади и улучшить обеспечение водой полей и насаждений. В 1954—1958 гг. был сооружен и сдан в эксплуатацию ряд оросительных каналов и водохранилищ больших объемов. К ним относятся Верхне-Карабахский канал, вторая очередь Самур-Дивичинского канала, Верхне-Ширванский канал, Бахрамтепинское водохранилище, главный Ширванский коллектор и др. В течение 1946—1956 гг. были построены 15 больших дренажных систем⁶.

Всего в 1951—1965 гг. государство и колхозы Азербайджанской ССР затратили на водохозяйственное строительство более 354 млн. руб.

Большую помощь партия и правительство оказали колхозам и совхозам и в химизации сельского хозяйства республики. Если в 1946 г. в сельском хозяйстве Азербайджана было использовано всего 6975 т минеральных удобрений, то в 1950 г. — 146 тыс. т., в 1958 г. — 158 тыс. т., а в 1965 г. — 286 тыс. т.

За годы войны население в колхозах Азербайджана сократилось на 22,5%⁸, т. е. более чем на треть, за счет мобилизации в армию, а также

¹ Партийный архив Азербайджанского филиала ИМЛ при ЦК КПСС, ф. 1, оп. 267, ед. хр. 18, л. 63; оп. 308, ед. хр. 53, л. 26; Азербайджанская ССР в цифрах в 1965 году, стр. 78; Текущий архив управления электрификации сел. Общегосударственные отчеты за 1957—1958 годы; Достижения Советского Азербайджана за 40 лет в цифрах, стр. 130.

² Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1965 году, стр. 122—123; Азербайджанская ССР к 50-летию Великого Октября, стр. 77.

³ А. А. Алиев. Коммунистическая партия Азербайджана в борьбе за дальнейшее развитие колхозного строя (1959—1965 гг.), стр. 11; Г. Садыгов. Источники развития резервов земледелия и животноводства (на азерб. яз.). Баку, 1965, стр. 148.

⁴ Расцвет экономики Азербайджанской ССР. Баку, 1967, стр. 213.

⁵ Партийный архив Азербайджанского филиала ИМЛ, ф. 1, оп. 308, ед. хр. 28, л. 29.

⁶ Х. Алимирзоев. Азербайджанская деревня в годы Советской власти. Баку, 1963, стр. 164; Текущий архив Министерства водного хозяйства Азерб. ССР, стр. 70; Материалы общего годичного отчета за 1957 г.

⁷ Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1965 г., стр. 105.

⁸ Архив ЦСУ Азерб. ССР, ф. 1, оп. 18, д. 7, л. 2.

привлечения к работе в промышленности. Со второй половины 1945 г. в связи с демобилизацией численность трудоспособного населения начинает постепенно возрастать и к 1950 г. примерно достигает уровня 1940 г. Однако само по себе такое достижение довоенного уровня было в тот период уже недостаточным. Развитие производительных сил требовало квалифицированных кадров. Подготовка их, наряду с укреплением материально-технической базы, была одной из важнейших проблем в деле подъема и дальнейшего развития сельского хозяйства Азербайджана.

В республике развернулась широкая работа по созданию новых и расширению уже существующих сельскохозяйственных учебных заведений. В этом деле важную роль сыграло постановление ЦК КП Азербайджана и Совета Министров Азербайджанской ССР от 2 января 1962 г. «О состоянии и мерах улучшения подготовки специалистов с высшим и средним специальным образованием в системе заочного и вечернего обучения». Укреплялась материально-техническая база учебных заведений, устанавливалась тесная связь теоретической подготовки с практикой сельского хозяйства. Расширялись факультеты и отделения по подготовке специалистов в области экономики и организации сельскохозяйственного производства, создавались новые лаборатории, улучшался состав преподавателей. В результате этих мероприятий в 1959—1965 гг. в республике было подготовлено более 3370 специалистов по сельскому хозяйству с высшим образованием и 10780 специалистов со средним специальным образованием¹.

Наряду с подготовкой новых специалистов развернулась большая работа по переподготовке кадров. При институтах и техникумах действовали курсы повышения квалификации. Периодически организовывались семинары для агрономов, зоотехников, экономистов и др. Только за два года (1964—1965 гг.) эти курсы и семинары прослушали более 11 тыс. специалистов колхозов и совхозов². В 1965 г. только в колхозах республики трудилось около 27 тыс. трактористов, комбайнеров и шоферов³.

Значительная работа была проделана по укреплению колхозов и совхозов республики руководящими кадрами. На должности председателей колхозов, директоров МТС и совхозов выдвигались специалисты, а также лучшие практики, имеющие большой организаторский опыт. В результате последовательной и настойчивой подготовки кадров в составе руководящих работников колхозов произошли качественные изменения. В 1965 г. в колхозах республики работало 16 тыс. руководящих работников — председателей колхозов, агрономов, зоотехников, ветеринарных врачей, инженеров, техников, бухгалтеров, заведующих животноводческими фермами, из которых 7500 человек, или 47%, имели высшее и среднее специальное образование. Среди председателей колхозов примерно 97% агрономов, 96% зоотехников, 85% ветеринарных работников, 70% инженеров и техников имели высшее и среднее специальное образование, а остальные обладали большим опытом практической работы⁴.

В деле рационального использования земельных фондов и водных запасов республики, в успешном развитии всех отраслей сельского хозяйства, в предотвращении различных болезней, приводящих к падежу скота, большая заслуга принадлежала ученым. С целью обобщения опы-

¹ Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1964 г. Стат. сб. Баку, 1965, стр. 184; Азербайджанская ССР к 50-летию Великого Октября, стр. 201; Народное хозяйство Азерб. ССР в 1965 г., стр. 137—140 (подсчеты наши).

² Текущий архив МСХ Азерб. ССР (Материалы управления подготовки сельскохозяйственных кадров о переподготовке специалистов за 1959—1965 гг.).

³ Расцвет экономики Азербайджанской ССР. Баку, 1967, стр. 151.

⁴ Текущий архив ЦСУ при СМ Азерб. ССР.

та и улучшения деятельности институтов и научно-исследовательских учреждений в Москве и в Баку неоднократно созывались совещания, посвященные отдельным вопросам сельского хозяйства. Была упорядочена сеть научных учреждений и опытных станций, значительно увеличены ассигнования на удовлетворение их нужд, снабжение оборудованием, приборами и т. д. В Азербайджане было создано большое количество научных учреждений, число которых из года в год росло. В 1958 г. в республике имелось 9 сельскохозяйственных научно-исследовательских институтов, 13 отраслевых опытных станций, 20 опорных пунктов, а в 1965 г. уже функционировало 13 научно-исследовательских институтов, две комплексно-зональные опытные станции, 22 зонально-опытные станции и 23 опорных пункта¹.

Сотрудники научно-исследовательских институтов и опытных станций, работая в тесном контакте с колхозами, обобщая их опыт производства, получили продуктивные для различных климатических зон сорта растений, помогли улучшить породы общественного скота. Как известно, одним из важнейших условий роста урожайности сельскохозяйственных культур (особенно в условиях Азербайджана) является широкое применение органических и минеральных удобрений. В разрешении этих вопросов большая заслуга принадлежит ученым республики, создавшим новые виды удобрений нефтяного происхождения — нефтяное ростовое вещество (НРВ) и органо-минеральное удобрение (МУ).

Велика роль рационализаторов и изобретателей в создании и усовершенствовании сельскохозяйственной техники. В 1965 г. 199 рационализаторских и изобретательских предложений тружеников села было внедрено в сельскохозяйственное производство и дало экономию в сумме 240 тыс. руб.²

В соответствии с постановлением ЦК КП Азербайджана и Совета Министров Азербайджанской ССР от 30 декабря 1960 г.³ стало шире практиковаться ежегодное проведение районных (а в крупных колхозах — колхозных) выставок, на которых наглядно показывались достижения колхозов, ферм, бригад, звеньев и отдельных колхозников. В 1965 г. в Азербайджанской ССР функционировало 186 таких выставок⁴. В распространении опыта передовиков важную роль сыграли созданные на основе постановления ЦК КПСС и Совета Министров СССР (февраль 1961 г.) опытно-показательные хозяйства. В Азербайджане было создано 39 районных опытно-показательных хозяйств. Для обобщения и распространения передового опыта в сельском хозяйстве многие колхозы республики организовали Советы Героев Социалистического Труда, организовывалось также практическое изучение опыта передовиков других братских республики. Только в 1962—1965 гг. более 600 человек побывало в передовых хозяйствах Российской Федерации, Украины, Белоруссии, Узбекистана, Армении и Грузии⁵.

Значительную роль в развитии сельского хозяйства в исследуемый период играло социалистическое соревнование. В 1947 г. в колхозах Азербайджана насчитывалась 21 023 высокоурожайных бригад, звеньев

¹ Ш. А. Ахвердиев. Ук. соч., стр. 61; А. А. Алиев. Коммунистическая партия Азербайджана в борьбе за развитие колхозного строя (1959—1965 гг.), стр. 31.

² Г. Г. Гумбатов. Культурно-технический прогресс в селах Азербайджана (на азерб. яз.). Баку, 1967, стр. 80.

³ Партийный архив Азербайджанского филиала ИМЛ, ф. 1, оп. 385, ед. хр. 117, л. 26.

⁴ А. Аллахвердиев. Формы применения и пропаганды достижений науки и передового опыта в подъеме сельского хозяйства (на азерб. яз.). Баку, 1965, стр. 26.

⁵ Газ. «Правда», 21 февраля 1961; Текущий архив МСХ Азерб. ССР. Постановления коллегии Министерства от 23 мая 1961 г.; см. также: Материалы Управления науки, пропаганды и внедрения передового опыта.

и животноводческих ферм. В том же году 1866 колхозов (почти больше половины всех колхозов республики) взяли на себя повышенные обязательства¹. Дальнейший рост социалистического соревнования происходил в 50-х годах.

Социалистическое соревнование тружеников села не ограничивалось рамками отдельных отраслей сельского хозяйства, отдельных колхозов, совхозов и районов республики, оно приняло новые формы. Примером этого может служить широко развернувшееся соревнование, бросившее клич: «Дадим стране больше нефти и хлопка», который подхватили многие нефтяники и труженики колхозов Азербайджана.

В этот же период новый размах приняло традиционное соревнование между тружениками сельского хозяйства Азербайджана и братских республик Грузии, Армении, Молдавии, Узбекистана, Таджикистана, Туркмении, что способствовало не только улучшению организации труда, мобилизации людей на выполнение поставленных задач, но и укреплению братской дружбы народов.

Социалистическое соревнование выдвинуло много образцовых хозяйств, десятки тысяч героев колхозного села. Уже в 1954 г. в сельском хозяйстве республики работали тысячи передовиков, среди которых 390 человек было удостоено звания Героя Социалистического Труда. Партия и правительство высоко оценили трудовой героизм тружеников сельского хозяйства Азербайджана. В конце 1965 г. 3530 передовых работников республики были награждены орденами и медалями СССР, а 25 человек удостоены звания Героя Социалистического Труда².

В 1965 г. во всех отраслях сельского хозяйства республики было занято 443,5 тыс. человек. Из них 313,5 тыс. трудились в колхозах, 130 тыс. — в совхозах.

Увеличение количества совхозов произошло вследствие двух обстоятельств: создания новых совхозов, специализирующихся главным образом на производстве технических и субтропических культур, а также животноводческих; и преобразования маломощных колхозов в совхозы.

Что касается сокращения численности колхозов, то оно было вызвано не только преобразованием маломощных и отстающих из них в совхозы, но и укрупнением коллективных хозяйств. К началу 50-х годов колхозы по размерам земельных угодий и обрабатываемой площади оставались в основном такими, как и в период коллективизации. Постепенно развивалось несоответствие между возросшей технической базой сельского хозяйства и размерами земельных угодий сельскохозяйственных предприятий³. Например, до укрупнения (1950 г.) в республике насчитывалось 3549 колхозов, объединявших 298 тыс. дворов. Колхозы, в которые входило менее 60 дворов, составляли почти половину всех колхозов. Были и колхозы, состоящие всего из 8—12 дворов⁴. Все это отрицательно сказывалось на применении техники и организации общественного труда. Значительная часть пригодных земельных участков оставалась неиспользованной.

На основе решений ЦК ВКП(б) и Совета Министров СССР от 30 мая 1950 г. эти недостатки в развитии хозяйства колхозов стали устраняться. Укрупнение колхозов, проведенное в 1950—1951 гг., явилось важным ша-

¹ Партийный архив Азербайджанского филиала ИМЛ, ф. 1, оп. 238, ед. хр. 540, л. 21; ед. хр. 542, л. 25.

² Газ. «Коммунист», 9 октября 1966 г.

³ Более подробно об этом см. «Развитие социалистической экономики СССР в послевоенный период». М., 1965, стр. 262. На материалах Азербайджана этот вопрос был рассмотрен Ш. А. Ахвердиевым (см. Ш. А. Ахвердиев. Ук. соч., стр. 64—65).

⁴ Очерки истории Коммунистической партии Азербайджана. Баку, 1963, стр. 630; Партийный архив Азербайджанского филиала ИМЛ, ф. 1, ед. хр. 17, лл. 89, 92—93.

том на пути развития колхозного строя, в результате чего в республике были созданы крупные хозяйства, располагающие обширными земельными угодьями, большими материальными и трудовыми резервами, широкими возможностями для более рационального использования достижений современной техники, науки и передового опыта, для ускоренного развития экономики. Однако в ходе укрупнения мелких колхозов допускались факты искажения политики партии в области колхозного строительства. В ряде случаев колхозы без учета местных условий были укрупнены настолько, что стали по существу неуправляемыми. В. И. Ленин писал: «...Превосходство крупного производства в земледелии имеет место лишь до известного предела... разумеется также, что эти пределы не одинаковы для различных отраслей сельского хозяйства...»¹. Целесообразный размер сельскохозяйственного предприятия определяется многими условиями. Но при укрупнении колхозов они часто не учитывались. Иногда считали, что чем крупнее, тем лучше. Создавались хозяйства, рассредоточенные на несколько десятков. Такие хозяйства были трудноуправляемыми. Колхозы часто укрупнялись не потому, что они территориально и экономически тяготели друг к другу, а лишь потому, что предполагалось, что слияние передовых колхозов с отстающими оздоровит последние и т. д. Именно поэтому в 1951—1958 гг. ряд колхозов республики был вновь разукрупнен. Укрупнение колхозов было вновь проведено в Азербайджане в 1959—1963 гг., в результате чего число колхозов сократилось с 1424 до 966, то есть на 458. Однако, несмотря на отдельные ошибки, в целом укрупнение колхозов сыграло положительную роль.

Изменения в соотношении численности колхозов и совхозов, происшедшие к 1965 г., отразились и на соотношении их посевных площадей. Посевная площадь колхозов в 1965 г. по сравнению с 1940 г. сократилась на 237,3 тыс. га, а совхозов — выросла на 245,9 тыс. га², что произошло главным образом в связи с преобразованием ряда колхозов в совхозы.

Значительно расширилась площадь посевов кормовых культур. Если в общей структуре посевных площадей зерновые в 1940 г. составляли более 80%, технические — 12,0%, хлопчатник — менее 10%, а кормовые всего 3,0%, то к 1965 г. зерновые культуры составили 58%, технические — 20,3%, кормовые — 18%. Занимая 1/5 всех посевных площадей, технические культуры дают более 1/3 валовой продукции сельского хозяйства республики.

Если размеры посевных площадей отдельных культур колебались в сторону сокращения или увеличения, то борьба за повышение урожайности культур в рассматриваемый период имела последовательный, нарастающий характер. В 1950 г. в республике урожайность зерновых культур составила 7,1 ц с 1 га (такая же урожайность была в 1940 г.), в 1955 г. она уже повысилась до 7,9 ц, в 1958 г. — до 8,2 ц и в 1965 г. — до 9,8 ц. В 1940 г. с 1 га собирали 8,2 ц хлопка-сырца, а в 1965 г. — 15,6 ц. Урожайность картофеля в 1965 г. по сравнению с довоенным временем выросла почти в 3 раза³.

По темпам роста валовая продукция всего сельского хозяйства республики составила в 1965 г. по сравнению с 1940 г. 203%, в том числе по земледелию — 184%, по животноводству — 285%⁴. Одной из основных отраслей сельского хозяйства является животноводство. Известно, какое большое внимание, начиная с 50-х годов, ЦК КПСС и Советское правительство уделяют развитию животноводства. Труженики азербай-

джанской деревни настойчиво боролись за реализацию решений партии и правительства. И хотя недостатки в развитии животноводства не были полностью устранены, их самоотверженная работа обеспечила определенные сдвиги в развитии и этой отрасли сельского хозяйства.

Одним из важных показателей в целом успешного развития сельского хозяйства республики в рассматриваемый период явилось увеличение государственных заготовок и закупок его продукции. Так, в 1965 г. по сравнению с 1940 г. госзаготовки и закупки в колхозах республики хлопка-сырца увеличились в 2 раза и достигли 301,7 тыс. т. Более чем в 2 раза возросли за это же время закупки скота и птицы. В 1965 г. государство закупило у колхозов республики в 21 раз больше яиц, чем в 1940 г.¹

Таким образом, вместе со всеми тружениками советской деревни азербайджанские колхозники, работники совхозов прошли за два послевоенных десятилетия сложный путь развития от нелегких рубежей послевоенного восстановления к борьбе за создание материально-технической базы коммунизма.

Хотя к исходу рассматриваемого периода не все рубежи были преодолены, их самоотверженный труд — итог трудовых усилий всего советского народа создал те предпосылки, на основе которых ЦК КПСС, начиная с 1965 г. развернул дальнейшую борьбу за более успешное развитие сельского хозяйства.

В отчетном докладе ЦК КПСС XXIV съезду партии Л. И. Брежнев отметил значительные успехи, достигнутые в развитии сельского хозяйства в истекшей пятилетке. Работа партии, усилия сельских тружеников и работников соответствующих отраслей промышленности привели к крупным достижениям. Среднегодовой объем продукции сельского хозяйства увеличился на 21% против 12% в предыдущем пятилетии. Наиболее существенные сдвиги произошли в производстве зерна, его среднегодовой валовой сбор вырос на 37 млн. т, или в 1,3 раза.

В 1970 г. в стране было получено более 186 млн. т зерна, 6,9 млн. т хлопка-сырца. Таких высоких валовых сборов мы еще никогда не имели².

И. А. Исаев

Азербайжан кәнд тәсәррүфатынын инкишафы тарихиндән (1946—1965-чи илләр)

ХҮЛАСӘ

Ән мугәрәгги тәсәррүфат формаларына—колхоз вә совхозлара әсасланан социалист кәнд тәсәррүфаты муһарибәдән сонрақы дөврүн чәтинликләрини арадан галдырараг, халгын әрзаг мәнсулларына, сәнајенин хаммала артан тәләбатынын өдәнилмәсиндә көркәмли наилијјәтләр әлдә етмишдир. Азербайжан кәнд тәсәррүфаты зәһмәткешләринин сијәси фәаллығы вә әмәк чошгунлуғу сәјәсиндә әкинчилик вә һејвандарлығын инкишафы сәһәсиндә бир сыра мұвәффәғијјәтләр газанылмышдыр. Белә ки, 1946-чы илдә республикада тахыл әкини үмуми әкин сәһәсинин 80,7, техники биткиләр әкини 12, јем биткиләри әкини 3 фазини тәшкил едирдисә, 1965-чи илдә бу, мұвафиг сурәтдә 58, 20,3 вә 18 фаз олмушдур.

¹ Текущий архив ЦСУ при СМ Азерб. ССР.

² Л. И. Брежнев. Отчетный доклад ЦК КПСС XXIV съезду КПСС. М., 1971, стр. 41, 42.

¹ В. И. Ленин. Полн. собр. соч., т. 4, стр. 111.

² Текущий архив ЦСУ при СМ Азерб. ССР.

³ Там же.

⁴ Там же.

1946-чы илэ нисбәтән 1965-чи илдә Азәрбајчанда памбыг истәһсалы 5 дәфә, ирибүјнузлу мал-гаранын сајы 21,3, о чүмләдән инәк вә чамышларын сајы 52,5, гојун вә кечиләрин сајы 26,3, догузларын сајы 73,8 фанз, әт истәһсалы (кәсилмиш һалда) 2,1, сүд истәһсалы 1,5, јун истәһсалы 1,5, јумурта истәһсалы 3,7 дәфә артмышды.

Бу рәгәмләр Коммунист Партијасы вә Совет һөкүмәтинин кәнд тәсәррүфатыны јүксәлтмәк сәһәсиндәки мүдрик сијасәтинин әкс етдирир вә бир даһа кәстәрир ки, колхоз вә совхозлар ән мүтәрәгги тәсәррүфат формаларыдыр.

А. Ы. ЗЕЈНАЛОВ

ИСТӘҺСАЛАТДА ИХТИСАСЛЫ ФӘҺЛӘ КАДРЛАРЫНЫН ҺАЗЫРЛАНМАСЫ

(1951—1955-чи илләр)

Коммунист партијасынын рәһбәрлији алтында совет халгы коммунизм гуручулуғу вәзифәләринин әмәли сурәтдә һәјата кечирдији бир шәраитдә јени чәмијјәтин габагчыл вә јарадычы гүввәси олан фәһлә кадрларынын јетишдирилмәси, онларын мәдәни-техники сәвијјәсинин јүксәлдилмәси, истәһсалат ихтисасларынын артырылмасы хүсуси әһәмијјәт кәсб едир.

Өлкәмиздә коммунизм гуручулуғу дөврүндә халг тәсәррүфатынын бүтүн сәһәләриндә мәһсулдар гүввәләр сүр'әтлә инкишаф едир. Елм вә техниканын тәрәггиси, јени истәһсалат сәһәләринин јаранмасы ихтисаслы фәһләләрә олан тәләбаты даһа да артырыр. Мәһз буна көрә дә ихтисаслы фәһлә кадрларынын һазырланмасы мәсәләси партија вә дөвләтин даим диггәт мәркәзиндә олмушдур.

Ичтимаи инкишафын социалист мәрһәләсинин баша чатдырылмасынын илк башланғычы олан бешинчи бешилик (1951—1955-чи илләр) планын һәјата кечирилмәси просесиндә Азәрбајчанда билаваситә истәһсалатда ихтисаслы фәһлә кадрларынын һазырланмасы, фәһлә синфинин мә'нәви аләминдә баш верән дәјишикликләрин вә онун истәһсал тәчрүбәси вә вәрдишләринин зәнкинләшмәси проблеминин өјрәнилмәси хүсуси әһәмијјәтә маликдир.

Өлкәмиздә фәһлә синфинин габагчыл милли дәстәләриндән бири олан Азәрбајчан фәһлә синфи Совет һакимийјәти илләриндә бөјүк тарихи гәләбәләр јолу кечмишдир. Онларын сајы артмыш, мә'нәви вә мәдәни симасы тамамилә дәјишмишдир. В. И. Ленин ихтисаслы кадрларын әһәмијјәтини јүксәк гијмәтләндирирәк демишдир: «Билик, техника вә тәчрүбәнин мүхтәлиф сәһәләринә мәнсуб мүтәхәсисләрин рәһбәрлији олмадан социализмә кечмәк мүмкүн дејилдир...»¹. В. И. Ленинин бу даһијанә кәстәришләринин рәһбәр тутан Азәрбајчан партија тәшкилаты вә республика һөкүмәти социализм гуручулуғунун ајры-ајры мәрһәләләриндә ихтисаслы фәһлә кадрларынын һазырланмасына бөјүк гәјгы илә јанашмышдыр.

Азәрбајчан ССР халг тәсәррүфатында ағыр сәнајенин инкишафы,

¹ В. И. Ленин. Әсәрләри, 27-чи чилд, сәһ. 244.

техники тәрәгги, ихтисаслы фәһлә кадрларынын һазырланмасы вә онларын мәдәни-техники сәвијјәсинин жүксәлдилмәси мәсәләләринә даһа чоһ үстүңлүк верилмишдир. Тәкчә ағыр сәнајенин инкишаф сүр'әти 1955-чи илдә 1950-чи илә нисбәтән 41 фаз, 1940-чы илә нисбәтән исә ики дәфә артмалы иди².

1951—1955-чи илләрдә республикада јени ири сәнајә мүәссисәләри, о чүмләдән Хәзәрин дибиндә нефт јатаглары кәшф едилиб истифадәјә верилди. Нефт дашлары рајонунда кениш гуручулуг ишинә башланылды. Бақы нефт е'малы заводу, Сумгајытта синтетик каучук вә алүминум заводлары, Минкәчевир су-електрик стансијасы, Гарадаг цемент заводу вә башга мүәссисәләрин тикитиси баша чатдырылды.

Бешинчи бешиликдә јени сәнајә сәһәләринин истифадәјә верилмәси илә әлағәдар олараг республикада ихтисаслы фәһлә кадрларына тәләбат даһа да артды. Белә ки, республиканын әмәк еһтијатларынын хејли һиссәсинин сәнајә мүәссисәләриндә чәмләшмәсинә бахмајараг, онларын тәркибиндә ихтисаслы фәһләләрин хүсуси чәкиси аз иди. Буна көрә дә республика партија вә Совет тәшкилатлары фәһләләрин мәдәни-техники тәһсилинин жүксәлдилмәсинә, јени фәһлә кадрларынын һазырланмасына вә онларын ихтисасынын жүксәлдилмәсинә диггәти даһа да артырдылар. Бешиллијин директивләриндә ихтисаслы фәһлә кадрларына артан тәләбаты өдәмәк үчүн хүсусән истеһсалатда габагчыл техникадан даһа кениш истифадә едилмәси илә әлағәдар олараг, дәвләт еһтијат әмәк гүввәләри системиндә, һабелә истеһсалатда фәрди вә бригада јолу илә, мүәссисәләрдә тәшкил едилән курс вә мәктәпләр системи васитәсилә ихтисаслы фәһлә кадрларынын һазырланмасы вә онларын техникы сәвијјәсинин жүксәлдилмәсинә хүсуси диггәт јетирилмишдир³.

Коммунист партијасы вә Совет дәвләти халг тәсәррүфатына артан тәләбаты өдәмәк үчүн истеһсалатда јени ихтисаслы фәһләләрин һазырланмасына, онларын сыраларынын кәмијјәт, кејфијјәтчә артмасы проблеминә ән вачиб бир сијаси мәсәлә кими бахмышдыр. Она көрә дә партија комитәләри истеһсалатда ихтисаслы фәһлә кадрларынын һазырланмасы вә онларла апарылан ишин вәзијјәтинин јахшылашдырылмасы үчүн әмәли тәдбирләр һазырлајыр, бунларын һәјата кечирилмәсини тәмин едирди. Азәрбајҗан Коммунист партијасы һәммин вәзифәнин јеринә јетирилмәси үчүн бешинчи бешиликдә бөјүк тәшкилатчылыг иши апарды. Партија социализм гуручулуғу илләриндә республиканын сәнајә, тикити, нәглијјат мүәссисәләриндә, билаваситә истеһсалатда фәрди-бригада, курс тәлими вә башга јолларла фәһлә кадрларынын һазырланмасы, онларын ихтисасларынын артырылмасы сәһәсиндә зәнкин иш тәчрүбәси әлдә етди.

Азәрбајҗан Коммунист партијасынын XIX гурултајы (сентјабр 1952-чи ил) истеһсалатда күтләви ихтисаслар үзрә фәһлә кадрларынын һазырланмасында бөјүк рол ојнады. Гурултај республикада билаваситә истеһсалатда күтләви ихтисаслар үзрә фәһлә кадрларынын һазырланмасы, онларын ихтисас дәрәчәләринин жүксәлдилмәсинин јолларыны мүәјјән етди. Гурултајын гәрарларына ујғун олараг республиканын сәнајә мүәссисәләриндә фәһләләрин истеһсалат техникы тәлиминдә мүн-тәзәм бир ардычыллыг јаратмаг, тәлимин програм вә методларыны истеһсалатын тәләбләри вә социализм јарышынын јени формалары вә коммунист тәрбијәси вәзифәләри илә сых әлағәләндирмәк, фәһләләрин

истеһсалатда ихтисас тәлиминин онларын үмуми тәһсил илә дүзкүн әлағәләндирмәк, һәр бир ихтисаслы фәһләнин мүн-тәзәм сурәтдә тәлим кечиб уста, техник вә мүнәндис сәвијјәсинә жүксәлмәсинә имкан верән нормалары кенишләндирмәк, мүәссисәләрдә тәлим үчүн мадди истеһсал базасыны һәр васитә илә кенишләндирмәк вә мөһкәмләндирмәк, истеһсал габагчыларынын вә јениликчиләринин тәчрүбәси әсасында фәһләләрә тәлим вермәк ишини һәјата кечирирмәк кими тәдбирләр мүәјјән олунмушду⁴. Бу тәдбирләрин һәјата кечирилмәси илә әлағәдар олараг, Азәрбајҗан К(б)П Бақы Комитәсинин бүросунда (29 сентјабр 1953-чү ил) «Азәрнефт Бирлијинин мүәссисәләриндә фәһлә кадрларынын күтләви ихтисаслар үзрә техникы тәлиминин вәзијјәти вә онун јахшылашдырылмасы» мәсәләси музакирә олунду вә бу сәһәдә республикада көрүләчәк ишләр гејд едилди⁵. Республиканын рајонларындан, диқәр сәнајә мүәссисәләриндән јүзләрчә кәнч, колхозчу, гуллуғчу Бақы нефтчиләри сыраларына дахил олду. Лакин онларын истеһсалатда вә истеһсалатдан кәнарда техникы тәһсил шәбәкәләринә чәлб едилмәси, ихтисаслашдырылмасы иши гәнаәтбәхш дејилди. Нәтта нефтчыхарма бригадаларында ишләјән фәһләләрин чоһунун ихтисас тәһсили јох иди. Белә бир вәзијјәт исә нефт сәнајәсинин ишинә мәнфи тәсир көстәрир вә онун инкишафыны ләнкидирди. Бүронун гәрарында Азәрнефт Бирлијинин трести партија, комсомол, һәмкарлар тәшкилатларындан, һабелә кадрлар идарәсиндән трестдә фәһләләрин техникы тәһсили сәһәсиндәки чатышмазлыглары аз мүддәтдә арадан галдырмаг, тәлим гуруларында мәшғәләләри мүн-тәзәм кечирирмәк, әмәли мәсәләләри нәзәри мәсәләләрлә сых әлағәләндирмәк, фәһләләрин үмуми тәһсил сәвијјәсини жүксәлтмәк, техникы тәблиғаты кенишләндирмәк, социализм јарышынын јени формалары вә коммунист тәрбијәси вәзифәләри илә сых әлағәләндирмәк тәләб олунмушдур.

Азәрнефт Бирлијинин мүәссисә, трест партија комитәләри бу гәрарын јеринә јетирилмәси үчүн мүәјјән тәдбирләр көрмүшләр. Белә ки, истеһсалат тәлими вә дәрә планлары бир даһа нәзәрдән кечирилмиш, тәлим гуруларындакы динләјичиләр тәһсил сәвијјәсинә көрә дүзкүн јерләшдирилмишдир⁶. Халг тәсәррүфатынын ишчи гүвәвсинә олан тәләбаты еһтијат әмәк гүввәләри тәһсил системи шәбәкәләриндә һазырламаг кифәјәт дејилди. Она көрә дә истеһсалатда ихтисаслы фәһлә кадрлары һазырланмасынын мүхтәлиф формаларындан кениш истифадә олунмалы иди. Истеһсалатда һеч дә мүрәккәб олмајан вә тәлим үчүн нисбәтән аз вахт тәләб едән күтләви пешәләр үзрә фәһлә кадрларынын һазырланмасы сәһәсиндә партија органларынын тәшкилатчылыг фәалијјәти даһа да артды. Истеһсалатда фәһлә кадрларынын јетишдирилмәси системинин ән мүнһүм үстүңлүју ондан ибарәтдир ки, ғыса мүддәт әрзиндә иш јериндә лазыми гәдәр фәһлә һазырламаг мүмкүндүр. Үмумијјәтлә, истеһсалатда фәһләләрин ихтисас тәһсили өз мәсәдинә көрә ики истигамәтдә, әввәлән, јени ихтисаслы кадрлары һазырламаг, диқәр тәрәфдән исә фәһләләрин ихтисасынын жүксәлдилмәси, тәкмилләшдирилмәси үзрә апарылыр. Нәр ики истигамәтдә истеһсалатда газмачылар, операторлар, лаборантлар, чилинкәрләр, торначылар, электрик мантјорлары, рабитәчиләр, тракторчулар вә диқәр ихтисаслы фәһләләр һазырланырды.

⁴ МЛИ Азәрбајҗан филиалынын партија архиви, фонд 2, сијаһы 120, сахлама ваһиди 113, вәрәг 31.

⁵ Јенә орада, сијаһы 116, говлуг 113, вәрәг 5—6.

⁶ Азәрбајҗан ССР Нефтчыхарма Сәнајәси Назирлијини мәркәзи архиви, фонд 1214, бағлама ваһиди 14, вәрәг 27.

² Сов.ИКП МК јанында МЛИ Азәрбајҗан филиалынын партија архиви, фонд 1, сијаһы 276, говлуг 1, иш 2, вәрәг 128.

³ Бах: Сов.ИКП гурултајлары, конфранслары вә МК пленумларынын гәтнамә вә гәрарлары, Бақы, 1954, III чилд, сәһ. 636.

Истеһсалатда ихтисаслы фәһлэләрин һазырланмасында фәрди бр-
гада вә курс тә'лиминә даһа чох үстүнлүк верилир.

Республиканын сәнаје мүәссисәләриндә истеһсалат техникуми тәһлим тәһлим фәрди јолла апарылмасы кениш јайылмышды. Фәһләләрин фәрди истеһсалат тәһлими билаваситә иш јериндә апарылырды. Шакирд истеһсалатда ихтисасы тәһрүбәли ишчиләрдән сечилмиш уста вә тәһлиматчылар тәһким олуурду. Тәһлиматчы өјрәдилән пешә үзрә програма мүвафиг олараг зәрури иш үсулларынын мәнимсәнилмәсиндә шакирдләрә көмәк едирди. Һәр бир фәһлә өз ихтисасы үзрә машин вә дэзкаһлар тәһким олуурду. Тәһлим програмы јеринә јетирилдикдән сонра фәһләләр нәзәри вә тәһрүби материаллар үзрә имтаһан верәрәк, ихтисас дәрәчәләринә јијәләнириләр. 1952—1953-чү илләрдә нефт сәнајесинин мүхтәлиф сәһәләриндә чалышан фәһләләрдән 3.875 шакирд фәрди тәһлим формасы јолу илә имтаһан верди. 2118 нәфәр 3-чү, 1.031 нәфәр 4-чү, 723 нәфәр исә 5-чи дәрәчәјә јијәләнди⁷. Тәкчә 1952-чи илдә Азәрнефт трестинин заводларында фәрди јолла 1.800 нәфәр јени ихтисаслы фәһлә һазырланмышды⁸. Һәммин илдә Дзержински адына заводда 127, «Бақы фәһләси» заводунда 141, Кешлә машингајырма заводунда исә 144 нәфәр фәһлә фәрди јолла мүхтәлиф ихтисасларә јијәләнмишди⁹. Фәрди тәһлим јолу илә јени ихтисаслы кадрларын һазырланмасы ағыр сәнаје вә кимја сәнајеси мүәссисәләриндә даһа чох јайылмышды. Сумгајыт синтетик каучук заводунда 1953-чү илдә 661 нәфәр јени ихтисаслы фәһлә һазырланмышды. Һәммин илдә Сумгајыт бору-прокат заводунда ишләјән 360 нәфәр кәнч фәһләдән 230 нәфәри фәрди јолла јени ихтисас элдә етмишди¹⁰.

Республиканын сәнаје мүәссисәләриндә бригада јолу илә дә јени ихтисаслы фәһлә кадрлары һазырланырды. Бригада јолу илә шакирд ја хусуси тәшкил олунмуш шакирдләр бригадасына дахил олур вә ја кәңч фәһлеләр истеһсалат бригадасына кәндәрилирди. Тә'лим иши ихтисаслы фәһләнин рәһбәрлији алтында билаваситә иш јериндә апарылырды. Тә'лимин бу нөвү тикинтидә тә'мир ишләриндә, һабелә бә'зи сәнаје саһәләриндә даһа чоһ јајылмышды. Истеһсалатда фәрди бригада јолу илә ихтисаслы фәһлә кадрларынын һазырланмасынын үстүнлүју ондадыр ки, о, тәһсили истеһсалат планларынын јеринә јетирилмәси илә әлағәләндирир, ејни вахтта чоһлу јени еһтијат ишчи гүввәси һазырламаға имкан јарадыр. Дикәр тәрәфдән, ихтисаслы фәһлеләрин истеһсалатда һазырланмасы еһтијат әмәк системи мәктәбләринә нисбәтән ғыса мүддәтдә вә учуз баша кәлир.

Азәрбајҹан КП Бақы Комитәсинин 1954-чү илн апрелиндә кечирилмиш истеһсалат ґабагчыллары йығынчағында истеһсалатда фәрди бригада тәлиминин вәзйјәти мәсәләси музакирә едилди. Йығынчагда мүәјјән олунду ки, Азәрбајҹан нефт сәнајеси бирлијинин Баш нефт вә мәдәнләр идарәси, Азәрнефтікәшфијат трести, Хәзәрнефт идарәси, Азәрбајҹан нефт вә газчыхарма сәнајеси, Тикинти Ишләри Назирлији мүәссисәләриндә фәрди-бригада тәлими јолу илә ишчи гүввәси һазырланмасы вә онларын ихтисасынын јүксәлдилмәси саһәсиндә сәмәрәли нәтичәләр әлдә едилмишдир. Көстәрмәк ләзымдыр ки, 1951—1954-чү илләрдә республиканын нефт сәнајеси саһәсиндә фәрди-бригада јолу илә 37

7 Azərbaycan SSR Neftçyxarına Sənəjesi Nazirlijiinin mərkəzi arxivi, siyahı № 4708, məlumat 4, vərəq 2.

8. Азербайжан ССР ОИМДА, фонд 2511, сијаһы 6, говлуг 1551, вәрәг 17.

⁹ Үенэ орада, вэрэг 12.

¹⁰ Azərbaycan SSR EA Tarix İnstitutunun elmi arxivı, inventar 3850, vərəq 157–158.

мин нефтчыхарма оператору, өлчүчү, торначы, чилинкэр һазырлан-мышдыр¹¹.

Фәһлә кадрларына олан кәскин еһтиҗачы арадан галдырмаг мәҗсәди илә нефт сәнајеси мүәссисәләринин партија тәшкилатлары ән зәури ихтисаслар үзрә фәһлә кадрларыны фәрди-бригада тәлими јолу илә һазырламағы гәрара алдылар. Бунунла јанашы, Азәрнефт Бирлији партија тәшкилаты истеһсалат-техники тәһсилин сәнаједә мөвчуд формаларыны тәкмилләшдирмәк үчүн бир сыра тәдбирләр көрдү. Илк нөвбәдә, нефт сәнајеси үчүн даһа чох зәури олан ихтисаслар үзрә јени фәһлә кадрларынын һазырланмасы ајры-ајры трестләрдә мәркәзләшдирилди. Бу дәјишликләр ајры-ајры ихтисаслар үзрә кејфијјәтли фәһлә кадрлары һазырланмасында әһмијјәтли рол ојнады. Тәлими кедишиндә һәлледиҗи гүввә трестләрдә узун мүддәт ишләјән тәчрүбәли мүһәндис-техники ишчиләр иди. 1952-чи илин биринчи јарысында Дзержински адына нефт машингајырма заводунун мүһәндиси, коммунист Е. А. Авшаров 14, «1 Мај» адына заводун мүһәндиси М. Шакиров 24, С. М. Киров адына газыма аләтләри заводунун баш енергетики П. М. Карапетов 20 нәфәр ихтисаслы фәһлә һазырламышлар¹². Бакы електрик машингајырма заводунун партија бүросунда фәһләләрин техники тәһсилинин вәзијјәти мүнтязәм олараг мұзакирә олунурду. Заводун партија тәшкилаты 6 мүһәндисдән ибарәт техники шура јаратмышды¹³. Шуранын ишинә заводун баш мүһәндиси рәһбәрлик едирди.

Јүнкүл, јејинти, тохучулуг вә диқәр сәнајә мүүссисәләриндә дә јени фәһлә кадрлары һазырланмасына чидди фикир верилирди. Мәсәлән, Кировабаддакы Орчоникидзе адына тохучулуг комбинатында беш ил әрзиндә фәрди јолла 782 јени ихтисаслы фәһлә кадры һазырланмышдыр¹⁴. 1951—1952-чи илләр әрзиндә Володарски адына тикиш фабрикандә 388 нәфәр ихтисаслы фәһлә јетишмишди¹⁵. Үмумијјәтлә, јүнкүл вә тохучулуг сәнајеси мүүссисәләриндә јени ихтисаслы фәһләләрин һазырланмасы фәрди јолла апарылырды.

Республиканын сәнаје мүәссисәләриндә фәһлә кадрларынын һазырланмасында истеһсалат курс тә'лиминдән дә истифадә едилирди. Бу тә'лим үсүлүндә мүрәккәб пешәләр үзрә фәһлә һазырланмасына, иш јериндә тәчрүбә мәшғәләләри апарылмагла нәзәри тә'лимә үстүнлүк верилирди. Тәчрүбә көстәрир ки, пешәләрин хүсусијјәтиндән асылы олараг курс тә'лими јолу илә һазырлыг бә'зән истеһсалатдан ајрылмаг вә ајрылмамаг јолу илә һәјата кечирилә биләр. Истеһсалатдан ајрылмамаг шәрти илә курслар билаваситә мүәссисәләрдә тәшкил олунурду. Тә'лим мүәссисәләр тәрәфиндән апарылырды. Јухарыда көстәрдijимиз кими, сон вахтлара гәдәр истеһсалатдан ајрылмаг шәрти илә нефт сәнајеси мүәссисәләриндә ихтисаслы шичиләр һазырланмасынын бу чүрән кениш јайылмыш формасы техники тә'лим курслары иди. Республика истеһсалат тәшкилатларынын курс тә'лими саһәсиндәки иш тәчрүбәси көстәрди ки, истеһсалатдан ајрылмаг шәрти илә, курслар, адәтән, истеһсалатдан ајрылмамаг шәрти илә тә'лим алынмасы мүмкүн олмадығы, јахүд бир мүәссисәдә тә'лим аланларын сајы аз олдуғу һалларда тәшкил едилирди. Бу курслар бирдәфәлик вә даими дә ола биләрди. Кировнефттрести јанындакы тәһсил курсларына 933 динләјичи чәлб олунмушду. Онлар газмачы вә газмачы көмәкчиси, автомобил механи-

⁴¹ Азәрбајҹан ССР Нефтьчыхарма Сәнајеси Назирлијинин мәркәзи дөвләт архив, фонд 2511, сјаһы 23, сахлама ваһиди 893, вәрәг 28.

12 «Вышка» гәзети, 30 апрел 1952-чи ил.

¹³ Азәрбајҹан ССР ОИМДА, фонд 1637, сијаһы 4, иш 1539, вәрәг 101.

¹⁴ Азәрбајҹан ССР ЕА Тарих Институтунун елми архиви, инвентар 3850, вәрәг 157.

15 Јенә орада.

Азәрбајҹан Нефт Сәнајеси Назирлији фәрди бригада тәлиминә нис-
бәтән курс-тәлим тәһсил комбинатларында ихтисаслы кадрлар һазыр-
ланмасы мәсәләсинә даһа кениш јер верәрәк, онларын ишини даһа да
тәкмилләшдирмишди. Азәрнефт Бирлијинин кадрлар шөбәси ајры-ај-
ры мүәссисәләрин вә тәһсил комбинатларынын јанындакы курслары их-
тисаслашдырды. Мәсәлән, 26 Бақы комиссары адына Нефт Мәдәнләр
Идарәси јанындакы тәдрис курсларында газыма, Ленинефт вә Ор-
чоникидзенефт мәдәнләри идарәсиндәки курслар исә нефтчыхарма,
јералты тәмир үзрә фәһләләр һазырламаға башламышды. Артјомнефт
Мәдәнләр Идарәсинин тәдрис мәнтәгәси дәниз мәдәнләриндә ишләмәк
үчүн, Азәрбајҹан Нефт Кәшфијјаты Трестинин тәдрис мәнтәгәси исә
кәоложи кәшфијјат ишләриндә чалышан фәһләләр һазырланмасынын
тәшкил етмишдиләр. Беләликлә, адлары чәкилән тәдрис мәнтәгәләрини
нефт партија тәшкилатлары јәлииз өз нефт мәдәнләринин идарәси үчүн
дејил, һәм дә бүтүн Азәрнефт Бирлији үчүн фәһләләр һазырлајырды-
лар.

Республиканын сәнаје мүәссисәләриндә бу тә'лим формаларындан истифадә едәрәк әмәк мәһсулдарлығыны жүксәлтмәк, мәһсулун кејфијјәтин јахшылашдырмағ, хаммала вә материаллара гәнаәт етмәк, мәһсулун маја дәјәрини ашағы салмағ сәһәсиндә истеһсалат јениликчиләрини тәшәббүс вә јарадычылығыны артырмышлар. Истеһсал габагчыларынын тәчрүбәсини өјрәнән мәктәбләрин ролу хүсусилә бөјүк олмушдур. Габагчыл әмәк методларыны өјрәдән мәктәбләр исә ихтисас артырмағын икинчи мүнүм формасыдыр. В. И. Ленин габагчыл тәчрүбәнин маһијјәтиндән бәһс едәрәк јазырды: «Биз мәһз она көрә белә едә билмәрик ки, бирликдә әлдә едилән тәчрүбәјә милјонларла зәһмәткеш тәчрүбәсинә әсасланырыґ»¹⁸. Демәли, габагчыл тәчрүбә мәктәбләринин иши нәтичәсиндә фәһләләрин усталығы вә истеһсалат вәрдиши хејли артды. Бу да әмәк мәһсулдарлығынын жүксәлтмәсинә сәбәб олду. Мәсәлән, 1953-чү илдә Лениннефт трестиндәки габагчыл тәчрүбә мәктәбиндә 259 нәфәр јени ихтисаслы фәһлә һазырланды. Бақыдакы В. И. Ленин адына автомобил тәмири заводунда, л. Шмидт адына, С. М. Киров адына вә Ф. Дзержински адына машингајырма заводларында тәшкил едилмиш габагчыл тәчрүбә мәктәбләринин мә'зунлары сәмәрәли нәтичәләр әлдә етмишдиләр. В. И. Ленин адына автомобил тәмири заводу-

18 В. И. Ленин. Эсэрлэри, 27-чи чилд, сәһ. 423.

18 В. И. Ленин. Эсәрләри, 27-чи чилд, сәһ. 423.

Республика машингайырма сәнајеси идарәсинин партия комитәсинин тәшәббүсү илә габагчылларын иш үсулларыны өјрәнән мәктәбин тәүрүбәси даһа кениш јайылмышды. Республиканын мүәссисәләриндә фәһлә синфинин фәхри олан минләрлә габагчыл, ихтисаслы фәһлә мејдана кәлмиши. Бу иләрдә адлы-санлы буруг усталары Б. Мәммәдов, Аға Нәмәтулла, А. Ашурбәјов, Г. Аббасов, Шәриф Фәтуллајев, Ағадаш Кәрбәләјыюғлу, Виктор Бобков, Халид Зија Мирмәммәдов, нефтычарма усталарындан Гурбанаға Абдуллајев, Фәхрәддин Нәбибуллајев, габагчыл машингајыранлардан Нәјбәт Гулузадә, Борис Унанов вә башгалары јени техника вә технолокијанын тәтбиғи, нефт һасилатыны артырмағ, әмәк мәһсулдарлығыны јүксәлтмәк, әмәји дүзкүн тәшкил етмәк кими сәмәрәли тәшәббүсләр ирәли сүрмүшдүләр²⁰. Бу тәшәббүсләрин өјрәнилмәси истәһсалатда фәһләләрин ихтисасынын тәкмилләшдирмәјин әсас вәситәсинә чеврилмишдир.

Лакин бу һеч дә истәһсалатын артан тәләбатыны там өдәжә билмир-
ди. Мәһз буна көрә дә 1954-чү илдә јарадылмыш техники пешә мәктәб-
ләри планлы сурәтдә ихтисаслы фәһләләр һазырламагда мүһүм мәрһә-
лә олду. Һазырда республиканын бу мәктәбләриндә кәнчләр 150-дән
артыг ихтисас үзрә тәһсил алырлар. Халг тәсәррүфатынын мүхтәлиф
саһәләриндә чалышан ихтисаслы кәнч фәһләләрин 30 фаизн техники
пешә тәһсил мәктәбләринин мәзунудур²².

Совет Азәрбајҹанынын 50 иллик јубилејинә һәср олунмуш тәнтәнәли ичласда Л. И. Брежнев јолдаш кәңчләрин тәлим-тәрбијәси һаггында данышаркән демишдир: «...ән мүнһүм чәһәт будур ки, индики совет фәһләләри бир гәјда олараг јахшы үмүмтәһсил вә пешә һазырлығы кечмиш, мүасир техникаја јијәләнмиш олан, өз вәтәнпәрварлик борчуну јүксәк шүүрла вә мәс'улијәтлә јеринә јетирән адамлардыр»²⁴.

¹⁹ Азәрбајҹан ССР Нефт Сәнајеси Назирлијинин кадрлар шөбәсинин 1953-чү ил һесабаты, фонд 2914, сјаһы 2, вәрәг 49.

²⁰ «Вышка» гәзети, 18 мај 1954-чү ил.

²¹ МЛИ Азэрбајчан филиалынын партија рахиви, фонд 213, сијаһы 16, говлуг 16, гэрэг 40.

²² Азәрбајҹан ССР Назирләр Советинин Дөвләт Техники-Пешә Тәһсил Комитәси. 1969-чу илин әсас кәстәричиләри, гөвлүг 24, вәрәг 6.

23 «Кэнч фэһлэ» бүллетени, апрел 1969-чу ил.

24 «Коммунист» гзети, 2 октјабр 1970-чи ил.

Подготовка квалифицированных рабочих кадров на производстве (1951—1955 гг.)

РЕЗЮМЕ

На современном этапе коммунистического строительства в нашей стране подготовка квалифицированных рабочих кадров, повышение их культурно-технического уровня и производственной квалификации имеет особое значение.

Являясь одним из передовых отрядов многонационального рабочего класса нашей страны, рабочий класс Азербайджана за годы Советской власти численно возрос, изменился его моральный и культурный облик.

В связи с вводом в действие новых промышленных объектов в период пятой пятилетки в республике еще более возросла потребность в квалифицированных рабочих кадрах.

Под руководством Коммунистической партии и советских органов на промышленных предприятиях республики организовывались курсы и школы по обучению рабочих профессиям индивидуальным и бригадным путем, а также через профтехучилища, в результате чего повысилось культурно-техническое образование рабочих, еще более усилилось внимание подготовке новых рабочих кадров и повышению их производственной квалификации, был накоплен богатейший опыт.

Важную роль в подготовке рабочих кадров массовых профессий, в том числе бурильщиков, операторов, лаборантов, слесарей, токарей, электромонтеров, связистов, трактористов и др. сыграли решения XIX съезда (сентябрь 1952 г.) Коммунистической партии Азербайджана.

Руководствуясь решениями съезда, партийные и хозяйственные организации республики, в особенности объединения «Азнефть», трестов и промыслов, для выполнения вышеуказанного решения провели ряд важных мероприятий.

В результате за пятилетку было подготовлено 57,3 тысячи молодых квалифицированных рабочих, из них 40,2 тысячи рабочих массовых специальностей.

Таким образом, подготовка квалифицированных рабочих кадров в различных областях народного хозяйства способствовала подъему общественного производства, что оказывало большую помощь претворению в жизнь задач коммунистического строительства.

М. С. АЛЫЧАНОВ

АЗЭРБАЙЖАН ОҒУЛЛАРЫНЫН БЕЛОРУСИЈАДА ПАРТИЗАН ҺЭРƏКАТЫНДА ИШТИРАКЫНА ДАИР

(1941—1944-чү иллэр)

Марксизм-ленинизм классиклэри јаделли ишғалчылара гаршы мұһарибэдə мұхтəлиф мұбаризə формаларыны кəстəрмиш вə бунларын ичəрисиндə партизан Һэрəкатынын ролуну хусусилə гəјд етмишлэр. Ф. Ен-келс вахты илə демишдир: «Өз мұстəгиллијини сахламаг истəјəн халг, мұһарибə апармагын ади үсуллары илə кифəјəтлənə билмəз. Күтлəви үсјанлар, ингилаби мұһарибə партизан дəстəлəринин кəмəји илə ишғалчыны дəф едə билэр, анчаг бу үсулла халг даһа артыг күчлү вə јахшы мұтəшəккил дүшмənə гаршы дура билэр»¹.

Дүнјанын мұхтəлиф өлкəлəринин халглары тэрəфиндэн ингилаб вə мұһарибэлəрдə, истисмарчы синифлэрə вə јаделли ишғалчылара гаршы мұбаризэдə партизан Һэрəкатынын тəчрүбəсини өјрənən вə үмүмилəшдирən В. И. Ленин өз истиглалијјəти угрунда мұбаризə апаран халгларын азад олунмасында партизан Һэрəкатынын ролу һаггында там елми нəзəријјə һазырлады. Партизан мұһарибəсинин мəгсəd вə вəзифэлəриндэн данышан В. И. Ленин кəстəрди: «Нəзəрə алмаг лазымдыр ки, бир-биринə дүшмən олан ики силаһлы гүввə мөвчүд олдуғу вə мұвəггəти олараг галиб кəлмиш Һэрби тəзјинги шиддəтлəндији бир шəрантдə лабүд олан Һэр чүр партизан əмəлијјаты ејни заманда дүшмən сыраларыны позмаға хидмəт едиб, кəлəчək ачыг вə күтлəви силаһлы əмəлијјат һазырлајыр»².

Вəтəнимизин тарихи јаделли ишғалчылара гаршы партизан мұһарибəсинə галхмыш халг күтлэлəринин фəдакар мұбаризəsi илə зəнкин-дир. Һələ 1812-чи илдə Русијанын милли истиглалијјəтини тəһлүкə алтына алан Наполеон ордусунун мəғлүб едилмəсиндə партизан мұһарибəсинə галхмыш халг күтлэлэри бəјүк рол ојнадылар.

Вəтəндаш мұһарибəsi вə харичи мұдахилəчилэрə гаршы мұһарибəнин тəчрүбəsi бир даһа кəстəрди ки, Белорусијада, Украјнада, Узар Шəргдə, Шимали Гафгазда вə диқəр рајонларда тəшкил едилмиш партизан дəстəлэри бир сыра чəтин вə мұрəккəб əмəлијјатларын Һəјата кечирилмəсиндə фəал рол ојнамышдыр.

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, т. 6, М., 1957, стр. 416.

² В. И. Ленин. Эсэрлэри, 10-чу чилд, сəһ. 147—148.

1941-чи ил ијунун 22-дә фашист Алманијасы Совет Иттифагына ханнчәсинә басгын етди. Коммунист партијасы совет халгыны душмәнә гаршы әдаләтли Вәтән муһарибәсинә галдырды. УИК(б)П МК-нын 18 ијул тарихли «Алман ордуларынын архасында мубаризәнин тәшкили һаггында»³ гәрарында душмән архасында мубаризәни тәшкил вә она рәһбәрлик етмәк јерли партија, комсомол вә һәмкарлар иттифагы тәш-килатларынын ән муһүм вәзифәси һесап едилди. Коммунист партија-сы көстәрди ки, мувәггәти ишғал олунмуш рајонларда душмән вә сун бүтүн әлалтылары үчүн дөзүлмәз шәрәнт јаратмаг, онлары һәр аддымда тәғиб вә мәһв етмәк, душмәнни бүтүн тәдбирләрини позмаг лазымдыр⁴.

Бөјүк Вәтән муһарибәси илләриндә Совет халгынын фашизмә гаршы апардығы партизан муһарибәсинин характерик хусусијјәти бундан иба-рәтди ки, бу муһарибә Коммунист партијасынын рәһбәрлији алтында низамы ордунун әмәлијатлары илә әлағәли сурәтдә апарылырды. Бун-дан башга, партизан муһарибәси чохмилләтли үмумхалг һәрәкәтына чеврилмишди вә бу һәрәкатда бүтүн милләтләрини нүмајәндәләри ишти-рак едирди.

Бөјүк Вәтән муһарибәси илләриндә Коммунист партијасынын чағы-рышы илә өлкәмизин мувәггәти ишғал олунмуш әразиләриндә олдуғу-ким, Белорусијада да партизан һәрәкәти кениш вус'әт алды. Белору-сија ССР әразисиндә фәалијјәт көстәрән 9 кизли вилајәт, 174 шәһәр вә рајон партија комитәси, 113 илк партија тәшкилаты вә 5000 комсомол тәшкилаты⁵ партизан һәрәкәти тәшкил едир, она истигамәт верирдиләр. Кениш халг күтләләринә архаланан Белорусија партизанлары 3 ил әр-зиндә душмәнни јарым милјондан чох әскәр вә забитини мәһв етмиш, 11.162 гатарыны гәзәја уғратмыш, 29 дәмәр јол стансијасыны дағыт-мыш, 18700 автомобилни јандырмыш вә хараб етмиш, 5529 көрпүсүнү партлатмыш, 7300 км рабитә хәттини кәсмиш, 305 тәјјарәсини вурмуш, 1355 танк вә зирәһли машыны јандырмыш, 939 һәрби анбарыны, 438 топуну мәһв етмиш вә 948 фашист гарнизонуну дағытмышдылар⁶.

Белорусија ССР әразисиндәки партизан муһарибәсиндә Совет Итти-фагы халгларынын нүмајәндәләри илә бирликдә республикамызын өв-ладлары да јаделли ишғалчыларга гаршы гәһрәмәнлыглар вурмушду-лар. Буна көрә дә Азәрбајҗан нүмајәндәләринин Белорусија партизан һәрәкәтында иштиракынын тәдгиги муәјјән елми вә сијаси әһәмијјәт кәсб едир. Гејд етмәк лазымдыр ки, халгымызын тарихинә даир јазыл-мыш бир сыра үмумиләшдиричи әсәрләрдә⁷ Азәрбајҗан оғулларынын партизан һәрәкәтында иштиракы үмуми шәкилдә верилмишди. Сон илләрдә республика тарихчиләринин Азәрбајҗан халгынын Бөјүк Вәтән муһарибәсиндә иштиракына һәср едилмиш әсәрләриндә тәдгиг едилән мәсәләјә анд бир сыра гүјмәтли фактлар вә материаллар вардыр. Бу чәһәтдән Г. Ә. Мәдәтовун «Азәрбајҗан Бөјүк Вәтән муһарибәсиндә»⁸ адлы монографијасы диггәти чәлб едир. Мүәллиф чохлу архив сәнәд-ләриндән истифадә едәрәк Азәрбајҗан оғулларынын Белорусија парти-

зан һәрәкәтында иштиракы, онларын чәбһә гәһрәмәнлыглары вә с. мә-сәләләрин ишыгландырылмасы сәһәсиндә хејли иш көрмүшдүр.

Гочаман журналист Н. А. Саркисовун мухтәлиф вахтларда дөври мәтбуатда чап олунмуш мәғаләләри⁹ дә Азәрбајҗан оғулларынын Бело-русија партизан һәрәкәтында иштиракыны өјрәнмәк үчүн гүјмәтли вәситәдир.

Лакин бүтүн бунларга бахмајараг Бөјүк Вәтән муһарибәси илләрин-дә Азәрбајҗан оғулларынын партизан һәрәкәтында иштиракы һәртәрәф-ли тәдгиг едилмәмишди. Буна көрә дә мүәллиф МЛИ Белорусија фи-лиалынын партија архивиндәки партизан гәракаһы фонду, Белорусија ССР Али Совети Рәјасәт һеј'әтинин чари архивиндәки, һабелә Азәрбај-җан ССР ЕА Тарих Институтунун архивиндәки сәнәдләрдән истифадә едәрәк һаггында әтрафлы јазылмајан вә ичтимайјјәтимизә аз таныш олан партизанлар һаггында данышачағы.

Душмән архасында фәалијјәт көстәрән Азәрбајҗан оғуллары парти-зан һәрәкәтына мухтәлиф јолларла гошулурулар. Муһарибәнин илк ајларында Мәркәзи Комитә вә Али Баш Команданлыг партизан дәстә-ләри вә тәхрибатчы групплар тәшкил едәрәк фәалијјәт көстәрмәк үчүн душмән архасына көндәриди. Һәммин дәстә вә группларын тәркибиндә Азәрбајҗан ССР нүмајәндәләри дә ишғалчыларга гаршы халгымызын апардығы мубаризәдә јахындан иштирак едирдиләр. Икинчиси, душмән муһарибәсиндән чыхан, әсирликдән гачан Азәрбајҗан оғуллары парти-зан дәстәләринә гошуларга фашистләрә гаршы вурмушдулар.

Муһарибә илләриндә Белорусијада 1108 партизан дәстәси јарадыл-мышдыр¹⁰. Мүкәммәл һәрби тәлим вә тәчрүбәјә малик олан бу дәстә-ләр партизан һәрәкәтынын тәшкилиндә кизли фәалијјәт көстәрән пар-тија тәхсилатларына бөјүк јардым көстәрмиш, ән чәтин вә мүрәккәб әмәлијјатларын һәјәтә кечирилмәсиндә билаваситә иштирак етмишләр. Белә дәстәләрдән бири дә Ф. Ф. Озмителин рәһбәрлији алтында Бело-русијанын мухтәлиф вилајәтләриндә фәалијјәт көстәрмиш «Артур» партизан дәстәсидир. «Артур» дәстәсинин тәркибиндә Азәрбајҗан хал-гынын нүмајәндәләри дә олмушду ки, онлардан бири дә **Гәһрәмән Мә-һәррәм оғлу Әскәр**ов иди.

1941-чи илдә һәрби хидмәтә чағрылан Г. Әскәрәв Дахили Ишләр Комиссарлыгы гошунларынын 15-чи дивизијасы тәркибиндә алман фашист ордуларынын архасында апарылан партизан муһарибәсинин фәал иштиракчысыдыр. 1943-чү илин мај—ијул ајларында алман го-шунлары тәрәфиндән муһасирәјә алынан «Дјадја Колја»нын партизан дәстәсинин муһасирәдән чыхмасында Г. Әскәрәвун хидмәт етдији Ф. Ф. Озмителин кәшфијјат дәстәсинин бөјүк ролу олмушду. Чәсур кәшфиј-јатчы Әскәрәв бу дөврдә јахын көндләрә әлағә сахлајыр, душмәнни гүввәсини, һарада јерләшдијини өјрәнир вә бунула да муһасирәдә олан партизан дәстәсинин душмән гәрәфиндән гәфләтән јахаланма тәһлүкә-сини арадан галдырмагда команданлыга јахындан көмәк көстәриди. 1943-чү илин октябрында Гәһрәмән Әскәрәв, Фјодор Лазешна вә Гри-горин Демидов Красныје-Струш кәндиндә алман ордусу үчүн ишләјән ири тахта-шалбан заводуну јандырмышдылар¹¹. Бөјүк икидлик көстәрән партизанлар душмән гарнизону јахынлыгында алман көзәтчиләрини дә мәһв етмишдиләр¹². Г. Әскәрәв дәстәдә тәкчә бачарыглы кәшфијјатчы

⁹ «Коммунист» гәзети, 28 ијул, 1—3 ијул 1964-чү ил; «Бақы» гәзети, 22 феврал 1966-чы ил; «Бақы» гәзети, 21 ијул 1969-чу ил вә с.

¹⁰ П. П. Липило. КПБ организатор и руководитель партизанского движения в Белоруссии в годы Великой Отечественной войны, Минск, 1959, стр. 253.

¹¹ МЛИ Белорусија филиалынын партија архив. Партизан гәракаһы фонду, Г. Әскәрәвун шәхси мукафат вәрәғәси.

¹² МЛИ Белорусија филиалынын партија архив. Партизан гәракаһы фонду, Г. Әскәрәвун шәхси мукафат вәрәғәси.

³ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг., т. 2, М., 1961, стр. 121.

⁴ Коммунистическая партия в Великой Отечественной войне, М., 1970, стр. 50.

⁵ МЛИ Белорусија филиалынын партија архив, ф. 3500, с. 12, иш 10, в. 8.

⁶ Партизанская борьба белорусского народа в годы Великой Отечественной войны, Минск, 1959, стр. 322—323.

⁷ История Азербайджана, т. 3, часть 2, Изд. АН Азерб. ССР, 1963, стр. 113—130; Азәрбајҗан Коммунист партијасы тарихинин очеркләри, Бақы, 1964, сәһ. 621.

⁸ Г. Мәдәтов. Азәрбајҗан Бөјүк Вәтән муһарибәсиндә. Азәрб. ССР ЕА нәш-ријјаты, Бақы, 1965, сәһ. 404—418.

кими дежил, ејни заманда маһир тәхрибатчы кими дә танынмышдыр. 1944-чү илин апрелиндә Гәһрәман Әскәров вә Николај Јефимов Монодечне-Волејка дәмир јол хәттиндә әскәр вә дөјүш техникасы илә долу олан дүшмән гатарыны гәзаја уғратмышдылар¹³.

1944-чү илин јазында Мәркәзи партизан гәраркаһынын тапшырығы илә Г. Әскәров И. Ф. Золотарын рәһбәрлик етдији кәшфијатчыларла бирликдә фәалијјәт көстәрмәли олду. И. Ф. Золотар һәлә 1930-чу илдә Степанакертдәки партија-совет мәктәпләри јанында курсларда тәһсил алмыш вә Дағлыг Гарабағ Мухтар Виләјәти комсомолчулары арасында бөјүк нүфуза малик иди. И. Золотарын рәһбәрлији алтында партизанлар алманлара гаршы фәдакарлыгла вурушур, Витебск виләјәтиндәки Дожмерритсы батаглыглары рајонунда мүвәфғәијјәтли әмәлијјатлар апарырдылар. Бу дөјүшләрдә коммунист Әскәров хусуси илә фәргләнмишди. 1944-чү ил ијунун 11-дә о, Минск шәһәри јახынлыгындакы Урегје кәндиндә кешикдә дајанан заман бир дәстә фашистлә тәкбәтәк дөјүшә кирәрәк алман забитини өлдүрмүшдү¹⁴.

Партизан дәстәсинин кечмиш командири И. Ф. Золотар һәмјерлимиз һаггында белә јазыр: «Әскәров ән тәһлүкәли сәһәләрдә фәалијјәт көстәрир, вурушманын мүвәфғәијјәтлә баша чатмасыны тәмин едирди. Партизанларымыз арасында јекәнә азербәјчанлы олан Әскәров өз халгыны ләјагәтлә тәмсил едирди»¹⁵. Партизан һәрәкатындакы хидмәтләринә көрә биринчи дәрәчәли «Вәтән мүһарибәси партизаны» вә «Икид-лијә көрә» медаллары илә тәлтиф едилмиш Г. М. Әскәров һазырда Азербәјчан Кәнд Тәсәррүфаты Институтунун фәлсәфә кафедрасында баш муәллим вәзифәсиндә ишләјир¹⁶.

«Артур» дәстәсинин дикәр дөјүшчүсү М. О. Багдасарјан Монодечне рајонунда һәрби әсирләр дүшәркәсинә јол тапа билмиш вә тибб тәһсили олмамасына бахмајараг дүшәркәнин «баш һәкими» тәјин олунамүшдүр. О, алман әскәри Адам Шрејнер илә әлағә јаратмыш, дүшәркәдә әзијјәт чәкән 1500 совет әскәр вә забитини онун көмәји илә әсирликдән хилас етмишдир¹⁷. О. М. Багдасарјан партизан дәстәсиндә вә Совет Ордусу сыраларындакы дөјүш хидмәтләринә көрә Гырмызы Бајраг, Гырмызы Улдуз, биринчи дәрәчәли Вәтән мүһарибәси, үчүнчү дәрәчәли Шәһрәт орденләри илә вә бир нечә медалла тәлтиф едилмишди¹⁸.

Баранович виләјәтиндәки «Победа» партизан дәстәсинин бөлмә командири Зәфәр Мәммәд оғлу Гәдимов 1942-чи илин нојабрында Козловшин кәнди јახынлыгында пусгу заманы дүшмәнин бир автомобилни партлатмыш, бир забитини өлдүрмүш вә чох әһәмијјәти олан кизли сәнәди әлдә едиб гәраркаһа чатдырмышдыр. 1943-чү ил февралын 5-дә икид партизан Деречин дөјүшүндә фәал иштирак етмиш, Деречин илә Зелво арасындакы рабитә хәттини кәсмиш, бир алман әскәрини, 2 полис өлдүрмүш, бирини јараламыш вә бир часусу тутуб партизан гәраркаһына кәтирмишдир. 1942—1943-чү илләрдә З. Гәдимовун бөлмәси фашистләрин 5 гатарыны гәзаја уғратмышдыр ки, онлардан бири чәсур командирин пәјына дүшүр. Гәза нәтичәсиндә дүшмәнин 4 паровозу, һәрби сурсат вә әскәр олан 60 вагону мәһв олмуш, 900 нәфәр һитлерчи өлмүш вә јараланмышды. З. Гәдимовун рәһбәрлији алтында 2000 метр

рабитә хәтти кәсилмишди. 1943-чү ил ијунун 25-дә З. Гәдимов Зелво рајонундакы Остров кәнди уғрунда кәдән дөјүшләрдә гәһрәманлыгла һәләк олмушдү¹⁹.

1943-чү ил ијунун 24-дә БК(б)П МК-сы партизан мүһарибәсини ниязамы гошун һиссәләринин әмәлијјатлары илә гаршылыглы сурәтдә апармаг, дүшмән гатарларыны гәзаја уғратмаг, дәмирјол говшагларыны, стансијалары партлатмаг вә релсләри хараб етмәк һаггында хусуси гәрар гәбул етди²⁰. Бу әмәлијјат партизан һәрәкаты тарихиндә «релс мүһарибәси» адланыр. ССРИ халгларынын нүмајәндәләри илә бирликдә Азербәјчан өвладлары да «релс мүһарибәси»ндә фәал иштирак едирдиләр. Һәммин дөјүшчүләрдән бири дә 1943-чү илин әввәлләриндә әсир дүшәркәсиндән гачараг Баранович виләјәтиндәки Держински адына партизан дәстәсинә гошулан Чаббар Пир Аға оғлу олмушдүр. Онун рәһбәрлик етдији бөлмә «релс мүһарибәси» заманы дүшмәнин 3 гатарыны гәзаја уғратмыш, 4 паровозуну, техника јүкләнмиш 30 платформасыны вә 23 автомобилни мәһв етмишди. 1943-чү илин сентјабрында чәсур партизан шәхсән өзү шоссе јолуну миналајараг фашистләрин әскәр вә әрзагла долу 5 автомобилни партлатмышды. Бу партлајыш нәтичәсиндә дүшмәнин 60 әскәри өлмүш вә јараланмышды²¹. Чаббар Пир Аға оғлу гәләбәнин севинчини көрә билмәди. О, өз досту Борис Лаврукајски илә 1944-чү ил ијунун 14-дә Петрашкевич кәндиндә кәшфијат заманы мүһасирәдә дүшмүшдү. Икид партизанлар сон патрон галана гәдәр дүшмәнлә атышмыш вә јарлы һалда онлары әсир алмаг истәјән фашистләри јахына бурахыб әл гүмбарасыны партлатмышдылар. Көмәјә кәлән партизанлар онларын мејиди әтрафында 15-дән чох фашистин сәрилдијини көрдүләр²². Комсомолчу Чаббар Пир Аға оғлу өлүмүндән сора «Дөјүш хидмәтләринә көрә» медалы илә тәлтиф едилмишдир²³.

Азербәјчан ССР нүмајәндәләри Белорусијанын һәр јериндә олдуғу кими, Брест виләјәтиндә дә дүшмәнә гаршы партизан мүһарибәсиндә фәал иштирак едирдиләр. Онлар партизан һәрәкатынын садәчә иштиракчысы дејил, ејни заманда партизан дәстәләринин тәшкилиндә вә бу дәстәләрин фашистләрә гаршы апардығы мүбаризәдә рәһбәрлик едирдиләр. Партизан мүһарибәсиндә јүксәк әскәри рәшадәт көстәрән М. Ј. Абдуләлијев, С. Х. Арзуманјан, М. Ә. Әлијев вә башгаларынын адлары нәинки Брест виләјәтиндә, ејни заманда партизан һәрәкаты тарихиндә мәшһурдү.

Брест виләјәтиндәки Г. К. Жуков адына партизан дәстәсинин командир муавини капитан Мигдар Јәһја оғлу Абдуләлијев халг интигамчыларынын мүбаризәсинин тәшкилиндә вә дөјүш әмәлијјатларынын јеринә јетирилмәсиндә фәал иштирак едирди. 1943-чү илин декабрында о, Домачево стансијасында дајанан һәрби гатарын партладылмасы планыны ишләјиб һазырламыш вә әмәлијјатын јеринә јетирилмәсинә рәһбәрлик етмишди. Партизанлар бу әмәлијјат заманы бир паровоз вә 25 вагону јандырмышлар²⁴. 1944-чү илин мајында Белорусија партизан һәрәкаты гәраркаһынын рәиси П. З. Калинин М. Абдуләлијевә вердији хасијјәтмәдә дејилир: «Шатски кәндиндәки алман грнзончү илә дөјүш әмәлијјатына рәһбәрлик едән М. Абдуләлијев вә онун партизан дәстәси

¹³ «Азербәјчан кәнчләри» гәзети, 4 нојабр 1969-чу ил.

¹⁴ МЛИ Белорусија филиалынын партија архиви. Партизан гәраркаһы фонду, Г. Әскәровун шәхси мукафат вәрәгәси.

¹⁵ «Бакы» гәзети, 17 декабр 1969-чу ил.

¹⁶ «Коммунист» гәзети, 16 декабр 1969-чу ил.

¹⁷ «Азербәјчан кәнчләри» гәзети, 4 нојабр 1969-чу ил.

¹⁸ Белорусија ССР Али Совети Рәјасәт һеј'әтинин чари архиви, М. Багдасарјанын шәхси мукафат вәрәгәси.

¹⁹ МЛИ Белорусија филиалынын партија архиви, ф. 3500, с. 19, иш 51, в. 6.

²⁰ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1942—1945 гг., т. 3, М., 1961, стр. 466.

²¹ МЛИ Белорусија филиалынын партија архиви, ф. 3500, с. 19, иш 84, в. 38.

²² Г. Мәдәтов. Көстәрилән әсәри, сәһ. 417—418.

²³ Белорусија ССР Али Совети Рәјасәт һеј'әтинин чари архиви, Чаббар Пир Аға оғлунун шәхси мукафат вәрәгәси.

²⁴ МЛИ Белорусија филиалынын партија архиви, ф. 3500, с. 15, иш 23, в. 1.

фашистләрн ләрзәя салмышды. Мәһз икид вә чәсур командирин фәда-карлығы нәтижәсиндә фашист гарнизону тамамилә дармадғын едилмиш. 98 нәфәр әскәр вә забит әсир алынмышды». Бу дөјүш заманы партизан-лар 5 пүлемјот, 2 автомат, 95 түфәнк, 70 ат, 35 јәһәр, 18 араба, 3000 патрон вә с. шәјләр гәнимәт олараг әлә кечиртмишдиләр²⁵. 1944-чү илин патрон вә с. шәјләр гәнимәт олараг әлә кечиртмишдиләр сон-јајында партизанлар Совет Ордусу һиссәләри илә бирләшдикдән сон-ра М. Абдуләлијев 76-чы гвардија атычы дивизијасынын дағыдылма-өз дөјүш јолуну баша вурмушдур. Алман гарнизонларынын дағыдылма-сына вә партизан һәрәкатына мәһарәтлә рәһбәрлик етдијинә көрә М. Абдуләлијев биринчи дәрәчәли Вәтән мұһарибәси ордени илә тәлтиф едилмишдир²⁶.

1941—1942-чи илләрдә Брест вилајәтиндә партизан дәстәләринин ја-радылмасында вә онларын мұбаризәсинин тәшкилиндә сержант С. Х. Арзуманјанын бөјүк хидмәти олмушду. 1941-чи илин августунда бир дәс-тә әскәрлә мұһасирәдән чыхан С. Арзуманјан Лукајевичин партизан гру-пу илә бирләшмиш, бурада взвод вә рота командири олмушду. 1941-чи илин октябрында С. Арзуманјанын рәһбәрлији алтында бир дәстә пар-тизан Витчин кәндиндәки алман гарнизонуну дармадағын едәрәк 63 һитлерчинин мәһв етмишди. 1942-чи ил февралын 12-дә онун рәһбәрлик етдији рота Лјубан кәндиндәки дүшмән гарнизонуна һүчум едиб, 200 фашист өлдүрмүш, хәјли силаһ вә һәрби сурсат гәнимәт олараг әлә кечиртмишди²⁷.

1943-чү ил сентябрын 4-дә коммунист С. Арзуманјан Брест вилајә-тиндәки Сталин адына партизан бирләшмәсинә командир тәјин едил-ди. О, партизан бригадасынын дөјүш планларыны һазырлајыр, парти-зан мұһарибәсинин тәшкилине вә дөјүшләрә шәхсән рәһбәрлик едирди. Умумијјәтлә, Сталин адына партизан бригадасы Арзуманјанын рәһбәр-лији илә дүшмәнин 13 гарнизонуну дармадағын етмиш, 371 гатарыны гәзәја уғратмыш, 132 автомобилни партлатмыш вә јандырмыш, 2200 дәмир јол релсини хараб етмиш, 18000-дән чох әскәр вә забитини мәһв етмишди. Совет һөкүмәти һәмјерлимиз С. Х. Арзуманјанын фашист ишғалчыларына гаршы мұбаризәсини јүксәк гүјмәтләндирәрәк ону Гырмазы Бајраг ордени, «Икидлијә көрә» вә биринчи дәрәчәли «Вәтән мұһарибәси партизаны» медаллары илә тәлтиф етмиш вә капитан рүт-бәсинә лајиг көрмүшдү²⁸.

Брест вилајәтинин Жабинск рајонунда партизан дәстәсинин тәшки-линдә М. Чернјак, И. Козлов, С. Захаров, Н. Садыговла бәрәбәр Муса Аббас оғлу Әлијевин дә бөјүк хидмәти олмушдур. 1942—1944-чү илләр-дә взвод вә рота командири олан коммунист Әлијев өз дөјүшчүләри илә 20 дөфә фашист гарнизону үзәринә һүчум етмиш, 7 фашист маликанә-сини дағытмыш, 6 автомобилни јандырмыш, 1000 нәфәрдән чох һитлер-чинин мәһв етмиш вә әсир тутмуш, дүшмәнин 50 гатарыны гәзәја уғрат-мышдыр²⁹. М. Әлијев партизан һәрәкатындакы фәалијјәтинә көрә Гыр-мызы улдуз ордени вә биринчи дәрәчәли «Вәтән мұһарибәси партиза-ны» медалы илә тәлтиф едилмишдир³⁰.

Вәтәнимизин азадлығы уғрунда рус, украјна, белорус, газар, күрчү вә башга халгларын оғуллары илә бирликдә алман фашизмине гаршы мәрдіклә вурушан вә бу вурушмаларда әбәди шөһрәт газанан парти-занлар арасында Әмрулла Салаһ оғлу Рәһимов көркәмли јер тутур.

О, Брест вилајәтиндә фәалијјәт көстәрән Шорс адына партизан дәстә-синин тәркибиндә бир ил фашистләрлә дөјүшмүш, өзүнү икид вә бача-рыглы дөјүшчү кими танытмышды. Ә. Рәһимов һәрби техника вә чанлы гүввә илә долу олан 4 дүшмән гагарынын гәзәја уғрадылмасында, бир чох дәмир јол релсләринин партладылмасында вә телефон-телеграф хәтләринин кәсилмәсиндә фәал иштирак етмишди³¹.

Вилејск вилајәтиндә В. Рыловун командасы алтында фәалијјәт көс-тәрән Кутузов адына партизан дәстәсиндәки взводун сијаси рәһбәри бакылы Семјон Борисович Мамин өзүнү бачарыглы командир кими танытмышды. 1943-чү илин ијулунда онун командасы алтында дүшмә-нин чәһһәә әскәр апаран гатары гәзәја уғрадылмыш, чохлу рабитә хәт-ти кәсилмиш вә 14 релс сырадан чыхарылмышды. 1943-чү илин пәјы-зында пртизанлар С. Маминин рәһбәрлији алтында алман гарнизонла-ры үчүн топланмыш 9600 пуд тахыл, 95 гарамал, 3 кәнд тәсәррүфаты аләтләри анбары, 2 комбајн, 2 трактор, бир тахылдөјән машын јандыр-мыш, дүшмәнин 3 км узунлуғунда 6 рабитә нөгтәсини кәсмишдиләр. С. Б. Мамин дөјүш хидмәтләринә көрә биринчи дәрәчәли «Вәтән мұһа-рибәси партизаны» медалы илә тәлтиф олунмушдур³².

Витебск вилајәтиндәки К. С. Заслонов адына партизан дәстәсинин сыравн дөјүшчүсү Зијәддин һејбәтәли оғлу Мирзәјев фашист гарнизон-лары илә 17 дөфә дөјүшә кирмиш, Ушатск рајонунда дүшмәнин 2 атәш нөгтәсини сусдурмуш вә бир автомобилни партлатмышды. 1943-чү ил сентябрын 22-дә икид комсомолчү тәхрибатчылар группунун тәркибиндә Лукомл-Череја шоссе јолунда 2 дүшмән автомобилнин партладылма-сында вә 23 нәфәр фашистин мәһв едилмәсиндә иштирак етмишди³³. З. Мирзәјев 1944-чү ил ијунун 25-дә Полотск-Монодечне дәмир јолунда 4 релс партлатдыгы үчүн Белорусија Мәркәзи партизан һәрәкаты гә-раркаһынын рәиси Пономаренко она тәшәккүр елан етмишди. З. Мир-зәјев шәхсән 2 дүшмән гатарыны партлатмыш, 10 дөјүш әмәлијјатында фәргләнмиш вә 6 һитлерчинин мәһв етмишди. Фашист ишғалчыларына гаршы партизан мұһарибәсиндә көстәрдији әскәри рәшадәтә көрә З. Н. Мирзәјев биринчи дәрәчәли «Вәтән мұһарибәси партизаны» меда-лы илә тәлтиф едилмишди³⁴.

Белорусија ССР-ин Минск вилајәтиндә фәалијјәт көстәрән партизан дәстәләриндә Азәрбајчан өвладлары ССРИ халгларынын нұмајәндәлә-ри илә бирликдә фашист ишғалчыларына гаршы апарылан партизан мұһарибәсиндә фәал иштирак едирдиләр. Апардығымыз һесабламалара көрә Минск вилајәтиндә вурушан Азәрбајчан халгынын нұмајәндәләри дүшмәнин 1500-дән чох әскәр вә забитини өлдүрмүш вә јараламыш, 50 гатарыны, 63 паровозуну, 230 вагонуну, 40 автомобилни, 30 танк вә зирәһли машыныны, 10 көрпүсүнү партлатмыш, 5 км дәмир јол релсини сырадан чыхармыш вә чохлу һәрби гәнимәт әлә кечирмишләр³⁵. Һәмин партизанлар арасында халгымызын икид оғлу, «Искра» дәстәсинин комсомол тәшкилаты катиби М. Мәммәдов бир сыра чәтин әмәлијјатла-рын јеринә јетирилмәсиндә фәргләнмишди. 1942-чи ил сентябрын 10-да М. Мәммәдов Мартјановка кәндиндә фашист гарнизону илә вурушмада биринчи дүшмән үзәринә атылмыш вә партизанларын һүчума кечмәси-нә мане олан атәш нөгтәсини сусдурмушду. М. И. Маликов икид ком-

²⁵ МЛИ Белорусија филиалынын партија архиви, ф. 3500, с. 15, иш 23, в. 1.

²⁶ Јенә орада.

²⁷ Јенә орада, ф. 3500, с. 15, иш 18, в. 31.

²⁸ Јенә орада, в. 191, 195.

²⁹ Јенә орада, ф. 3500, с. 15, иш 368, в. 7.

³⁰ Јенә орада.

³¹ Азәрб. ССР ЕА Тарих Институтунун елми архиви, ф. 1, с. 4, иш 4349, в. 124.

³² МЛИ Белорусија филиалынын партија архиви, ф. 3500, с. 15, иш 179, в. 59.

³³ Азәрб. ССР ЕА Тарих Институтунун елми архиви, ф. 1, с. 4, иш 4349, в. 106.

³⁴ МЛИ Белорусија филиалынын партија архиви. Партизан гәраркаһы фонду. З. Мирзәјевин шәхси мұкафат вәрәғәси.

³⁵ Бу рәғәмләр МЛИ Белорусија филиалынын партија архивиндәки сәнәдләр әса-сында мұәллиф тәрәфиндән һесабланмышдыр.

сомолчуја жараландыгы үчүн дөүш мейданыны тэрк етмәји тәклиф ет-
дикдә о демишди: «Онларла фашист өлдүрмәсәм, дүшмән гарнизонуну
дармадағын етмәсәм һеч бир јана кетмәрәм»³⁶. Партизанлар бу вуруш-
мада дүшмәнин 5 автомобиллини јандырмыш, 64 һитлерчини мәһв етмиш
вә 38-ни јараламышдылар. 1943-чү ил февралын 27-дә М. Мәмәдов
Старыј-Прут рајонунда Баранов, Маликов вә Ташнијазов илә бирликдә
25 метр узунлуғу олан тахта көрпүнү партлатмышды³⁷. Умумијјәтлә,
М. Мәмәдов шәхсән 20 һитлерчини өлдүрмүш, 5 автомобил, 2 әрзаг
анбары вә 2 көрпүнү партлатмыш, 2 фашист гарнизонунун дармадағын
едилмәсиндә, 3 гатарын гәзәја уғрадылмасында, 8 автомобилли, 35 ва-
гонун јандырылмасында, 345 релсин сөкүлмәсиндә, 2000-дән чох фашист
әскәр вә забитинин мәһв едилмәсиндә фәал иштирак етмишди³⁸. Пар-
тизан һәрәкатындакы дөүш хидмәтәринә көрә Гырмызы Улдуз ордени
вә биринчи дәрәчәли «Вәтән мүһарибәси партизаны» медалы илә тәлтиф
едилмиш, М. Н. Мәмәдов һазырда Фүзули рајонундакы Һорадиз кәнд
орта мәктәбиндә рус дили мүәллимидир.

Лејтенант Сенковун командасы алтында Крупск рајонунда фәалијјәт
көстәрән «Гвардејетс» партизан дәстәсинин пулемјотчусу **Маһмуд Маһ-
мудов** 2 дүшмән гарнизонунун дағыдылмасында фәргләнмиш, өзүнү мә-
танәтли вә икид партизан кими танытмышды. Крупск рајонунда дүшмә-
нин сојғунчу дәстәси тәрәфиндән мүһасирәјә алынан партизанлар М.
Маһмудовун сојғунганлыгы вә чәсарәти нәтичәсиндә мүһасирәдән чыха
билмишдиләр. 1944-чү илин мартында о, Наполео кәнди јахынлығында
фашист гарнизону илә дөүшә кирән партизан дәстәсинин әмәлијјатына
рәһбәрлик етмишди. Бу вурушмада алман гарнизону тамамилә дарма-
дағын едилмиш, дүшмәнин 80 нәфәр әскәри өлмүш вә јараланмышды.
Бу вурушмада көстәрдији рәшадәтә көрә М. Маһмудов икинчи дәрәчәли
«Вәтән мүһарибәси партизаны» медалы илә тәлтиф олунмушду³⁹.

Минск вилајәтиндә фәалијјәт көстәрән Сталин адына партизан дәстә-
синин бөлмә командирин баш сержант **М. Б. Һәнифәјев** 1942-чи ил ијулун
8-дә Пухович—Шатсе шоссе јолунда пусгу заманы дүшмәнин бир авто-
мобилини јандырмыш вә 5 әскәрини мәһв етмишдир. 1943-чү ил јанварын
13-дә партизанлар Һәнифәјевин рәһбәрлији алтында чәһәјә әскәр вә
техника апаран дүшмән гатарыны гәзәја уғрадарат паровоз, 12 вагон вә
100 нәфәрә гәдәр әскәр вә забити мәһв етмишди. Гәзә нәтичәсиндә дәмир
јолунда һәрәкәт бир күн дајанмышды⁴⁰. Һәнифәјев ејни заманда бача-
рыглы тәхрибатчы иди. 1943-чү илин јанвар-март ајларында о, дүшмәнин
5 гатарынын гәзәја уғрадылмасында фәргләнмиш, алманларын хејли
һәрби техникасынын вә чанлы гүввәсинин мәһв едилмәсиндә иштирак
етмишди. 1943-чү ил мартын 29-да комсомолчу Һәнифәјев Летске-Вендож
стансијалары арасында чәһәјә һәрби сурсат апаран дүшмән гатарыны
гәзәја уғратмыш вә бу заман өзү дә гәһрәманлыгга һәләк олмушду.
М. Б. Һәнифәјев өлүмүндән сонра икинчи дәрәчәли Вәтән мүһарибәси
ордени илә тәлтиф олунмушду⁴¹.

Изохун рәһбәрлији алтында Мокилјов вилајәтиндә фәалијјәт көстә-
рән 278-чи партизан дәстәсиндә ики илдән артыг хидмәт едән **Искәндәр
Муса оғлу Аллазов** 1943-чү ил сентјабрын 11-дә Солтановка кәнди уғрун-
да кедән вурушмада дүшмәнин 2 атәш нөгтәсини вә 10 әскәрини мәһв
етмишди. 1944-чү илин март-апрел ајларында о, Малиновка вә Перуново

кәндләриндә фашист гарнизонлары илә чәсарәтлә вурушмуш, онларла
һитлерчини мәһв етмишди. 1944-чү илин ијулунда Совет Ордусу һиссәлә-
риндән биринә гошулан И. Аллазов Варшава вә Берлин уғрундакы дө-
јүшләрдә иштирак етмишди. И. М. Аллазов партизан һәрәкатындакы
хидмәтләринә көрә Гырмызы Улдуз ордени вә икинчи дәрәчәли «Вәтән
мүһарибәси партизаны» медалы илә тәлтиф едилмишди⁴².

Пинск вилајәтиндәки Дзержински адына партизан дәстәсинин тәрки-
биндә фашистләрә гаршы ики илә гәдәр вурушан кәшфијјатчы **Н. А. Нә-
сибов** дүшмән гарнизонларынын вә сојғунчу дәстәләринин дармадағын
едилмәсиндә бир нечә дәфә иштирак етмишдир. Чәсур партизан 10 дәфә
фашист гарнизону илә дөүшдә фәргләнмиш, 3 дәфә «релс мүһарибәси»н-
дә иштирак етмиш вә 18 релси партлатмышды. 1944-чү ил мајын 9-да
о, Денисков стансијасы јахынлығында бир дүшмән гатарыны гәзәја уғ-
ратмышды⁴³. Жефрејтор Н. Нәсибов партизан дәстәсиндәки хидмәтләринә
көрә икинчи дәрәчәли «Вәтән мүһарибәси партизаны» вә «Икидлијә кө-
рә» медаллары илә тәлтиф едилмишди⁴⁴.

Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә фашист ишғалчыларына гаршы
партизан һәрәкаты кениш вүс'әт алмышды. Минләрлә белорусијалы пар-
тизан дәстәләриндә дүшмәнлә вурушан 370 миндән чох халг интигамчы-
сына мадди вә мә'нәви чәһәтдән көмәк едирди. 1943-чү илин ахырларын-
да Белорусија партизанлары дүшмән тәрәфиндән мүвәггәти ишғал олун-
муш әразинин 60 фаизинә нәзарәт едиб, партизан республикасы јарат-
мышдылар⁴⁵. 1943-чү илин августундан 1944-чү илин ијунуна кими Бе-
лорусија партизанлары 300 миндән чох дәмир јол релсини парлатмыш⁴⁶,
«релс мүһарибәси» нәтичәсиндә дүшмәнин јүк дашынмасыны 40 фаиз
азалтмышдылар⁴⁷. Коммунист партијасы вә Совет һөкүмәти халг инти-
гамчыларынын фашизмә гаршы мүбаризәсини жүксәк гүјмәтләндирмиш,
Белорусијада вурушан 100 миндән чох партизаны ССРИ орден вә медал-
лары илә тәлтиф етмишдир⁴⁸ ки, онлардан 300 нәфәри Азәрбајчан ССР-
ин нүмәјәндәсидир⁴⁹.

Азәрбајчан халгынын оғуллары дүшмән архасында гардаш халгла-
рын нүмәјәндәләри илә бирликдә партизан мүһарибәсиндә фәал иштирак
едирдиләр. Онлар РСФСР, Украјна, Крым, Прибалтика әразисиндә тәш-
кил олунан партизан дәстәләриндә олдуғу кими, Белорусија әразисиндә
дә фашист ордусуна гаршы гәһрәманлыгга вурушараг жүксәк әскәри
икидлик көстәрмишдиләр. Бу, онларын вәтәнә дәрин мәһәббәт вә халг-
ларын Ленин достлуғунун ифадәси иди. Азәрбајчан партизанлары фа-
шизмә гаршы мүбаризәдә жүксәк дөјүш габилитәтләри вә гәләбәјә дәрин
инамы илә Совет адамына хас олан ән јахшы кејфијјәтләри нүмәјиш ет-
диридиләр. Азәрбајчан халгынын нүмәјәндәләри партизан мүһарибәсин-
дә мисилсиз гәһрәманлыгларла јанашы жүксәк командирлик истәдады да
көстәридиләр. Совет һәрб елминә дәриндән јијәләнән бу адамлар дүш-
мән архасында бөлмәләрә, взводлара вә партизан дәстәләринә мәһарәт-
лә командирлик едир, шәхси гәһрәманлыг нүмунәләри көстәрәрәк дөјүш-
чүләри һүчума апарырдылар. Бу мүбаризәнин өнүндә коммунист вә ком-
сомолчулар кедирдиләр. Бәшәр тарихиндә ән ағыр олан бу мүһарибә

42 МЛИ Белорусија филиалынын партија архиви, ф. 3500, с. 15, иш 466, в. 4.

43 Јенә орада, ф. 3500, с. 19, иш 77, в. 22.

44 Белорусија ССР Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин чари архиви, Н. Нәсибовун
шәхси мукафат вәрәгәси.

45 П. П. Липило. КПБ организатор и руководитель партизанского движения
в Белоруссии в годы Великой Отечественной войны, Минск, 1959, стр. 253.

46 Јенә орада.

47 Непокоренная Белоруссия, Москва, 1963, стр. 11.

48 П. П. Липило. Көстәрилән әсәри, сәһ. 257.

49 Г. Мәдәтов. Көстәрилән әсәри, сәһ. 418.

36 «Бакы» гәзети, 22 феврал 1966-чы ил.

37 МЛИ Белорусија филиалынын партија архиви, ф. 3500, с. 19, иш 53, в. 98.

38 Јенә орада, ф. 3500, с. 19, иш 53, в. 98; иш 99, в. 83.

39 Јенә орад, ф. 3500, с. 15, иш 380, в. 156.

40 «Бакы» гәзети, 10 декабр 1969-чу ил.

41 МЛИ Белорусија филиалынын партија архиви, ф. 3500, с. 19, иш 34, в. 26.

совет ичтиман вә дөвләт гурулушунун һәјатилијини, онун капитализмдән үстүнлүјүнү, фәһлә синфи илә кәндлиләрин иттифагынын мөһкәмлијини, өлкәмизин халqlары арасындакы достлуғу сарсылмазлығыны, совет халғынын мәнәви-сијаси бирлијини нүмајиш етдирди.

М. С. Алыджанов

Участие сынов Азербайджана в партизанском движении в Белоруссии (1941—1944 гг.)

РЕЗЮМЕ

Победа над фашистской Германией, одержанная советским народом и его Вооруженными Силами под руководством Коммунистической партии, имеет всемирно-историческое значение. В этой победе, наряду с другими народами нашей Родины, имеется определенная доля азербайджанского народа.

Посланцы Азербайджана героически сражались на фронтах Великой Отечественной войны, отстаивали честь и независимость нашей Родины. Одним из важнейших условий победы над заклятым врагом явилась организация массовых вооруженных выступлений партизан. Созданные партизанские отряды под руководством партийных организаций на территории Украины, Белоруссии и других районов страны, временно захваченных врагом, оказывали огромную помощь Советской Армии в решении важнейших военно-стратегических задач.

В числе партизан других народов активное участие принимали и посланцы Азербайджана. Почти во всех отрядах партизанского движения в Белоруссии мы встречаем имена представителей нашей республики. Они не были только активными участниками этого движения, некоторые из них являлись организаторами массовых партизанских выступлений.

Проявленный героизм представителей Азербайджана: М. Я. Абдул-алиева, А. С. Алиева, М. А. Алиева, Г. М. Аскерова, С. Х. Арзуманяна, З. М. Кадимова, М. Б. Ганифаева, М. Н. Мамедова и т. д. в партизанском движении в Белоруссии вошли в историю партизанского движения как пример честного служения Родине.

Подвиг, совершенный сынами Азербайджана в партизанском движении в Белоруссии, высоко оценен Коммунистической партией и Советским правительством. За активное участие в партизанском движении более 300 человек награждены орденами и медалями СССР.

Борьба воинов-азербайджанцев против фашизма в Белоруссии—пример моральной и политической стойкости и идейной непобедимости советского человека, его высокого патриотизма и верности заветам великого Ленина.

Д. Б. СЕИДЗАДЕ

АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ БУРЖУАЗИЯ И НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОЕ ДВИЖЕНИЕ В 1905 г.

Одним из потоков, влившихся в общее русло революционной борьбы 1905—1907 гг. в России, было национально-освободительное движение. Его быстрый рост в 1905 г. был связан с жестоким национально-колониальным гнетом, которому подвергались народы национальных окраин и районов империи.

«Среди угнетенных народов России, — указывал В. И. Ленин в «Докладе о революции 1905 года», — вспыхнуло освободительное национальное движение. В России *больше половины, почти три пятых (точно: 57 проц.)* населения подвергается национальному угнетению, они не пользуются даже свободой родного языка, их насильственно русифицируют»¹.

Первая русская революция подняла на борьбу с царизмом трудящихся всех национальностей России, в том числе десятки миллионов трудящихся-мусульман.

Руководство национально-освободительным движением, развернувшимся на национальных окраинах империи, в частности и в так называемых мусульманских районах, стремилась захватить буржуазия этих окраин. При этом она прикрывалась маской борца за «общенациональные интересы». Однако национальная буржуазия не пошла дальше либеральной оппозиции царскому правительству. Буржуазно-националистическое движение приобрело сугубо мирные, легальные формы, выразившиеся в подаче петиций, организации национальных съездов и т. д. Оно ставило своей главной целью уравнивание в правах с русской буржуазией, расширение участия в решении вопросов управления на местах.

Таковы были и позиции азербайджанской буржуазии (в частности ее верхушки и средних слоев). С первых дней революции она, хотя и робко, заговорила о своих желаниях и нуждах, высказывалась за устранение ограничений для мусульман на гражданской и военной службе, расширение их представительства в органах городского самоуправления, ликвидацию препятствий для обучения азербайджанских детей на родном языке, издание на этом языке газет, журналов, введение земского самоуправления и т. д. Социальный характер этих высказываний особен-

¹ В. И. Ленин. Полн. собр., соч., т. 30, стр. 323.

но ярко проявлялся в просьбах об уравнивании сословных прав азербайджанских капиталистов с русскими дворянами и промышленниками¹.

Издание 18 февраля 1905 г. царского рескрипта о предоставлении правам азербайджанской буржуазии встретилась с ликованием, считая, что «этот документ дал всем общественным группам возможность говорить о своих нуждах»².

8 марта 1905 г. Бакинская городская дума приняла решение отправить депутацию от г. Баку к министру внутренних дел Булыгину с ходатайством о допущении в Особое совещание, образованное под его председательством, представителей как города Баку, так и всего населения Кавказа³. Это совещание должно было обсудить вопрос об организации «народного представительства».

15 марта того же года на квартире миллионера Г. З. А. Тагиева состоялось совещание представителей азербайджанской национальной буржуазии и буржуазной интеллигенции, на котором обсуждался вопрос о подаче правительству петиции, отражающей их нужды, в частности необходимость проведения реформ в Кавказском крае⁴. Признав необходимость подачи такой петиции, совещание особо подчеркнуло важность участия представителей края в Особом совещании под председательством министра внутренних дел. Для вручения петиции было решено отправить в Петербург депутацию «от всего Кавказа». С этой целью совещание постановило направить телеграмму во все главные пункты края с просьбой избрать представителей в состав депутации. Последние, съехавшись в Баку, должны были отправиться в Петербург. Подобные телеграммы были отправлены в Тифлис, Эривань, Нахичевань, Ленкорань, Кубу, Шемаху, Елизаветполь, Шушу, Геокчай, Сальяны, Нуху, Казах, Дербент, Темир-Хан-Шуру, Владикавказ. Город Баку должны были представлять буржуазные интеллигенты-публицисты Фаррухбек Везиров, Али Марданбек Топчибаев, Ахмедбек Агаев и бакинские капиталисты Шамси Асадуллаев, Кербалай Ага Киши Алиев, Кербалай Наджаф Кули Садыхов⁵.

В апреле 1905 г. «доверенными от мусульманского населения» Закавказья была представлена в Комитет министров петиция⁶. Она интересна тем, что не только перечисляет требования, которые тогда выдвигались азербайджанской буржуазией как «общенациональные», но и дает мотивировку этих требований.

В петиции говорилось, что мусульмане ограничены и в общественной и в хозяйственной жизни: число гласных мусульман в органах городского самоуправления края не могло превышать половину всего состава; высшие должности во всех учреждениях гражданского и военного ведомств им недоступны; мусульмане как с средним, так и с высшим образованием ограничены в выборе занятий свободными профессиями, устранены от педагогической деятельности; студенты-мусульмане не могут пользоваться казенными стипендиями, они лишены сословных прав дворян, купцов. В области школьного образования мусульмане лишены возможности обучения детей на своем языке,

¹ История Азербайджана, т. 2. Баку, 1960, стр. 560; З. Ибрагимов. Революция 1905—1907 гг. в Азербайджане. Баку, 1955, стр. 96; М. А. Казиев. Из истории революционной борьбы бакинского пролетариата (1905—1910 гг.). Баку, 1956, стр. 102.

² Газ. «Каспий» № 216, 8 ноября 1905 г.

³ ЦГИА Азерб. ССР, ф. 50, оп. 1, д. 260, лл. 50—51; газ. «Каспий», № 41, 10 марта 1905 г.

⁴ Газ. «Каспий», № 47, 17 марта 1905 г.

⁵ Там же; газ. «Терджуман» («Переводчик») № 23, 25 марта 1905 г.; газ. «Бакинские известия» № 48, 18 марта 1905 г.

⁶ ЦГИА СССР, ф. 1276, оп. 1, д. 107, л. 63.

особенно чувствительно ограничение издания газет, журналов и книг на родном языке.

В петиции отмечалось также, что введенные на Кавказе Судебные уставы 1864 г. действовали без такого важного института, как суд присяжных заседателей. Эта форма участия выборных от народа в суде особенно необходима была на Кавказе, где судьи не знали языка и не были знакомы с бытом местного населения. Составители петиции высказывались также за введение института выборных мировых судей.

В петиции ставился вопрос о необходимости введения на Кавказе земских учреждений на началах полного самоуправления и без вмешательства административной власти, участия мусульман в земстве и городском самоуправлении без всяких ограничений.

Авторы петиции считали, что осуществление на Кавказе, как и во внутренних губерниях России, «идеи полного самоуправления» возможно при условии отмены всех ограничительных законов, установления нормальной организации гражданского управления, гарантии законности в управлении, неприкосновенности личности и жилища, свободы совести, слова и печати.

Петиция касалась и вопросов положения крестьян: она требовала выкупа крестьянских наделов, предоставления малоземельным и безземельным крестьянам земли, установления налогов с учетом местных условий. Однако в петиции обходились вопросы о том, за счет каких земель должны наделаться крестьяне, каковы предполагаемые нормы наделов и т. д.¹ В земельном вопросе петиция в известной мере выражала интересы сельской верхушки. Половинчатость, неопределенность требований петиции в данном вопросе объясняется тем, что азербайджанская буржуазия была тесно связана с помещиками, стояла в сущности за сохранение помещичьего землевладения. Общие же рассуждения об улучшении положения крестьянства, испытывавшего острую нужду в земле, были необходимы буржуазии для того, чтобы повести его за собой, укрепить свои притязания на руководство национально-освободительным движением.

Составленная буржуазной националистической интеллигенцией и представленная «от всего мусульманского населения Кавказа» петиция носила ярко выраженный буржуазно-либеральный характер.

Одновременно депутация от г. Баку в составе городского головы К. А. Ирецкого и гласных Бакинской городской думы — П. О. Гукасова и А. М. Топчибаева 2 апреля 1905 г. представилась Булыгину. До этого депутация эта была принята наместником на Кавказе гр. Воронцовым-Дашковым². Им были приняты также депутации от Тифлиса и Эривани.

Депутаты высказались за необходимость приобщить Кавказ к тем общим реформам, которые намечались для Центральной России, и избрать от всех народностей Кавказа представителей на Особое совещание.

Подобного характера петиции мусульманской буржуазии поступали в Петербург с Волги, с Урала, из Крыма и т. д. Несмотря на некоторые частности, они сводились в основном к уравниванию национальной буржуазии в политических и экономических правах с русскими господствующими классами, ликвидации преследований национальных культур, языка, традиций, особенно религиозных, и т. д.³ Ряд таких петиций

¹ ЦГИА СССР, ф. 1276, оп. 1, д. 107, лл. 69, 69 об.; газ. «Право», № 18, 8 мая 1905 г., стр. 1489—1495.

² Газ. «Бакинские известия» № 66, 9 апреля 1905 г.

³ Газ. «Терджуман» № 17, 4 марта 1905 г.; № 34, 3 мая 1905 г.

был опубликован в газете панисламистского характера «Терджуман», издававшейся в Бахчисарае.

Поступление петиции усилилось после издания 17 апреля 1905 г. «высочайшего указа», который лживо заявлял, будто всем мусульманам «не о чем больше думать, как о развитии своих духовных и материальных сил, на свое и дорогой Родины благо»¹. Указ предоставлял право выбора муфтиев, казиев и приходского духовенства, провозглашал свободу изучения и исповедования своего вероучения.

Весной и летом 1905 г. азербайджанская буржуазия активизировала свою политическую деятельность не только в Баку, но и в других городах Азербайджана. При выборах гласных городской думы в Елизаветполе было избрано 55 мусульман. Эти выборы не были утверждены, т. к. избранное число из мусульман превышало норму, установленную 44 статьей Городового положения.

На совещаниях, устроенных в Елизаветполе и Аджикенде, с разъяснением нужд мусульман и необходимости введения в Закавказье земства, выступил А. М. Топчибашев, ознакомивший присутствовавших с целями организации земского самоуправления. Собравшиеся приняли предложение Топчибашева об организации в Елизаветполе и уездах Елизаветпольской губернии совещаний для ознакомления населения с основными началами земства. Организацию совещаний приняли на себя елизаветпольские беки Адильхан Зиятханов, Алекпербек Рафибеков, Алекпербек Хасмамедов, Джангирхан Хойский и др.² Была избрана депутация в составе А. М. Топчибашева, А. Х. Зиятханова, А. Хасмамедова для поддержания ходатайства об утверждении выборов в Елизаветпольскую городскую думу или о приостановлении новых выборов до отмены закона, ограничивающего права мусульман в общественном управлении городов.

4 августа депутация представилась помощнику наместника по гражданской части на Кавказе Н. А. Султан-Крым Гирею, который сообщил, что вопрос об отмене ограничения прав мусульман в городских делах в скором времени будет рассмотрен³.

Депутация ходатайствовала и об утверждении проектов уставов «Бакинского благотворительного общества», «Общества распространения грамотности среди мусульманского населения наместничества Кавказского»⁴, просила разрешить воскресную торговлю мусульман, взамен чего предлагала запретить торговлю по пятницам⁵.

Чувствуя политическую слабость, неумение постоять за свои требования, азербайджанская буржуазия старалась объединить свои действия с буржуазией других частей страны, с мусульманским населением, а нередко даже пыталась выступать от имени всех мусульманских народов России. Буржуазия, добиваясь поддержки народных масс, обращалась к религиозным чувствам населения, выдвигала панисламистские лозунги, на страницах своих газет проповедовала реакционную идею объединения всех мусульман.

«Если хотим развиваться и стать действительно жизнеспособной нацией, нам прежде всего необходимо быть и оставаться мусульманами. Все наши стремления, клонящиеся к прогрессу и улучшению жизни, должны подчиняться законам ислама»⁶, — писала газета «Хаят». А на страницах издававшегося на средства Г. З. А. Тагиева «Каспия» А. Агаев

заявлял: «вся эта масса (имеется в виду мусульманское население России.— Д. С.) составляет не только одну религиозную общину, но также и один этнический организм, так как все русские мусульмане, за весьма небольшим исключением, принадлежат к великой тюрко-татарской расе, говорят почти одним общим языком, исповедуют одну и ту же религию»¹.

Гневно разоблачая апологетов буржуазного национализма, пытавшихся выдавать себя за выразителей «общенациональных» интересов, Н. Н. Нариманов писал: «В то время, когда трудящиеся живут в страшно тяжелых условиях, «покровители нации», объявляя нацию своим карманом, праздно проводят свои дни», чем они на деле потворствуют грабительской политике царизма². Подчеркивая, что не может быть никакого единства и союза между эксплуататорами и эксплуатируемыми, Нариманов бичевал панисламистов и пантюркистов, проповедь которых была направлена на отвлечение народных масс от революционной борьбы³.

Буржуазия мусульманских окраин России решила создать свою «единую» политическую партию, чтобы организованно воздействовать на трудящихся, чтобы всеми средствами националистической и религиозной агитации, всеми способами обмана привлечь их на свою сторону. Пропагандируя «общность» интересов мусульман и игнорируя классовые противоречия среди них, национальная буржуазия пыталась отвлечь трудящихся от подлинной борьбы за свое социальное и национальное освобождение.

Инициаторами объединения мусульманской буржуазии России в единый союз были представители буржуазии крымских и казанских татар. Активное участие в создании этого союза принимала и азербайджанская буржуазия.

Вопрос о создании Всероссийского мусульманского союза, о съездах мусульман относится к числу недостаточно исследованных и освещенных в литературе. В исторической литературе, посвященной революции 1905—1907 гг., этот вопрос освещался лишь попутно⁴. Очень слабо изучено и участие азербайджанской буржуазии в создании этого союза.

Идея созыва съезда, возникшая еще в начале 1905 г. среди панисламистских деятелей Казани и Крыма, получила организационное оформление в июне 1905 г. в Чистополе, где собралось до 500 человек. Поводом для этой встречи послужила так называемая «чистопольская свадьба» (мулла Кемалов выдавал замуж свою сестру). Свадебные торжества превратились в общественное собрание, где была даже вынесена резолюция. Отстаивая идею конституционной монархии, ее авторы высказывались за осуществление свободы совести и религии, слова,

¹ «Каспий» № 57, 30 марта 1905 г.

² Газ. «Иршад» № 70, 16 апреля 1907 г.; Ф. Кочарли. Н. Нариманов. Баку, 1965, стр. 108, 109.

³ Ф. Кочарли. Ук. соч., стр. 123, 129.

⁴ Вопрос о создании Всероссийского мусульманского союза затрагивался в работах историков Азербайджана: обобщающих трудах. — История Азербайджана, т. 2 (Баку, 1960); Очерки истории Коммунистической партии Азербайджана. (Баку, 1963); монографиях З. И. Ибрагимова «Революция 1905—1907 гг. в Азербайджане» (Баку, 1955), П. В. Валуева «Большевики Азербайджана в первой русской революции». (Баку, 1963), В. Ю. Самедова «Распространение марксизма-ленинизма в Азербайджане», ч. II. (Баку, 1966) и др.

Этот вопрос получил освещение также в работах историков братских республик (см.: Г. Ибрагимов. Татары в революции 1905 года. Казань, 1926; А. Аршаруни и Х. Габидулин. Очерки панисламизма и пантюркизма в России. М., 1931; Р. И. Нафигов. Формирование и развитие передовой татарской общественно-политической мысли. Казань, 1964; Х. Х. Хасанов. Революция 1905—1906 гг. в Татарии. М., 1965; М. Бурабаев. Распространение идей марксизма-ленинизма в дооктябрьском Казахстане. Алма-Ата, 1965). Некоторые, хотя весьма ограниченные, сведения по данному вопросу содержатся в шестом томе многотомной «Истории СССР» (М., 1968).

¹ Газ. «Терджуман» № 33, 29 апреля 1905 г.

² Газ. «Каспий» № 156, 10 августа 1905 г.

³ Там же, № 157, 11 августа 1905 г.

⁴ ЦГИА Азерб. ССР, ф. 484, оп. 1, д. 65, лл. 119 об., 120.

⁵ Газ. «Терджуман» № 17, 4 марта 1905 г.; № 4, 3 мая 1905 г.

⁶ Газ. «Хаят» № 1, 7 июня 1905 г.

печати, собраний, сходок, за «народное представительство» при всеобщем и равном избирательном праве¹.

Вскоре весть о предстоящем созыве мусульманского съезда широко распространилась и привлекла на нижегородскую ярмарку многих буржуазных общественных деятелей-мусульман.

Инициаторы созыва этого съезда — представители мусульманской буржуазии и буржуазной интеллигенции испытывали определенное влияние со стороны прогрессистов — политической группировки русской либерально-монархической буржуазии, которая под флагом «беспартийности» пыталась объединить элементы из разных буржуазно-помещичьих партий и групп².

Сообщая о созыве 12 августа 1905 г. в Нижнем Новгороде организационного совещания по подготовке съезда, газета «Терджуман» отмечала, что это совещание устраивают «мусульмане-прогрессисты»³.

Предполагаемое организационное совещание состоялось к концу нижегородской ярмарки. На совещание съехались представители мусульманской буржуазии, духовенства, буржуазной интеллигенции России. Они нигде не были избраны и не имели полномочий представлять население мусульманских областей страны, особенно трудящиеся массы.

Собравшиеся обратились к нижегородскому губернатору с просьбой разрешить им официально открыть совещание. Однако губернатор отклонил их просьбу.

15 августа группа мусульман (более 200 человек) на пароходе «Густав Струве» выехала в «увеселительную» поездку по реке Оке⁴, продолжавшуюся до поздней ночи⁵. Поездка эта названа была «меджлисом на воде». Этот «меджлис» дополнили обед, данный представителями кавказских мусульман 17 августа и ответный обед казанских и крымских татар 18 августа. Всего участвовало в этих встречах около 500 человек⁶.

Встречи эти фактически вылились в 1-й съезд мусульман России.

Во время нижегородских встреч было принято решение создать в России партию «Иттифаги муслимин» («Всероссийский мусульманский союз»). Раздавались призывы к «единению» всех мусульман России, а в качестве одной из практических задач выдвигалось уравнивание мусульманских помещиков и капиталистов в правах с русскими господствующими классами⁷. В принятых решениях отмечалось, что «мусульманам России во всех вопросах политических, культурных, а также в вопросах, возникающих в зависимости от настоящего положения России, необходимо быть солидарными»⁸, а для достижения выдвинутых требований предполагалось учредить местные собрания, которые должны были собираться периодически⁹.

Во Всероссийском мусульманском союзе были представлены различные слои и группы мусульманской буржуазии России. Сохранившиеся источники весьма слабо отражают вопрос о составе этого Союза. Тем не менее можно считать, что наряду с деятелями панисламистского толка, принявшими, как отмечалось выше, активное участие в его создании, в

¹ Газ. «Терджуман» № 44, 7 июня 1905 г.; № 45, 10 июня 1905 г.

² В. И. Ленин. Полн. собр., соч., т. 16, стр. 510—511.

³ Газ. «Терджуман» № 56, 19 июля 1905 г.; газ. «Баку» № 97, 6 августа 1905 г.

⁴ Там же, № 167, 26 августа 1905 г.

⁵ ЦГИА СССР, ф. 821, оп. 133, д. 461, л. 61 об.; Г. Ибрагимов. Татары в революции 1905 года. Казань, 1926, стр. 148.

⁶ Газ. «Терджуман» № 67, 26 августа 1905 г.

⁷ З. Ибрагимов. Революция 1905—1907 гг. в Азербайджане, стр. 148; В. Ю. Самедов. Распространение марксизма-ленинизма в Азербайджане, ч. II. Баку, 1966, стр. 61.

⁸ ЦГИА СССР, ф. 821, оп. 133, д. 461, л. 61 об., 62.

⁹ Там же.

Союзе были широко представлены слои и группы буржуазной интеллигенции, мелкой буржуазии, занимавшие более умеренные буржуазно-националистические позиции и не решавшиеся в своих политических требованиях, во всяком случае открыто, выступать с позиций панисламизма. Зависимость мусульманской буржуазии от русского капитала, ее политическая слабость, робость и нерешительность, вошедшее в привычку пресмыкательство перед царизмом, в котором представители господствующих классов мусульман видели надежного защитника их классовых интересов, — все это наложило отпечаток на программные документы Всероссийского мусульманского союза.

Не случайно в принятых решениях подчеркивалось, что борьба за уничтожение существовавших в отношении мусульман притеснений и несправия, за уравнивание их с русскими в политических, религиозных и имущественных правах будет осуществляться «законными способами», что «мусульмане, в деле устройства своих нужд, будут применяться к настоящему и будущему положению России»¹. Даже сами требования в этих решениях назывались «пожеланиями».

Создание за короткое время Всероссийского мусульманского союза стало возможным в результате острых классовых боев, развернувшихся в стране в 1905 г., мощного подъема национально-освободительного движения угнетенных народов. Подчеркивая это В. И. Ленин писал: «Например, мусульмане, составляющие десятки миллионов населения России, с изумительной быстротой организовали тогда — это была вообще эпоха колоссального роста различных организаций — мусульманский союз»².

Подъем революции заставлял национальную буржуазию, в том числе мусульманскую, заигрывать с массами, рядиться в тогу защитников интересов народа. Именно этим объясняются встречающиеся в документах Мусульманского союза заявления о том, что «мыслящие мусульмане, будучи единомышленниками с передовыми русскими людьми, принимают участие в деле установления такого порядка, по которому законы составлялись бы при участии избранных народом представителей его» как и провозглашение стремления «к всестороннему развитию мусульман путем открытия школ, издания книг, газет и журналов»³ и т. д.

На деле же мусульманская, в частности азербайджанская буржуазия, стремилась к просвещению народных масс лишь постольку, поскольку это было в ее интересах. Не случайно, на I съезде учителей Азербайджана в августе 1906 г., обсудившем ряд важных вопросов народного образования в Азербайджане, разгорелась острая борьба между демократической, прогрессивной частью делегатов и буржуазно-либерально настроенными участниками, составлявшими меньшинство. Явившийся на заседание съезда миллионер Г. З. А. Тагиев подверг резким нападкам Н. Н. Нариманова, выдвинувшего предложение о необходимости добиться изучения родного языка в азербайджанских школах как обязательного предмета, считая это предложение «слишком революционным» и бросающим «тень на всю нацию перед правительством»⁴.

Характерно также, что революционно-демократические деятели Азербайджана, наряду с борьбой за создание школы на родном языке, выступали и за овладение азербайджанских детей русским языком⁵, тогда как

¹ ЦГИА СССР, ф. 821, оп. 133, д. 461, л. 61 об., 62.

² В. И. Ленин. Полн. собр., соч., т. 30, стр. 323.

³ ЦГИА СССР, ф. 821, оп. 133, д. 461, л. 61 об., 62.

⁴ Н. Нариманов. Статьи и письма. С кратким биографическим очерком. М., 1925, стр. XII.

⁵ История Азербайджана, т. 2, стр. 788.

идеологи панисламизма на страницах мусульманской печати России проводили мысль о необходимости национальных школ¹.

II и III съезды мусульман России упрочили организационно «Иттифаги муслимин». На них был принят устав, определена программа этого союза.

II съезд состоялся 13—23 января 1906 г. в Петербурге. Участвовало на нем около 100 человек — представители помещиков, буржуазии, духовенства и буржуазной интеллигенции².

Съезд был создан без официального разрешения. Он обсудил проекты устава и программы Союза и его тактику на выборах в I Государственную думу.

В работе съезда активно участвовали «представители» мусульман Азербайджана: редактор газеты «Каспий» А. М. Топчибашев, врачи К. Карабеков и А.-Х. Ахундов³. В частности, А. М. Топчибашевым был составлен проект устава союза, отражавший стремление панисламистов к объединению мусульман по религиозному признаку.

В принятом уставе (23 пункта) мусульманам России предлагалось образовать одну политическую партию и действовать как единая организация. Устав предусматривал создание из губерний России, населенных мусульманами, шестнадцати районов с центрами: в районе Кавказа — Баку, Крыма — Симферополь, Москвы и Петербурга — Петербург, в Нижнем Поволжье — Астрахань, в Верхнем Поволжье — Казань и т. д. Во всех этих пунктах предполагалось учредить районные собрания, которые должны были подчиняться всеобщему (Всероссийскому) съезду, а в промежутке между съездами — главному Совету «Иттифага». Устав предполагал сбор с членов Союза взносов в размере от 50 коп. до 5 рублей, а также, помимо членских взносов, прием пожертвований «в угоду богу». Собранные суммы должны были расходоваться по постановлениям районных собраний.

Всероссийский съезд предполагалось созывать ежегодно. На нем должны были участвовать с решающим голосом по два делегата районных и по одному — местных (городских) собраний. Устав предусматривал подчинение членов организации постановлениям съезда.

По вопросу о тактике на выборах в I Государственную думу съезд постановил присоединиться к кадетам. Этим решением Союз оформил свой блок с кадетами. Кадеты охотно блокировались с местными буржуазными националистами. Так, в феврале 1906 г. ЦК кадетской партии признал необходимым организовать постоянные сношения между представителями мусульман и центральными органами партии⁴. Большевики образно называли политику Мусульманского союза «татарским кадетизмом в чалме и тюбетейке»⁵.

Программа «Иттифаги муслимин» была принята на III съезде мусульман, который состоялся 16—21 августа 1906 г. в Нижнем Новгороде⁶. Присутствовало на съезде около 800 человек: прибывшие на ярмарку торговцы, промышленники, учителя, муллы, издатели мусульманских газет. Председательствовал на съезде А. М. Топчибашев.

Классовая направленность работы съезда видна из того, что на первых же заседаниях обсуждались вопросы борьбы с революционным дви-

жением. Участники съезда призывали трудящихся мусульман к «успокоению», к подчинению властям.

Принятая на съезде программа включала 11 разделов и 79 параграфов. В основу программы были положены основные положения программы партии кадетов, переплетавшиеся с панисламистскими идеями. В первом же разделе, где разъяснялись политические цели организации, указывалось, что ее задачей является объединение всех мусульман России. Расплывчатость программы должна была придать Союзу видимость «внеклассовости» или «общенациональности» в целях привлечения в него широких масс.

Идеологи Союза делали все возможное, чтобы отравить сознание трудящихся мусульман националистическими идеями. Робко высказываясь за некоторые национальные свободы, они фактически предавали интересы угнетенных народов. Программа Союза, подобно кадетской, отстаивала идею конституционной монархии¹. Программа объявляла частную собственность священной. В целях «удовлетворения» крестьян (§ 60) она считала возможным наделить их землей в необходимом размере «за счет всех удельных, государственных, кабинетских и монастырских земель». В случае же необходимости отчуждения частновладельческих земель программа считала обязательным условием вознаграждение государством помещиков «по справедливой ... оценке»².

Антидемократическая сущность программы ярко проявилась и в том, что в ней был по существу обойден вопрос о 8-часовом рабочем дне и высказывалось лишь пожелание определить «максимум часов нормального рабочего дня» (§ 67)³. Тем самым программа Союза не шла дальше царского законодательства о рабочем дне, принятого еще в конце XIX в. под натиском борьбы пролетариата.

На съезде было избрано постоянное бюро Центрального комитета Союза в составе 15 человек. В состав бюро вошел и А. М. Топчибашев⁴.

Социальная сущность Мусульманского союза, окончательно раскрывшаяся в принятых им уставе и программе, была чужда трудящимся массам национальных районов с мусульманским населением. Это был союз «мусульманской» буржуазии, помещиков и духовенства, пытавшийся сочетать в своих основных документах панисламистскую направленность с кадетской программой конституционной монархии.

Трудовые массы районов с мусульманским населением не только не пошли за «мусульманскими верхами», но, напротив, усиливали борьбу за социальное и национальное освобождение. Об этом свидетельствовали активное участие рабочих — азербайджанцев, татар, башкир, дагестанцев и других в интернациональных выступлениях пролетариата под руководством большевиков, борьба мусульманского крестьянства за землю.

Разоблачая лидеров Мусульманского союза, высмеивая их притязания на роль «руководителей нации», видный азербайджанский большевик С. М. Эфендиев на страницах большевистской газеты «Текамюль» («Эволюция») писал: «...мусульмане только в союзе и единении, в полном согласии и едином строю с другими народами России стремятся уничтожить строй тьмы и реакции, нанести поражение и сокрушить общего для всех и коварного врага..., беспочвенна надежда мусульман только собственными силами добиться политического успеха и победы»⁵.

¹ Газ. «Терджуман» № 52, 5 июля 1905 г.

² А. Аршаруни и Х. Габидулин. Очерки панисламизма и пантюркизма в России, стр. 26; Г. Ибрагимов. Татары в революции 1905 г., стр. 150.

³ ЦГАОР ССР, ф. 102, ДП ОО, оп. 1906, д. 609, л. 19; газ. «Баку» № 8, 12 января 1906 г.

⁴ ЦГИА СССР, ф. 150, оп. 1, д. 266, л. 99.

⁵ Приводится по кн: Г. Ибрагимов. Татары в революции 1905 года, стр. 150.

⁶ ЦГИА СССР, ф. 821, оп. 133, д. 461, л. 68 об.

¹ ЦГИА СССР, ф. 821, оп. 150, д. 419, лл. 11, 12 об.

² Там же, л. 17.

³ Там же, оп. 150, д. 419, л. 17 об.

⁴ Там же, оп. 133, д. 461, л. 68 об.; газ. «Иршад» № 76, 27 апреля 1907 г.

⁵ Газ. «Текамюль» № 12, 12 марта 1907 г.

Призывы мусульманской буржуазии и духовенства к национальному единению, к забвению классовых противоречий, сильное влияние пан-исламистских идей на Всероссийский мусульманский союз были по существу направлены против революции, на разъединение трудящихся мусульман и рабочих и крестьян русских и других национальностей, что вело к ослаблению революционного натиска на царизм.

Вот почему большевики на страницах своих печатных органов решительно выступали против мусульманского буржуазного национализма, против «Иттифаги муслимин». Разъясняя трудящимся реакционную суть этого Союза, большевистская газета «Урал», выходившая в Оренбурге, писала: «Нельзя объединить всех мусульман в один Союз, без учета их классовых интересов... У мусульман также имеются, с одной стороны, помещики и капиталисты, с другой, крестьянство и продающие свою силу рабочне»¹.

Политическая и экономическая слабость мусульманской буржуазии — ведущей силы Мусульманского союза, ее робость и нерешительность, стремление к заигрыванию с царизмом и сделке с ним за счет эксплуатации масс также ослабляли «Иттифаги муслимин», лишали эту организацию жизнеспособности.

Последние отрывочные сведения о деятельности «Иттифаги муслимин» относятся к концу 1907 г. Дальнейшего распространения эта организация, по-видимому, не получила. В 1911 г. на запрос Министерства внутренних дел губернаторы «мусульманских губерний» отвечали, что в этих губерниях деятельность Союза не прослеживается². Об этом же сообщал в январе 1912 г. начальник бакинского жандармского управления бакинскому градоначальнику³.

Создание, деятельность и бесславный конец «Иттифаги муслимин» ярко продемонстрировали неспособность мусульманской национальной буржуазии России возглавить национально-освободительное движение, отсутствие в мусульманских национальных районах почвы для распространения панисламистской идеологии в массах.

История национально-освободительного движения в Азербайджане, как и в других национальных районах страны, неопровержимо доказала, что только рабочий класс во главе с ленинской партией коммунистов мог стать и стал последовательным борцом и надежным руководителем народных масс в борьбе за социальное и национальное освобождение.

Д. Б. Сеидзадэ

Азербайджан буржуазиясы в 1905-чи ил милли-азадлыг хәрәкаты

ХҮЛАСӘ

Биринчи рус ингилабы Русија зәһмәткешләрини царизм әлејһинә мүбаризәјә галдыраг, империјанын учгарларында милли-азадлыг хәрәкаты үчүн гүдрәтли бир тәкан олду.

Милли учгарларын буржуазиясы «үмүмилли мәнәфә» уғрунда мүбаризә пәрдәси алтында чыхыш едәрәк милли-азадлыг хәрәкатына рәһбәрлик ишини өз әлләринә кечирмәјә чәһд кәстәрирди. Лакин милли буржуазиянын, о чүмләдән Азербайджан буржуазиясынын ишдә һәјата

кечирдији бүтүн тәдбирләр ону рус буржуазиясынын һүгүглари илә бәрәбәрләшдирмәк тәләбләриндән башга бир шеј дејилди. Өзүнүн сијаси чәһәтдән зәифлијини һисс едән Азербайджан буржуазиясы өлкәнин дикәр мүсәлман рајонларынын буржуазиясы илә биркә чыхыш етмәјә чәһд кәстәрирди. Бу мәгсәдлә Русијанын мүсәлман учгарларынын буржуазиясы өзүнүн «вахид» сијаси партијасыны јаратмағы, милли вә дини тәблиғат вәситәсилә зәһмәткеш күтләләри өз тәрәфинә чәкмәји гәрәра алды. Нәтичәдә 1905-чи илин августунда Үмүмрусија мүсәлман иттифагы — «Иттифаги-мүслимин» тәшкилаты јарадылды. Бу тәшкилатын фәәлијјәти вә шәрәфсиз сону мүсәлман буржуазиясынын милли-азадлыг хәрәкатына рәһбәрлик етмәјә габил олмадығыны нүмајиш етдирди.

Русијанын башга милли рајонларында олдуғу кими, Азербайджанда да милли-азадлыг хәрәкатынын тарихи кәстәрирди ки, јалныз ленинчи Коммунист партијасынын рәһбәрлик етдији фәһлә синфи халг күтләләринин өз ичтимаи вә милли азадлығы уғрунда апардығы мүбаризәнин башында дурмаға гадирдир.

¹ Приводится по кн.: М. Бурабаев. Распространение идей марксизма-ленинизма в дооктябрьском Казахстане. Алма-Ата, 1965, стр. 104.

² ЦГИА СССР, ф. 821, оп. 133, л. 461, лл. 68—71.

³ Документы по русской политике в Закавказье. Баку, 1920, стр. 63.

А. А. РАХМАНИ

СОСТОЯНИЕ ГОРОДОВ И АНТИОСМАНСКИЕ ВОССТАНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В НАЧАЛЕ XVII в.

Османская оккупация Азербайджана в конце XVI в. сопровождалась огромными разрушениями, резней, угоном в плен одной части и эмиграцией другой части населения, резким упадком производительных сил и общей деградацией экономики страны. В ходе военных действий, связанных с отвоеванием Азербайджана и вытеснением отсюда турецких войск шахом Аббасом I, стране вновь был причинен огромный ущерб. Конец XVI — начало XVII вв. были тяжелым и мрачным периодом для азербайджанского народа.

Этот период истории Азербайджана изучен крайне слабо. Состояние городов и городская жизнь в Азербайджане, особенно в начале века, также представляет собой малоизученную область. Наука располагает пока еще скудными сведениями об имевших место в первом десятилетии XVII в. антиосманских выступлениях в городах Азербайджана¹. В литературе упоминаются лишь восстания городов Баку и Дербента, а вооруженные выступления в других городах выпали из поля зрения исследователей. В настоящей работе ставится цель осветить вкратце состояние городов, факторы, вызвавшие к жизни активные действия горожан против оккупационных властей, развитие и фактический ход вооруженных выступлений против османов, проходивших под руководством местной знати и отчасти при непосредственной активности низов городского общества.

Рассмотрим состояние крупнейших городов страны в этот период.

Тебриз — столица Азербайджана, до османской оккупации представлял собой большой цветущий город. «Благоустроенность и густонаселенность того города, — свидетельствует Искендер Мюнши, — дошли до такой степени, что во всем мусульманском мире не могли показать

¹ История Азербайджана, т. 1, Баку, 1958, стр. 265; И. П. Петрушевский. Азербайджан в XVI—XVII веках (см. сб. статей по истории Азербайджана. Баку, 1949, вып. 1, стр. 278); А. П. Новосельцев. Города Азербайджана и восточной Армении в XVII—XVIII вв. (см. журн. «История СССР», № 1 (январь-февраль) 1959; А. А. Рахмани. Тарихи алам арай-и Аббаси как источник по истории Азербайджана. Баку, 1960, стр. 110—111; С. Ашурбейли. Очерк истории средневекового Баку. 1964, стр. 248; М. Х. Гейдаров. Ремесленное производство в городах Азербайджана в XVII в., Баку, 1967; О. А. Эфендиев. Азербайджанское государство Сефевидов в XVI веке. Баку, 1968 (автореф. докт. дисс.).

другого города, равного ему по величине, населенности и благоустроенности»¹.

Прибывший в Тебриз после ухода оттуда основных османских сил в 1585 г. Искендер Мюнши сообщает об огромных разрушениях, причиненных городу, оказавшему отчаянное сопротивление войскам Осман-паши².

Тебриз продолжал лежать в руинах в течение почти всей двадцатилетней османской оккупации. Сопровождая шаха Аббаса в поход на Азербайджан, побывавший в Тебризе в 1603 г. Искендер Мюнши отмечает, что захватчики за все время своего долгого пребывания в Тебризе «ничуть не воздержались от разрушения прекрасных домов и зданий города»³. Он добавляет: «хотя за это время (имеются в виду годы оккупации. — А. Р.) собралось в Тебризе некоторое количество бездомных и разоренных людей, однако ни одно здание из каждых ста роскошно построенных домов не достигло даже одной трети своего первоначального состояния»⁴.

Об упадке городской жизни и запустении хозяйства в Тебризе красноречиво свидетельствуют и другие источники, в частности малоизвестный Зинат-ул-маджалис⁵, где так описывается положение оккупированного османами Тебриза: «... Тебриз располагал множеством садов. Воды реки Мехран-руда, исходящей от гор Саханда, вдобавок девятьсот с лишним кагризов, построенных состоятельными людьми, орошали эти сады. В настоящее время в силу роковых действий румийцев (османов. — А. Р.) не осталось в этом крае ни одного дерева, ни одного зеленого листа»⁶. И далее: «После того, как Тебриз подпал под власть румийцев (до сих пор) не восстановлен полностью. Тем племенем (османами. — А. Р.) построена в городе крепость, где заселены войска, которые охраняют тот край. Она благоустроена. Незначительное количество людей из тебризцев поселилось в окрестностях крепости, а у них переполнена чаша терпения от их (османов) насилия. При захвате Тебриза (османами) часть тебризцев была истреблена, часть уведена в плен. (Остальные) все разбрелись по районам и городам Ирака (аджама)»⁷.

Наши сведения о Тебризе начала XVII в. были бы неполными, если не упомянуть о некоторых мероприятиях османов по благоустройству центральной части города, т. е. внутри построенной османами и заселенной ими же крепости. Об этом Искендер Мюнши говорит в другом месте, где он отмечает, что персидские войска по указу шаха до основания разрушили ту часть города, в которой «в течение тридцати лет⁸, когда этот замечательный город находился во владении румийцев, они построили прекрасные дома»⁹. Такой поступок шаха по отношению к Тебризу, совпавший с общим разрушением согласно шахскому указу городов Нахичевани, Ираване и др., вызвал озлобление тебризцев. Шах

¹ Искендер Мюнши. Тегеранское литографическое издание 1896 г., стр. 274. Далее: ук. соч.

² Там же, стр. 225.

³ Там же, стр. 442.

⁴ Там же.

⁵ Зинат-ул-маджалис («Украшение собраний») — рукопись Ленинградского отдела Института народов Азии Академии наук СССР, д. 718, инв. № 9544, источник почти не введенный в научный оборот. Автор его Маджд-уд-дин Мухаммед ибн Абуталиб Алгусейн, лит. псевдоним Маджди; написан в 1595—1596 гг. Раздел, где речь идет о географии стран мира, содержит интересные сведения об Азербайджане, заимствованные в основном из «Нузхат-ул-кулуб» Хамдуллаха Казвини и переработанные в значительной степени в свете современных автору данных. Мы пользовались литографическим изданием, выпущенным в Тегеране в 1888 г.

⁶ Там же, стр. 487.

⁷ Там же, стр. 386.

⁸ Срок несколько завышенный.

⁹ Искендер Мюнши. Ук. соч., стр. 451.

был вынужден в знак своей «привязанности» к Тебризу и азербайджанцам немедленно приступить к восстановлению крепости города (1605—1606)¹. Восстановленная наспех с целью успокоения общественности Азербайджана городская крепость оказалась непрочной и ненадежной. Последовал указ шаха о ее вторичном разрушении. В северо-восточной части города, на месте Раб'и и Рашиди², на основе «материалов развалин городских зданий» была построена новая крепость³.

Город Шемаха, говорится в источнике, был расположен в долине меж двух гор. Основная часть города, где находились жилища райятов, занимала склоны южной горы, а дома правителей и прежних шахов находились в северной части города, на площади, возвышающейся над городом. Османы превратили обе части города в обособленные крепости, обеспечив их двусторонним сообщением. Вокруг северной крепости, находящейся на возвышении, были возведены высокие башни, против которых любое военное действие крайне затруднялось⁴.

В 1607 г., когда войска шаха Аббаса после шестимесячной осады отвоевали Шемаху у османов, был разграблен «всецело весь город»⁵. Цитадель города получила большие повреждения. Однако уцелел, как можно понять летописца, «дворец, который был в древности обиталищем шахом Ширвана»⁶. Зульфугар-хан Караманлу, назначенный иранским беглярбеком Ширвана, был вынужден вскоре начать ремонт крепостных стен и башен. Были также заполнены землей и закрыты подведенные персидскими войсками в дни осады крепости все туннели и подкопы⁷. Таким образом, Шемаха в начале века выглядела сильно пострадавшей.

О положении Гянджи в начале века подробных сведений в источниках не встречается. Однако ясно, что и этот город не отличался благоустроенностью в этот период. В 1689 г. османами была построена в Гяндже мощная цитадель⁸, опираясь на которую они смогли противостоять персидским войскам в 1607 г., в течение более четырех месяцев. Двумя годами раньше имели место отдельные стычки между воюющими сторонами в окрестностях города, прошедшие с переменным успехом. Необходимо отметить, что при этом сильно пострадало местное население. В 1604 г. персидские войска под командованием Аллахкули-бека, корчибаши Каджара двинулись против османов, расположившихся в Гяндже. В результате сражения, окончившегося поражением османов и отступлением последних в крепость, пострадала окрестность города.

Рассказывая об осаде крепости Гянджи и ее взятии войсками Аббаса I, Искендер Мюнши не упоминает о последовавшем по указу шаха разрушении крепости и города. Об этом он говорит вскользь в связи с событиями 1615—1616 гг. Он отмечает, что в 1615 г. в Гянджу был послан посыльный с указом о «разрушении крепости Гянджи, прочность и укрепленность которой не внушает доверия»⁹. Было приказано также, чтобы беглярбек Мухаммед-хан Зияд оглу Каджар оставил Гянджу и перебрался в крепость Тифлис¹⁰. Здесь Искендер Мюнши, перепутав факты, грешит против истины. Другой придворный историограф Аббаса

Молла Кямал по этому поводу пишет следующее: «Так как по высочайшему указу была разрушена Гянджа, был послан Молла Кямал Мунэджжим (сам автор. — А. Р.), чтобы основать город на месте, выбранном при охоте Высокой особой (шаха). В день четверга 21 месяца рабиус-сани (8. V 1616) по гороскопу при созвездии Девы (город) был основан»¹.

Таким образом становится ясным, что и город Гянджа пережил большие потрясения в начале века.

Говоря о состоянии других городов Азербайджана, ограничимся сведениями автора конца XVI в. Маджиди, лично побывавшего в Азербайджане и внушающего поэтому известное доверие.

Этот же автор, продолжая свой рассказ об азербайджанских городах, говорит о Халхале как о городе, лежащем в руинах². В другом месте он указывает, что «болук (область) Пишкин состоит из семи городов, однако каждый из них в настоящее время выглядит меньше одной деревни»³. «Маранд, — по словам Маджиди, — раньше представлял собой большой город, круг крепости которого равнялся 8000 шагов, а в настоящее время — это поселок»⁴.

Армянские источники также свидетельствуют о мрачном состоянии Азербайджана в годы османской тирании. Так, Оганес Цареци в своей хронике об истории Азербайджана, включенной в качестве отдельной главы в сочинение Аракела Тебризского, указывает на невероятные злодеяния османского правителя Джафар паши в южных областях Азербайджана. Он пишет, что правитель Тебриза Джафар паша «строго выискивал с народа налоги сверх своих установок»⁵.

Накопленный за время иноземного господства в Азербайджане и сопредельных странах народный гнев при первом же соприкосновении с движением джелалиев вылился в народное восстание. В последние годы османской оккупации, как отмечают источники, массы азербайджанского народа иногда даже вместе с рядовыми воинами турецких гарнизонов, стоящих в азербайджанских городах, выступали против султана и османских феодалов⁶.

При приближении войск Аббаса (26 сентября 1603 г.) восстание Тебриза началось с предместья города Фехусфеджа⁷, находящегося на расстоянии 20 км от Тебриза, и быстро перекинулось в город. По словам Искендера Мюнши, «райяты и население местности увидев отряд кызылбашей, сразу же проявили свое шахсевенство»⁸. Хотя им было и неизвестно о присутствии высочайшей особы (шаха), они вытащили из подземелья из укрытых мест спрятанные от румийцев гейдаровые таджи (головные уборы) с 12 красными полосками⁹ и украсили ими свои гордые головы»¹⁰. Опередив шахские войска, они вступили в Тебриз.

¹ Молла Кямал ибн Джалал Мунэджжим. Фотокопия научного архива Института истории АН Азерб. ССР, № 2614 (3). (Пагинация отсутствует).

² Меджд-уд-дин, Мухаммед ал-Гусейни. Зинат-ул-меджалис. Тегеран (литогр. изд.), 1305 г. х. (1888), стр. 388.

³ Там же.

⁴ Там же. Крепость Маранда была разрушена при нашествии монголов. Хамдулла Казвини отмечает, что в его время оставалась только половина строений крепости. См.: Нузхат-ал-Кулуб, изд. Лестренджа, Лейден, 1915, стр. 88.

⁵ Аракел Тебризский. Гирк патлутянц (книга истории). Русский перевод Т. Тер-Григоряна. Науч. архив Института истории АН Азерб. ССР, инв. № 1276.

⁶ Аракел Тебризский. Ук. пер., стр. 8—10; Наима. Ровзат-ул-Хусейн фи Хуласат-и ахбар-Хафигин, т. I, Стамбул, стр. 340.

⁷ Ныне произносится как Васмыш или Басмедж.

⁸ Шахсевенами называли сторонников сефевидских шахов.

⁹ Головные уборы сторонников дома Сефевидов; подробно см.: И. П. Петрушевский. Государства Азербайджана в XV в. (сб. статей по истории Азербайджана, вып. I, Баку, 1949, стр. 208); О. А. Эфендиев. Образование азербайджанского государства Сефевидов в начале XVI в. Баку, 1961, стр. 73.

¹⁰ Искендер Мюнши. Ук. соч., стр. 442.

¹ Искендер Мюнши. Ук. соч., стр. 475.

² См. А. А. Али-заде. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана в XIII—XIV вв. Баку, 1956, стр. 190.

³ Искендер Мюнши. Ук. соч., стр. 584.

⁴ Там же, стр. 475.

⁵ Там же, стр. 526.

⁶ Там же, стр. 527.

⁷ Там же, стр. 530.

⁸ Там же, стр. 271.

⁹ Там же, стр. 646.

¹⁰ Там же.

Тебризцы сразу примкнули к восстанию. Чаша терпения у них уже переполнилась. Население города тут же приступило к истреблению османских притеснителей. Восстание немедленно охватило как город, так и его окрестности¹. По словам летописца, «население того края (Тебриза.—А. Р.) как из самого города, так и из окраин хватали всякого ремесленника, находящегося в городе и окрестностях, и доставив их к подножью высочайшего трона, тут же убивали»². Проявленное тебризцами рвение в истреблении захватчиков-османов не имело себе подобного в истории города. Искендер Мюнши указывает: «некоторые (из тебризцев), опасаясь вероятности их (османов.—А. Р.) помилования со стороны его величества, без того, чтобы представить их высочайшему взору (шаха), убивали их и головы убитых доставляли к подножью трона»³.

Восстание населения Тебриза было приурочено к приходу шахских войск. Вступление их в предместье города послужило сигналом к его началу. Успешный исход восстания Тебриза и взятие Аббасом I города было отчасти обусловлено отсутствием в городской крепости большей части османского гарнизона, отправившегося в это время во главе с командующим Алипашой в район Салмаса для смирения восставших курдов⁴. Источники не сохранили имен организаторов и предводителей восстания. Остановившийся более или менее склонен объяснять его приверженностью тебризского населения к шиизму вообще и к «святому дому» Сефевидов, в частности. Указание о восстании в Тебризе при подходе шахских войск встречается и у Гунабади⁵, однако другой современник событий Аракел Тебризский обходит его молчанием.

Следующим городом, выступившим против османов, явился Ордубад. Население Ордубада пережило неимоверные страдания от османской тирании. В годы оккупации Ордубад подвергался «неоднократному поголовному истреблению»⁶. Город был до основания разрушен⁷ и, по словам историографа, «жизнь населения города пришла в полное расстройство»⁸. Причину резко отрицательного отношения османов к жителям Ордубада Искендер Мюнши видит в их «врожденном шиизме, чистоте веры и любви к благородному и священному дому Сефевийе»⁹.

Прямого указания на восстание ордубадцев к моменту прихода шахских войск у Искендера Мюнши не встречается. И Гунабади ничего внятного в этом отношении не говорит. Подробное описание события мы находим у турецкого историка Наимы¹⁰.

Когда Аббас I находился на пути к Нахичевану, ордубадец по имени Гаджи, прозванный кассаба (мясник), получил приказ шаха о взятии города¹¹. С ним заодно выступал другой сефевидский вельможа, носивший прозвище Баяндур¹². Видимо, они в какой-то мере действовали на основе ранней договоренности с предводителями города. Ибо, по словам того же Наимы, как только они прибыли в город, население города вышло к ним навстречу. Были украшены дома и базары. Жители города

¹ Искендер Мюнши. Ук. соч., стр. 442.

² Там же.

³ Там же.

⁴ Подробно см.: А. А. Рахмани. Ук. соч., стр. 96—97.

⁵ Мирза Бек Гасан-ал-Гусейни Гунабади. Ровзат ус-Сефевийе, Науч. архив Ин-та истории АН Азерб. ССР, инв. № 3515, л. 338а.

⁶ Искендер Мюнши. Ук. соч., стр. 506.

⁷ Там же.

⁸ Там же.

⁹ Там же.

¹⁰ Наима. Ук. соч., т. 1, стр. 349.

¹¹ Там же.

¹² Там же.

переоделлись в кызылбашское платье, предварительно сббив бороды и оставив длинные усы¹.

Вышедшие из повиновения ордубадцы попытались также взять цитадель города, в которую укрылась османская стража. Захватив в свои руки город и окрестности, Гаджи и Баяндур, как отмечает Наима, «при содействии жителей вилайета» через 1—2 дня овладели и крепостью, обезоружив ее гарнизон².

Однако предводители восстания после этого не проявили должной бдительности. Они предались веселью, устроив большое пиршество, чем и воспользовался османский правитель Еревана Шарифпаша. До подхода шахских войск он отправил отряд численностью в 500 человек в Ордубад и снова овладел городом, подавив восстание. Баяндур был убит в битве, а Гаджи попал в плен к османам³.

У Искендера Мюнши мы находим также сведения об одном из военачальников Аббаса, имевшем задание отправиться в сторону Еревана и совершить нападение на неприятеля до того, как подоспеют основные силы шаха⁴. Этот военачальник по имени Сардар Махмуд Чемишгозеки в сопровождении «300 воинов, состоящих из подонков общества», отправился на выполнение задания. Однако, «потеряв мудрость и бдительность, в одной из близких к Еревану местностей предавшись веселью»⁵. Османы, узнав о положении, напали на него с отрядом в 1000 человек, взяли нетрезвого предводителя в плен и убили его⁶. Были убиты и пленены и некоторые другие из его окружения⁷.

Рассказ Искендера Мюнши, на наш взгляд, находится в известном созвучии со сведениями Наимы. Если Наима выделяет предводителя ордубадского восстания как мясника, то Искендер Мюнши говорит о «подонках общества», сопровождавших его. Оба источника сходятся на том, что роковой исход выступления был обусловлен потерей бдительности со стороны восставших и их беспечностью. И то, что Искендер Мюнши в качестве места выступления указывает на одну из близких к Еревану местностей, дает основание предполагать, что речь идет именно об Ордубаде, расстояние которого от Еревана не превышает и двухсот километров.

Большой ущерб, понесенный населением Ордубада при османах, разрушение города и активное выступление ордубадцев против захватчиков послужили основанием для ходатайства первого визиря державы Этимад-уд-довле Хатем-бека Ордубади перед шахом об освобождении города от уплаты всех государственных налогов и податей, что и было удовлетворено особым указом⁸.

Выступление населения Тасуджа против османов произошло в иных условиях. Тасудж, как и другие города и местности Азербайджана, лежащие на пути продвижения османских войск в глубь страны, всегда подвергался опустошению и ограблению воюющих сторон. Страдавшие от иноземного нашествия азербайджанцы никак не могли простить захватчикам такое положение. Они использовали малейшие возможности для мщения врагу и уничтожения его материальной и людской силы. Когда

¹ Наима. Ук. соч., т. 1, стр. 349.

² Там же.

³ Там же.

⁴ Искендер Мюнши. Ук. соч., стр. 445.

⁵ Там же.

⁶ Там же.

⁷ Там же, стр. 446.

⁸ Искендер Мюнши. Ук. соч., стр. 506. Текст данного шахского указа высечен на портале Пятничной мечети Ордубада; подробно см.: М. С. Нейматова. Эпиграфические памятники Азербайджана (XVII—XVIII вв.). (на азерб. яз.). Баку, 1963, стр. 29—30.

в 1605 г. на Азербайджан нахлынула огромная османская армия во главе с Джигал оглу, в числе особо пострадавших городов оказался и Тасудж-городок, расположенный на северном берегу оз. Урмия. По пути следования через Ван в Тебриз город Тасудж после Салмаса являлся местом остановки османов и их непосредственной подготовки к генеральному сражению с шахскими войсками в окрестностях Суфияна, в 40 км от Тебриза (7 ноября 1605 г.)¹. Это причинило невиданный ущерб хозяйству города, в котором, по словам летописца, всякое «продовольствие стало ненаходимым, несуществующим»².

Битва османских войск против шахской армии закончилась полным поражением первых. Главнокомандующий османских войск Джигал оглу спасся бегством. Наголову разбитые османы ретировались с поля боя врассыпную и совершенно неорганизованно.

В таких условиях восставший Тасудж стал преградой на пути отступления османов. Зная о враждебном отношении города, османы пытались продолжать путь в обход Тасуджа. Однако ночная тьма привела их в окруженный садами район города. Нанятый ими тасуджец для выхода за город направил их прямо на центральную площадь Тасуджа, оповестив горожан о присутствии неприятеля в городе³.

Первое, что предприняли тасуджцы, это закрыли городские ворота, чтобы помешать османам выйти из города. После этого, как отмечает источник, райяты (простонародье) приступили к «уничтожению румийцев». Искендер Мюнши указывает, что османы были так деморализованы и «стали такими беспомощными, что каждый безоружный райят ударом одной лишь палки и митрака обезоруживал 3—4 румийцев и истреблял их»⁴. Таким образом было уничтожено около 500 османов в Тасудже. Все их имущество, как говорится в источнике, досталось горожанам⁵. Освобождение Тасуджа и близлежащих районов на два года от уплаты малуджахата и других диванских податей Аббасом I после того, как он лично побывал в Тасудже (1610), несомненно, было связано и с указанным антиосманским восстанием тасуджцев⁶.

Отрицательные последствия османской оккупации и резкое антиосманское настроение народных масс вызвали к жизни крупные восстания и в городах Баку и Дербенде. Дело в том, что османы после того как окончательно овладели Азербайджаном, провели в жизнь ряд мероприятий, воспрепятствовавших продолжению торговых отношений прибрежных областей Азербайджана с сефевидским Ираном и Московским государством. Усилия османской державы, направленные на развитие торговли с среднеазиатским узбекским государством, считавшимся союзником Турции в борьбе с Сефевидской державой, не принесли должных результатов. На протяжении всей османской оккупации хозяйственная жизнь городов-портов на западном побережье Каспия почти замерла, что вызвало крайнее недовольство их населения, особенно Баку и Дербенда. Кроме того, непомерные налоги и подати, установленные турецкими правителями, служили дополнительной причиной глубокой ненависти народа к оккупантам. Все это послужило основанием для вооруженного выступления бакинцев и дербендцев против османов, чем поспешили воспользоваться шахские агенты, придав восстанию проперсидскую окраску.

¹ Подробности этого сражения см.: Искендер Мюнши. Ук. соч., стр. 486—495; А. А. Рахмани. Ук. соч., стр. 106—108.

² Искендер Мюнши. Ук. соч., стр. 486.

³ Там же, стр. 493.

⁴ Там же.

⁵ Там же, стр. 584.

⁶ Там же.

Восстание было запланировано и проведено в жизнь без ведома и помощи шахских сил, в то время стоявших у ворот Шемахи. Нет слов, такая обстановка имела решающее значение в деле успешного исхода восстания. Однако организация восстания, руководством выступлением населения, пересмотр плана действий, вызванный в силу преждевременной осведомленности городского османского начальства о готовившемся восстании, — все это делалось руками самих бакинцев и имело успех только благодаря их отваге и решительности.

Восстание в Баку началось, по-видимому, во второй половине января 1607 г. Искендер Мюнши отмечает, что восстание произошло через несколько дней после того, как «кортеж его величества шаха прибыл в (район) Шемахи и победоносные войска приступили к осаде (города)»¹. Он же прибытие Аббаса в район Шемахи датирует вторником 10 рамазана 1015 г. х. (9 января 1607)². Восстанием Баку руководила часть городской знати. Подготавливая восстание, она сумела установить связь с народными массами, на что указывает и летописец, отмечая, что предводители и организаторы восстания сумели привлечь на свою сторону народ³.

Восстание Баку готовилось втайне и его организация требовала известного времени. В план населения Баку входил арест коменданта города и всех его приближенных—стражников города, число которых к этому времени не превышало сотни человек. Руководители восстания намеревались дело организации выступления вести таким путем, чтобы успех его был полностью обеспечен, отдавая себе отчет в том, что для этого необходимо добиться единства действий населения города⁴.

Однако населению Баку пришлось, как было указано выше, поторопиться с выступлением против османов. Дело в том, что предводителям восстания до его окончательной организации стало известно, что комендант города и османские стражники уведомлены о подготовке выступления и уже предпринимают меры для его предупреждения. Пришлось пересмотреть план действия. Было решено действовать немедленно. Организаторы восстания, мобилизовав своих подчиненных, приверженцев и население города, «напали на коменданта и его резиденцию» и захватили на месте «всех его подчиненных, был убит на месте, кто задумал сопротивляться...»⁵.

Привлекает внимание поведение некоторой части местного населения Баку, вставшего на службу османам и получившего тимары и другие привилегии. «Проявив осторожность», они не пожелали выступить в защиту османов и предпочли, по словам летописца, «укрыться по углам». Такое положение было, несомненно, обусловлено резким недовольством народа османами и решительностью действий повстанцев.

После того, как восстание удалось и город был очищен от османов, власть перешла в руки предводителей восстания. Была установлена связь с шахской ставкой, а затем доставлены туда «схваченные (османы) и головы убитых». Аббас I одарил большинство повстанцев «дорогими одеяниями, подарками и союргалами». Шах оставил во владении повстанцев Баку все имущество, захваченное ими у неприятеля. Была назначена персидская охрана и стража города, что фактически означало новое порабощение народа.

За восстанием Баку последовало восстание населения Дербенда. Большое усердие в организации восстания проявил один из местных

¹ Искендер Мюнши. Ук. соч., стр. 515.

² Там же, стр. 513.

³ Там же.

⁴ Там же, стр. 515.

⁵ Там же.

жителей, отец которого Хаджи Мухаммед Дербенди во время правления Тахмасиба, по словам летописца, отличался большими заслугами перед кызылбашскими правителями и пользовался доверием сефевидского двора¹.

На первой стадии восстания население Дербенда, установив связь с Рустам-ханом Кайтаги², ставленником Аббаса I, пригласило его руководить восстанием, открыло ворота и впустило его в город.

Османский гарнизон города был застигнут врасплох. Комендант Дербенда Гасанпаша, прозванный «гизир»³, принявший на себя обязательство защищать город за обещанный ему османами пост правителя Дербенда, скрылся вместе с 60—70 османами в центральной части крепости — Нарынкала⁴. Получилось так, что город оказался в руках повстанцев и Рустам-хана, а крепость, имеющая важное оборонное значение, — в руках османов.

Сын Хадже Мухаммеда Дербенди, некоторые знатные лица Дербенда и несколько человек из военных слуг Рустам-хана отправились в ставку шаха, находящуюся в это время в районе Шемахи. Аббас I принял их милостиво. Шах одарил их дорогими халатами и ценными подарками, пожаловал им «как сююргал подати с их имений», а главное освободил жителей Дербенда от всех государственных податей⁵. К этому шаха побудило то обстоятельство, что многие, а по словам Искендера Мюнши, «большинство» жителей Дербенда пошли на службу к османам и числились в рядах османских воинов, а чтобы склонить их окончательно на сторону сефевидского шаха, требовалось нечто большее, чем было сделано в отношении населения Баку.

На второй стадии восстания инициатива, можно сказать, перешла в руки шахских военачальников, отправленных во главе частей мушкетеров джагатайских, хорасанских, иракских (имеется в виду Ирак персидский. — А. Р.) в Дербент. Были предприняты энергичные действия, чтобы завладеть Нарынкой: проведены подкопы и подземные туннели под башни и стены крепости. Наконец, совместными усилиями шахских войск и местного населения во главе с Рустам-ханом неприятель был сломен. Гасан паша сдал крепость. Город перешел во владение шахских войск⁶.

Искендер Мюнши, говоря о восстании Дербенда, не приводит никаких дат. Однако сопоставление отдельных моментов приводит к выводу, что оно имело место в феврале и начале марта 1607 г.

В заключение необходимо отметить, что народ Азербайджана, как курдский, армянский и грузинский народы, обманутые в своих ожиданиях (сефевидами), должны были в дальнейшем защищать свои права и честь в упорной и подчас тяжелой борьбе против персидских феодалов, шахских чиновников, невыносимой чужеземной тирании.

¹ Искендер Мюнши. Ук. соч., стр. 515—516.

² Искендер Мюнши здесь смешивает титул правителя Кайтага-уцмий с его настоящим именем Рустам-хан, называя его Уцмий-ханом. В другом месте Искендер Мюнши в связи с событиями Дагестана упоминает имя Рустам-хана Дагестани, не указывая, однако, о тождестве его личности с Уцмий-ханом, хотя, по всей вероятности, он имеет в виду одно и то же лицо. См. ук. соч., стр. 530. Дагестанские правители вообще имели свои титулы: уцмий, шамхал, кугал и пр. Владения уцмий Кайтагского непосредственно примыкали к Дербендскому ханству. О событиях в уцмийстве подробно см.: Р. Г. Маршаев. Сношения Кайтага и Кызылкумхана с Русским государством в первой половине XVII в. М., 1954 (автореферат).

³ Гизир — подручный сельского старосты.

⁴ Искендер Мюнши. Ук. соч., стр. 516.

⁵ Там же.

⁶ Там же.

XVII эсрин эввәлләрində Азәрбајҹанда шәһәрләрдә вәзијјәт вә османлылар әлејһинә үсјанлар

ХҮЛАСӘ

XVI эсрин сонлары, XVII эсрин эввәлләрində Османлы һөкүмәти вә Һисмән дә Сәфәви Ираны истиласы алтында олмуш Азәрбајҹанын вәзијјәти әһл тәдгиг едилмишдир.

Бу дөврдә Азәрбајҹан шәһәрләринин вәзијјәти вә еләчә дә XVII эсрин эввәлләрində баш вермиш халг үсјанлары мәсәләләри тарихи-мизин, демәк олар, өјрәнилмәмиш саһәләриндән биридир.

Тарихи әдәбијјатда бу дөврдә Азәрбајҹанын јалныз ики шәһәрində (Бақы вә Дәрбәнд) харици ишғалчылар әлејһинә үсјан баш вердији гејд едилир. Лакин дөврүн фарс вә түрк дилли илк мәнбәләриндән мәлум олур ки, даһа үч шәһәрдә (Тәбриз, Тәсуч, Ордубад) ишғалчылар әлејһинә халг үсјанлары олмушдур. Бурада ғыса да олса, бу мәсәләләрдән бәһс едилмишдир.

Мәгаләдә Тәбриз, Шамахи, Кәпчә, Халхан, Мәрәнд вә диқәр шәһәрләрин XVI эсрин сонлары вә XVII эсрин эввәлләрindəки вәзијјәтиндән данышылыр. Тәбриз, Тәсуч, Ордубад, Бақы вә Дәрбәнд шәһәрләри әһалисинин османлы феодаллары әлејһинә мүбаризәси, үсјанларын әсас сәбәбләри, фактик кедиши вә нәтичәләри индијәдәк истифадә едилмәмиш мәнбәләр әсасында шәрһ олунмушдур. Мәгаләдә османлы феодалларынын Азәрбајҹанда јүрүтдүкләри иғтисади-сијасәтдән, верки системи вә инзибати тәдбирләрдән бәһс олунур, Азәрбајҹан халгынын харици ишғалчылара ғаршы мүбаризәсинин мүхтәлиф формалары шәрһ едилир.

Илк нөвбәдә көстәрмәлијик ки, «Азәрбајчан тарихи»ндә, һәмчинин дөврүн јазылы мәнбәләринә әсасланан тәдгигатчыларын әсәрләриндә

⁵ Бах: М. А. Сейфеддини. Монеты ильханов XIV века, Баку, 1968.

Бәһс олуан дөврүн әсас сijasи хусусијјәтләриндән бири һулаку нүмајәндәләринин һүгүсүзлуғу, онларын мүхтәлиф феодал группарынын, баш әмирләрин әлиндә ојунчаға чеврилмәсидир. Акад. Ә. Ә. Әли-

¹¹ Һәмдуллаһ Гәзвини. Зејл-е тарих-е гозиде. вәр. 447—449; Тарих-е Шејх Увејс, сәһ. 166—167; Һафиз Әбру, сәһ. 158—159; Ә. Ә. Әлизадә. Көстәрилән әсәри, сәһ. 289; М. Ә. Сејфәддини. Көстәрилән әсәри, сәһ. 33.

25 Бах: М. О. Сејфәддин. Көстөрилән эсәри, сәһ. 190—192. Мүәллиф мәнбәләрн тәсиринә гапыларак Әнуширван-е Адил гыпчаг нүмајәндәси киμι гәүәл едир (сәһ. 169). Лакин о, Мәлих Ешрәфин нә сәбәбә гыпчаг нүмајәндәсини елхан елан едиб онун адына сиккә зәрб етдијини вә бу һәрәкәтини Һүлаку нүмајәндәләрини елхан елан етмәклә Елханиләр дөвләтини «давам етдирмәк» пәрдәси алтында кедән феодал ара муһарибәләр дөврүндә һансы мүддәалар илә гануниләшдирдијини көстәрмир. Бизчә, Әнуширван-е Адил гыпчаг нүмајәндәси киμι гәүәл етмәк дүзкүн дејилдир. О, мәнз Һүлаку нәслиндән олмушдур.

мөвчүд олдуғуну²⁶ хэбэр вермишдир. Јухарыда көстәриләнләр Әнуши-
рәван-е Адилін һулаку нәслинә мәнсуб олдуғуну бир даһа тәсдиғ едир.

Энуширэванын хакимијјэт дөврүнү вә Әмир Мәлик Әшрәф илә онун арасындакы мүнәсибәтләри мүүјјәнләшдирмәјә кәлиңчә, көстәр-мәк лазымдыр ки, илк мәнбәләрдән бу барәдә кениш мә'лумат әлдә ет-мәк мүмкүн олмур. Мәнбәләр Энуширэванын хан е'лан олунмасы вә хакимијјәтин Мәлик Әшрәфин әлиһә кечмәси барәдә јазырлар. Буна бахмајараг, мәнбәләрдәки бә'зи гејдләр Энуширэванын хакимијјәт дөв-рү һаггында мүүјјән нәтичәјә кәлмәјә имкан верир.

Мәнбәләрә көрә, Мәлик Әшрәф 1350-чи илти апрелиндә Исфаһаны мұһасирәжә алып; бир мүддәт вурүшдугдан сонра исфаһанлылар өз нү-мајәндәләрини көндәриб дејирләр: «Әкәр сизин мәгсәдиниз шәһәри тут-магдырса, сон нәфәсәдәк вурушачајыг. Әкәр сиккә вә хутбәдирсә, онда бир нәфәри көндәрин, сизин падшаһын адына хутбә охусун вә сиккә вурүлсүн»²⁷.

Беләликлә, Мәлик Әшрәф Мөвлана Шәрәфәддин Нахчыванини шәһәрә көндәрир. Чүмә күнү шәһәрдә Әнуширәванын адына²⁸ хутбә охунур вә 2.000 динар гызыл сиккә зәрб едилир²⁹.

Мә'лум олдуғу кимн, орта эсрләрдә сиккә вә хүтбә һөкмранлыг рәм-
зи³⁰ олмушдур. Мәлик Әшрәф дә буу яхшы билирди. Белә олдугда
онун сиккәни өз адына зәрб етдирмәмәси вә хүтбәни өз адына охутдур-
мамасы илк бахышда тәәччүб доғура биләр. Ахы Мәлик Әшрәф өз ады-
на сиккә зәрб етсә вә хүтбә охутдурсајды өз «һөкмдарлығыны» һәр
чәһәтдән гануни шәклә салмыш оларды.

Лакин Мәлик Әшрәфин (1344—1357) дөврүндә Азәрбајҗанын вә үмүмијјәтлә һулакулар дөвләтинин бир чох шәһәрләриндә онун ады илә дејил, Әнуширваның ады илә сиккә зәрб едилмишдир³¹. Демәк, Әнуширван-е Адил бу дөврдә сағ имиш вә дәрин көк салмыш орта әср ән'әналәри чәрчивәсиндән кәнара чыха билмәјән Мәлик Әшрәф сиккәни Әнуширван-е Адилин адына вурдурарағ өз фәалијјәтини онун формал һөкмдарлығы пәрдәси алтында давам етдирмишдир.

Гејд етмэлийк ки, 1355-чи илэдэк Энүширэваның адына сиккэ зэрб едилмишдир³².

Мәнбәләрдә тәсадуф едилән икинчи факт исә беләдир: «Әмир Мәлик Әшрәф 1351-чи илдә Рәб'е Рәшидидә мәскән салыр. О, халгын е'тимадыны газанмаг үчүн мүхтәлиф васитәләрә әл атыр, Сасани шаһы Әнуширәван-е Адилин заманындакы гајда-гануну «бәрпа» етмәк фикринә

²⁶ Тарих-е Шејх Увејс, сәһ. 177:

الچی فرستاد بملک اشرف که من می آیم تا الوس هولا کورا ضبط کنم
و پسر چوبانی که در چهار الوس نام او در یرلیغ بود امروز سه الوس
در حکم منست و من ترا همچنان امیر الوس خواهم توشی میشی کردن بر
خیز و استقبال کن ملک اشرف جواب داد که او پادشاه الوس بر که است
بالوس ابا قاجه تعلق ندارد که اینجا پادشاه غازان هست و امارت از آن
منست.

²⁷ Тарих-е Шејх Увейс, сәһ. 174; Зејнаддин, вәр. 478; Һафиз Әбру, сәһ. 181; Тарих-е сәлатин, вәр. 287.

29 Зейнэддин, вэр. 478; Тарих-е сәлатин, В. 287; Һәбиб-үс-сијәр, сәһ. 79.

30 А. Марков. Костерилон, сәһ. 181; Роузэт-үс-сәфа, сәһ. 188.

30 А. Марков, Көстәрилән әсәри, сәһ. III.

31 М. Сејфэддини. Көстәрилән әсәри, сәһ. 174.

³² Е. А. Пахомов. Көстәрилән әсәри, сәһ. 47.

дүшүр вә бу мәгсәдлә дөвләт еви гаршысында зәнчирли зәнк бағла-
 ыр»³³. Бу тәдбир заманы «Әнуширәван-е Адил» адынын ишләдилмәси
 өzlүjүндә Мәлик Әшрәфин һаким е’лан етдији Әнуширәван-е Адилин
 һөкмдар кими мөвчуд олдуғуну көстәрир. Дикәр тәрәфдән, дөврүн е’ти-
 барлы мәнбәји «Тарих-е Шејх Увејс» әсәриндән мә’лум олур ки, Мәлик
 Әшрәф 1357-чи илдә Азәрбајҗана жүрүш етмиш Чаны бәјин елчисинә
 вердији чавабда Азәрбајҗанда Газан ханын нүмәјәндәсинин падшаһ
 (Султан) кими мөвчуд олдуғуну көстәрирдн³⁴. Мәлик Әшрәфин (پادشاه)

(غازان) адландырдыгы шөхс Әнуширван-е Адилдир. Демәли, Әнуширван-е Адил 1357-чи илэ кими јашамышдыр.

Бу мәсələ барədə тәдгигатчыларын рәјләри мұхтәлифдир. Бир чох тарихчиләр Әнуширәванын чәми 6 ај³⁵ һөкмранлыг етдијини, бәзиләри исә аз бир мүддәтдән сонра һакимијјәтдән салындығыны³⁶ билдирирләр. В. М. Сысојев онун 1348-чи илә гәдәр мөвчуд олдугуну көстәрир³⁷. Академик Ә. Ә. Әлизадәнин ады чәкилән әсәриндә исә Әнуширәванын агибәти барәдә һеч бир сөз дејилмир. Лакин бир сыра тәдгигатчылар Мәлик Әшрәфин едамындан сонра (1357) да Әнуширәван-е Адилин сағ олдугу, Чаны бәј илә әләгә јаратдыгы вә ондан көмәк көрдүјүнә даир мәлүмат верирләр³⁸.

Беләликлә, биз мәнбәләрин вердији јухарыдакы мә'лумата вә Мәлик Әшрәфин өлдүрүлдүјү вахт Әнуширәван-е Адилин сағ олдуғуну көстөрән тәдгигатчыларын рә'јләринә әсасланарағ Әнуширәван-е Адилин 1357-чи иләдәк—Чаны бәјин Азәрбајчаны әлә кечирмәсинә гәдәр «султан» кими фәәлијјт көстәрдијини гәбул едирик. Бу исә Чобаниләрин дәвләт олмадығыны, Чобани нүмајәндәси Мәлик Әшрәфин (гардашы Шейх һасән Чобани кими) дәвләтин саһиб дејил, баш әмири олдуғуну көстәрир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, Чобаниләр мүстәгил, там һүгүглу дөвләт олсајдылар, дөвләт гурулушунда мүәјјән бир дәјишиклик јарадардылар. Лакин акад. Ә. Ә. Әлизадә көстәрир ки, Чобаниләр дөврүндәки дөвләт гурулушу һүлакуләр дөврүндә мөвчуд олмуш дөвләт гурулушу илә ејнијјәт тәшкил едир³⁹. «Тарих-е ал-Чәланр» әсәринин мүәллифи доктор

³³ Зейнәддин, вәр. 480; Һафиз Әбру, сәһ. 183.

³⁴ Тарих-е Шејх Увејс, сәһ. 177.

³⁵ Феһрест-е наһпа-је падшаһан-е фарс, Ленинград Дөвләт публистик китабхананын әлжамасы. Ханыков каталогы, 79, вәр. 59.

³⁶ Jəhja Gəzvin. Lubbət-təvarix. Leningrad Dövlət publistik kitabxanasının əlžəması, ш: П. Н. с. 239, вэрəг 112; Абдулла бин Сирачəддин Гасым. Зүбдət үт-тəварих, ССРИ ЕА Шəргшүнаслыг Институту, Ленинград бəлмəсинин əлžəması, сəһ. 505, вэр. 273; Аббас Игбал, сəһ. 183.

37 В. М. Сысоев. Краткие очерки истории Азербайджана (северного), Баку. 1925, с. 66.

³⁸ М а ъ н м а д Ђ а с а н С а н и - э д - д о в л а . «Мират ул-Бүддан-е Насири», Тегран, 1393 һичри, сәһ. 413:

انوشیروان نیز در این مقدمه از جانی بیگ خان معاونت نمود ولی خود نیز چندی نگذشت که در گذشت.

Ентишам үл-Мүлк, сәһ. 147:

جانی بیک خان و دیگر سروران پشاه گرد آمده نوشیروان را بر دشمنی او انگیزتند و سپاهی آراسته شاه را برداشته رو به تبریز نهادند و ملک اشرف را بچنگ آورده از زندگانی نومید کردند و نوشیروان نیز چندی نگذشت که جهان را بدرود گفت.

³⁹ Ә, Ә, Ә л и з а д ә. Көстәрилән әсәри, сәһ. 330.

Ширин Бәјани дә бу фикрә шәрик чыхыр⁴⁰. Демәли, Чобани нүмајәндәләри һулакуларын гәбул етдији дәвләт гурулушуну да дәјишдирмәмишләр. Мәлум олдугу кими, орта әсрләрдә (XIV—XV) феодал дәвләтләринин башчылары (падшаһлар—еләчә дә Әнуширәван-е Адил) «султән» титулу дашыјырдылар. Дәвләт гурулушунда «әмирулүмәралар» падшаһдан сонра икинчи јери, вәзирләр исә үчүнчү јери тутурдулар⁴¹. Бәһс етдијимиз дәврдә Әмир Мәлик Әшрәф «султән» титулу дашыјан Әнуширәван-е Адилдән сонра дәвләтдә (формал олараг) икинчи јери тутурду.

Гејд етмәк лазымдыр ки, Чобаниләр XIV әсрин орталарында Гызыл Орда вә дикәр гоншу дәвләтләр тәрәфиндән рәсми сурәтдә «дәвләт» кими танынмамышлар. Гызыл Орда ханы Чаны бәј 1357-чи илдә Азәрбајчана јүрүшү заманы Әмир Мәлик Әшрәфә елчи көндәриб билдирир: «Мән һулаку улуслуғуну зәбт етмәјә кәлирәм. Сән ады дөрд улуслуғун јарлыгында јазылан Чобанын оғлусан⁴² (нәвәсисән—П. В.)». Чаны бәјин «Һулаку улуслуғу» сөзүнү ишләтмәси Чобаниләрин Гызыл Орда дәвләти тәрәфиндән рәсми сурәтдә дәвләт кими танынмадығына даир сөјләнмиш фикри бир даһа тәсдиг едир.

Јухарыда көстәриләнләрә әсасән ашағыдакы нәтичәјә кәлмәк олар:

1. Мүсәлман әләминин сәлтәнәт рәмзинә малик олмајан, өз мүстәгиллијини елан етмәјиб һулаку нүмајәндәсини һөкмдар ады илә сахлајан, һулакулар заманында мөвчуд олан дәвләт гурулушуну давам етдирән вә харичи дәвләтләр тәрәфиндән рәсми сурәтдә дәвләт кими танынмајан бир феодал групу там һүгүглу дәвләт һесаб олуна билмәз. Биз Чобаниләри Азәрбајчанда һулакулар дәвләтини давам етдирмиш ири феодал әмирләри кими гәбул едирик.

2. Султән Әбу Сәидин өлүмүндән сонра һулаку нүмајәндәләринин һүфузлу әмирләрин тәсиринә дүшмәси просеси Әнуширәванын һөкмдарлығы дәврүндә өзүнүн сон һәддинә чатмышдыр.

3. 1357-чи илдә Гызыл Орда ханы Чаны бәјин јүрүшүнә гәдәр Азәрбајчанда һулакулар дәвләти формал сурәтдә давам етмишдир. 1338—1357-чи илләрдә бу дәвләтин бүтүн ишләри Чобани әмирләри тәрәфиндән идарә олунардү.

В. З. Пирнев

Роль Чобанидов в политической истории Азербайджана

РЕЗЮМЕ

30—60-е годы XIV в. являются одним из самых интересных и неясных периодов истории Азербайджана. В этот период усилились феодальные междоусобные войны в государстве Хулагуидов, в результате чего государство распалось. Его территория была поделена между Желаниридами, Чобанидами и несколькими мелкими феодальными группами. Азербайджан, а также соседние земли сосредоточились в руках Чобанидов — Шейх Хасана Кучека и Мелик Ашрафа Чобанида. Возводя на престол кого-нибудь из Хулагуидов, они сами управляли государством от имени этих «падишахов».

Автор отмечает, что начало господства династии Чобанидов нельзя считать результатом окончательного падения государства Хулагуидов.

⁴⁰ Тарих-е ал-Чәлаир, сәһ. 408; доктор Ширин Бәјани Чәлаирләрин дә мөвчуд дәвләт гурулушуну дәјишдирмәдикләрини көстәрир.

⁴¹ С. М. Онуллаһи. XV әсрдә Азәрбајчанда дәвләт гурулушунун бәзи мәсәләләри һағында, Азәрб. ССР ЕА «Хәбәрләри», 1950, № 4.

⁴² Тарих-е Шейх Увәјс, сәһ. 177.

По мнению автора, «государство» Чобанидов политически и юридически не было полностью самостоятельным и независимым. На основании первоисточников и трудов исследователей автор приходит к следующим выводам:

1. «Государство» Чобанидов нельзя считать государством. Чобаниды являлись крупными феодальными владельцами, продолжавшими существование государства Хулагуидов.

2. Государство Хулагуидов в Азербайджане продолжало формально существовать до 1357 г. — до похода Джанибека. Однако фактическая власть находилась в руках Чобанидов.

си»дә бу һадисә белә гејд олунур. «Ширвандан хәбәр јетишди ки, јенә дә Шејхшаһ баш галдырыб бач-хәрач вермәкдән бојун гачырыр... Шаһ (мәгсәд I Исмајылдыр—*һ. Ч.*) Ширвана һәрәкәт етмәк гәрарына кәлди... Ширваншаһ мугавимәт кәстәрә билмәјиб Бугурт галасына гачды...»⁸.

Бугурт галасы 1537-чи илдә баш верән дахили вурушмалар заманы да Шејхшаһ вә оғлу Шаһрухун әсас мудафиә мәнтәгәси олду⁹. Еләчә дә Алгаг (Әлгас) Мирзә Ширвана һүчүм едән вахт Гызылбашларла Шаһрухун гошунлары арасында кәскин вурушма баш верир. Шаһрух вә онун вәкили Һүсејн бәј Бугурт галасында өзләрини мудафиә едирләр. Гала 7 ај муһасирәдә олур. Искәндәр Мүншинин јаздығына көрә Шаһрух јалныз I Тәһмасиб өзү кәлдији тәгдирдә тәслим олмаға разылыг верир. Тәһмасиб һәммин галанын әтәјинә кәлир. Бу заман Шаһрух вә онун вәкили Һүсејн бәј галадан ениб тәслим олурлар¹⁰. Лакин башга мәнбәләрин јаздыгларына көрә, Алгас Мирзә галаны ала билмир. Тәһмасиб бөјүк бир орду илә Бугурт галасына кәлмәк мәчбуријјәтиндә галыр. О. мугавилә бағламаг ады илә Шаһруху галадан чыхарыб өлдүрүр¹¹. О. Ә. Әфәндијев «Тарих-елчи Низамшаһын» вердији мәлумата әсасланараг јазыр: «Гала сакииләри Гызылбашларын гаршысында мәрданә дајаныб вурушурдулар. Бу заман I Тәһмасиб бөјүк орду илә Бугурт галасынын јанына кәлир. О, галаны топ атәшинә тутур. Һәммин мугавилә Бугурт галасыны Ширваншаһлар хәзинәси сахланылан јер адландырыб кәстәрир ки, бурада олан мал вә дөвләтин сајы-һесабы јох иди»¹².

Бурада галанын Тәһмасиб тәрәфиндән топ атәшинә тутулмасы вә Шаһрухун мугавилә бағламаг ады илә тутулуб өлдүрүлмәси диггәти чәлб едир. Чох күман ки, галанын гәрб тәрәфиндә олан топхананын вә онун шәрг әтәјиндә јерләшмиш Кешмаддин кәндинин ады бу ики һадисә илә әлағәдар мејдана кәлмишдир.

Сәфәви тарихчиси Искәндәр Мүншинун јаздығына көрә бу муһарибәләр заманы Тәһмасиб Бугурт галасыны дағымшыдыр¹³. Белә әзәмәт-ли бир галанын һәммин дөврдә дағыдылмасы мәнтигә ујғун дејилдир. Јәгин ки, Искәндәр Мүнши Сәфәви ордусунун мәғлубебилмәзлијини кәстәрмәк үчүн белә бир мүбалигәјә јол вермишдир. XVII әср боју Сәфәвиләрлә османлы гошунлары арасында баш верән муһарибәләрдә һәм Күлүстан, һәм дә Бугурт галасындан һәрби дајаг мәнтәгәси кими истифадә олунмушдур¹⁴. Бу һадисәләр сырасында Сәфәвиләр тәрәфиндән Ширвана һаким тәјин едилмиш Абдулла хан илә османлы нумажәндәси Гасым бәј арасында муһарибәләри кәстәрмәк олар. Бу барәдә «Әһсән-әт-тәварих»дә белә јазылмышдыр: «...Гасым бәј Бугурт галасына кәлди вә 40 күн орада галды. Сонра бир сыра гысафикирли адамларла һәммин галадан чыхыб, Күлүстан галасына доғру кетди. Абдулла хан бурада иди. Һәр икиси арасында муһарибә башланды...»¹⁵.

Бугурт галасынын тарихини дәгиг өјрәнмәк мәгсәди илә 1966—1967

вә 1970-чи илләрдә галаја археоложи сәфәрләр тәшкил едилмишдир¹⁶. Тәдгигат заманы дағын гала јерләшән әсас һиссәси нәзәрдән кечирилмиш, тикинти галыгларынын өлчүләри вә фото-шәкилләри кәтүрүлмүшдүр.

Бир чох орта әср галалары кими, Бугурт да ики һиссәдән—өн истеһкамлар вә Нарынгаладан ибарәтдир. Өн истеһкамлар дағын гәрб дөшү вә галаја чыхмаг үчүн әлверишли олан дикәр јерләрдә тикилмишдир. Һазырда бурада бир чох дивар, бүрч вә бина галыгларына раст кәлмәк олур. Һәммин тикинтиләр әсасән гүм вә аһәнк нөвлү ириһәчмли јонулмуш дашларла һөрүлмүшдүр. Истеһкамын архасында таванлары јонма дашларла тағ формасында тикилмиш евләр вардыр. Онларын ичәрисини торпагла долмушдүр.

Галанын шимал тәрәфиндә үзү Галадәрәсинә бахан јарымдаирәви бүрчүн архасында ени 1,40, һүндүрлүјү 4 вә узуну тәғрибән 6 метр олан дәһлиз формалы јер вардыр. Онун таванынын әсас һиссәси төкүлмүшдүр. Галадәрәсинә бахан диварда дешикләр вардыр. Бу исә һәммин јерин көзәтчи мәнтәгәси олдуғуну кәстәрир.

Өн истеһкамдан өтүкдән сонра дағын зирвәсиндә, сылдырым гајаларын гојнунда јахшы јонулмуш дашларла тикилмиш башга бир бинанын галыгларына тәсадүф едилмишдир. Јерли әһали бураны «шаһ еви» адландырыр. Нарынгала вәзифәсини ифа етмиш бу бинанын гәрб тәрәфин дағын сылдырым тәбин гајалары илә әһатә олунмушдур. Чәнуб, шәрг вә шимал тәрәфи учурумдур. Бина гајаларын архасында кизләнмишдир. Белә ки, дағын зирвәсинә галхмајынча орада тикинти олдуғуну мүәјјәнләшдирмәк мүмкүн дејилдир. Гејд етдијимиз кими, дағын зирвәсинә чыхмаг да олдуғча тәһлүкәлидир¹⁷. Бурада истигамәти шимал-гәрбә доғру тикилән бир-биринә битишик үч отаг галығы вардыр. Отагларын таванлары вә шимал-гәрб диварлары дағылмыш, ичәрисиндә мешә ағачлары битмишдир. Јалныз чәнуб тәрәфә (Галадәрәсинә) бахан мүштәрәк дивар вә гәрб, шәрг, еләчә дә аракәсмә диварларын бир һиссәси саламат галмышдыр. Һәр үч евин чәнуб тәрәфә бахан мүштәрәк диварынын галынлығы (ашағы һиссәдә) 1,50 метр, јухары һиссәдә 80 сантиметрдир. Һазыркы диварын ән һүндүр јери 4,5 метрдир. Чәнуб-гәрб тәрәфдә јерләшән ән бөјүк отағын ени 10 метрдир. Дикәр ики отағын һәр биринин ени исә 8 метрдир. Гејд етдијимиз кими отагларын диварлары шимал-гәрбә доғру бир гәдәр узандыгдан сонра дағылмышдыр. Буна көрә дә онларын узунуну мүәјјәнләшдирмәк мүмкүн дејилдир. Отагларын саламат галмыш диварларында бир-биринә кечид јолу јохдур. Чох еһтимал ки, бу кечидләр диварларын дағылмыш һиссәләриндә олмушдур. Биринчи вә үчүнчү отағын чәнуб тәрәфдәки күнч диварлары овал формада тикилмишдир. Бу отагларын гурулушу јашајыш үчүн дејил, тәһлүкә вахты әсас һәрби гүввәләрин сығыначаг јери кими истифадә олундуғуну кәстәрир.

Беләликлә, Бугурт галасында ики тип тикинти вардыр: өн истеһкам, онун архасында олан тикинтиләр вә Нарынгаланын (шаһ евинин) тикинти гурулушу. Өн истеһкам өз тикинти үслубу чәһәтдән чох мүрәккәбдир. Бурада чајдашы вә аз јонулмуш дашларла тикимлиш истеһкамларла јанашы, бөјүкһәчмли јонма дашларла һөрүлмүш диварлара да тәсадүф едилр. Өн истеһкамынын тикинтиләриндә мүхтәлиф формалы

⁸ Тарих-е аләм-араје Аббаси. I чилд, Тһһран, 1334, сәһ. 35—36.

⁹ Јенә орада, сәһ. 36; Һәсән бәј Румлу. Әһсән әт-Тәварих. сәһ. 282.

¹⁰ Тарих-е ләм-араје Аббаси, сәһ. 81.

¹¹ В. Ф. Минорский. История Ширвана и Дербенда. М., 1963, сәһ. 174.

¹² О. Әфәндијев. Кәстәрилән әрәри, сәһ. 133.

¹³ Тарих-е-аләм-араје-Аббаси, сәһ. 81.

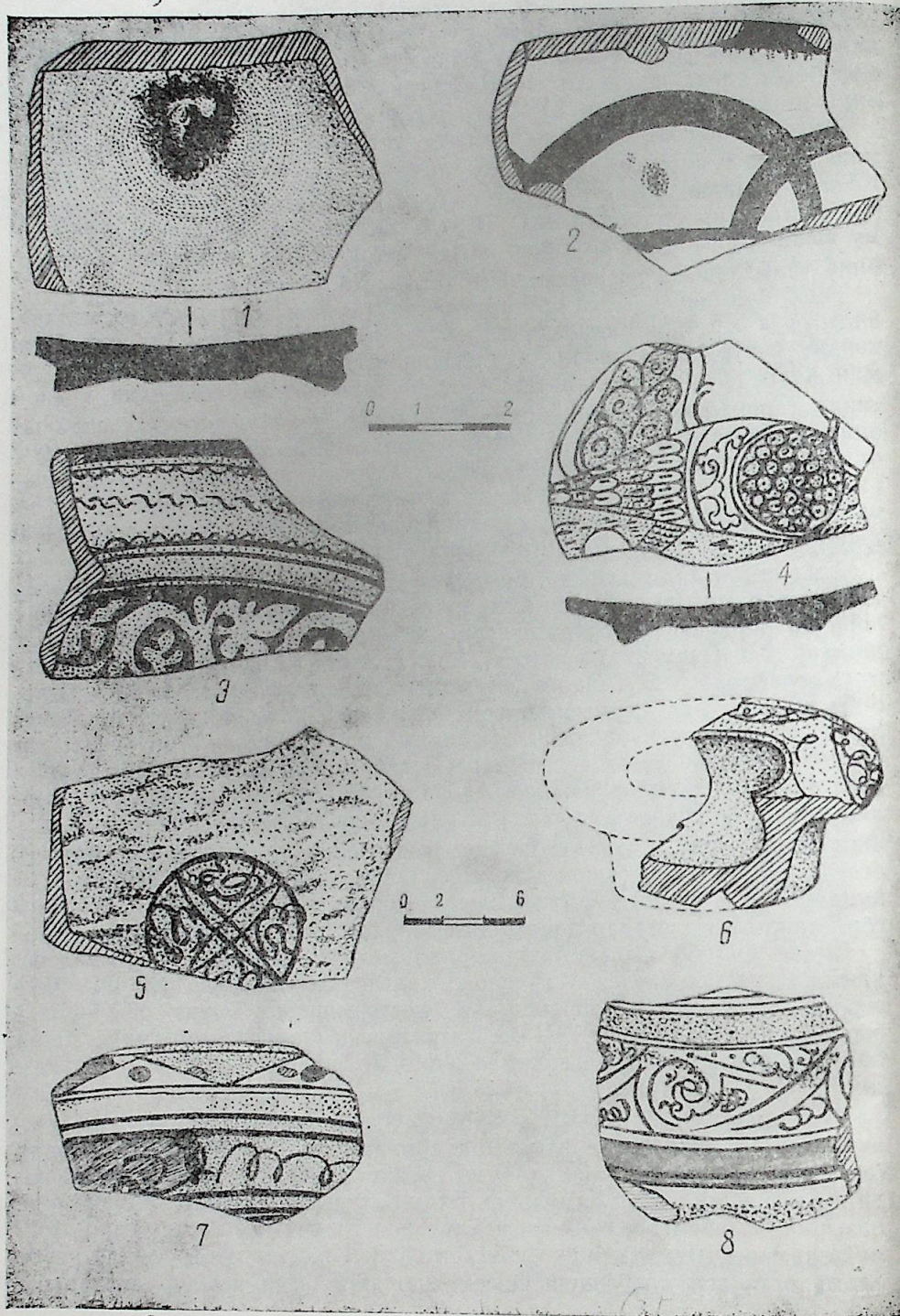
¹⁴ Јенә орада, сәһ. 82.

¹⁵ Һәсән бәј Румлу. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 383.

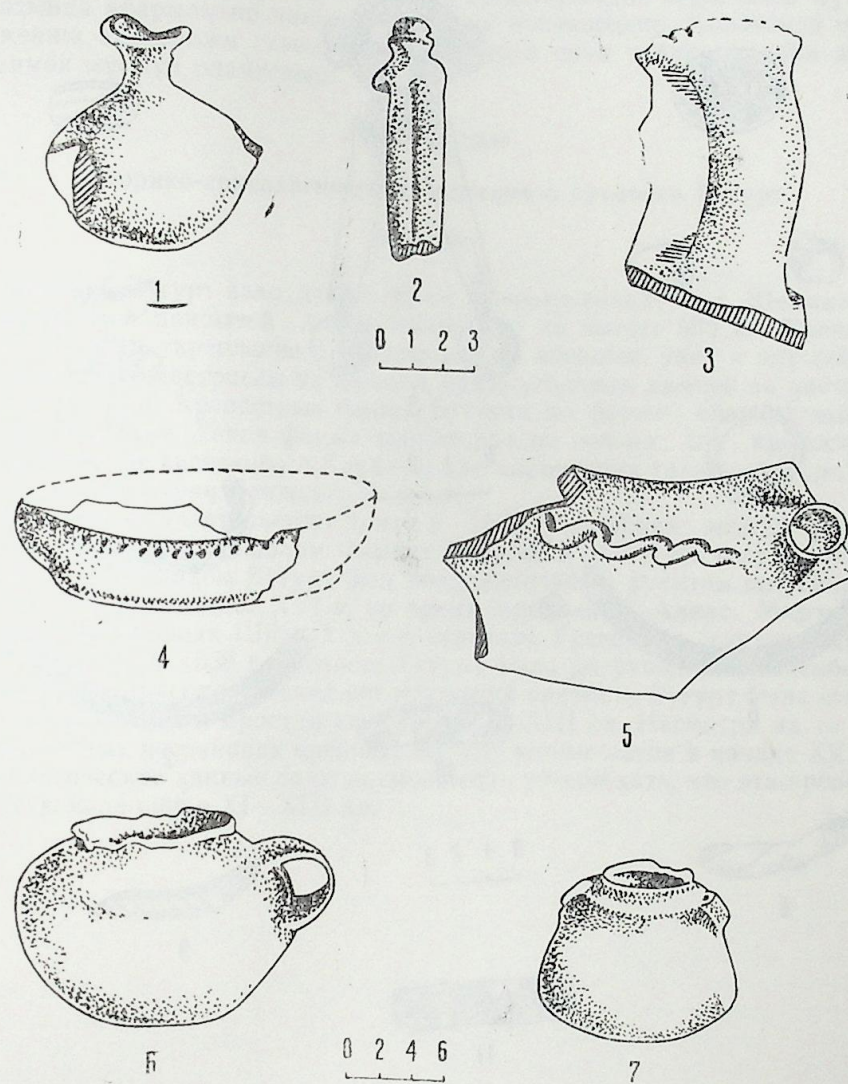
¹⁶ Археоложи сәфәрләрдә мүәллифлә бирликдә Азәрбајҗан ССР ЕА Тарих Институтунун әмәкдашы Ф. Ә. Ибраһимов вә Әнкихаран кәндинин орта мәктәбинин мүәллими Сијавуш Таривердијев јолдашлар да иштирак едиб, мүәллифә јахындан көмәк кәстәрмишләр.

¹⁷ Јерли әһалинин дедијинә көрә, бураја кечидән башга ајры һејван, хусусилә чанавар чыха билмир.

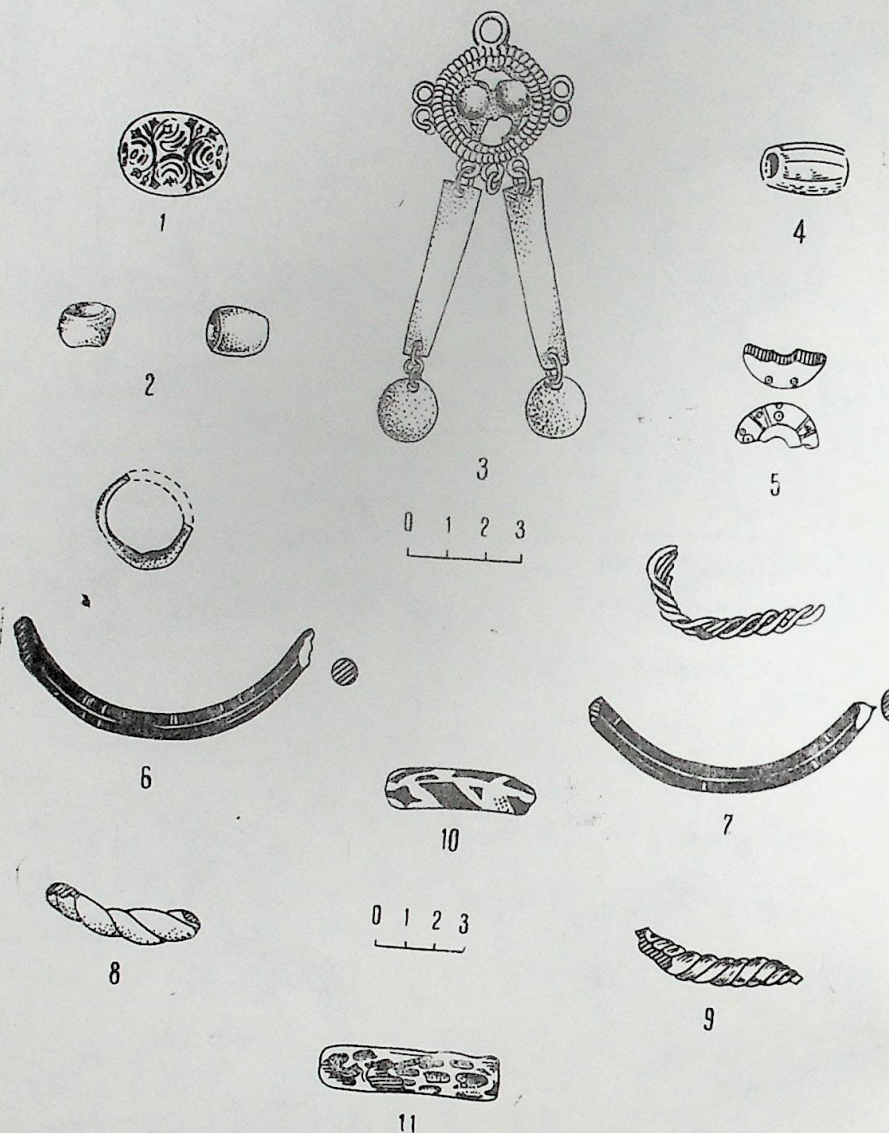
I табло

II табло

III табло

шында тикилмиш көзәтчи мәнтәгәләрində кечәләр од вә күндүзләр түстү васитәсилә һәјата кечирилирди. Шамаһы илә Буғурт галасы арасында белә бир көзәтчи мәнтәгәләрindən бири Гушгана дағы ола биләрди. Бу дағын зирвәсиндә орта әсрләрә аид тикинти вә дикәр мәишәт галыгларынын тапылмасы да буну тәсдиг едир²³. Гушгана дағы Шамаһы илә Буғурт галасы арасында јеканә әлверишли стратежи нөгтә сајылыр.

Бүтүн бунлар Ширванын әзәмәтли галаларындан бири олан Буғурт галасында апарылмыш илкин тәдгигатын нәтичәсидир. Кәләчәкдә галада кениш археоложи газынты апарылдыгда онун тарихини даһа дәгиг өјрәнмәк мүмкүн олачагдыр.

Гусейн Джидди

Историко-археологические сведения о крепости Бугурт

РЕЗЮМЕ

Крепость Бугурт находится в 20 км к северо-западу от г. Шемахи, на вершине горы, покрытой лесом, примерно на высоте 500 м. Крепость имеет внешнее укрепление и цитадель. Как внешние, так и внутренние стены и башни построены из тесаных прямоугольных камней на растворе золы и извести. Крепостные башни Бугурта по форме полукруглые и четырехугольные. Такая форма характерна не только для крепостных сооружений средневекового Кавказа, она характерна также для Средней Азии и других стран Ближнего Востока.

Источники свидетельствуют, что в 1500 г. в войнах между шахом Исмаилом I и ширваншахом Фаррух Ясаром, а затем его сыном Ибрагимом II Шейхшахом Бугурт был оборонительным пунктом ширванских правителей. В середине XVI в. во время нападения Алкас Мирзы на Ширван ширваншах Шахрух и его советник Гусейнбек скрывались в этой крепости. В 1538 г. крепость Бугурт была разрушена Тахмасибом I.

Во время археологических исследований крепости Бугурт была собрана глазурованная и простая керамика XI—XIII вв. Несмотря на то, что в письменных источниках крепость Бугурт упоминается в начале XVI в., археологические данные дают возможность утверждать, что эта крепость существовала еще в XI—XIII вв.

²³ Ф. Ә. Ибраһимов. Гушгана јашајыш јери һаггында илк мәлүмат. «Азәрбајҗан ССР ЕА Мәрузәләри», 1963, № 9. Гусейн Чидди. Шамаһы шәһәринин шималында ашкар едилмиш орта әср јашајыш јерләри. «Азәрбајҗан ССР ЕА Хәбәрләри», 1969, № 3.

Г. П. КЕСАМАНЛЫ

О НОВОЯВЛЕННЫХ ПАМЯТНИКАХ ХАЧБУЛАГА (Азербайджанская ССР)

В 1965 г. археологическая экспедиция Института истории АН Азербайджанской ССР, продолжая начатую в предыдущие годы разведку северо-восточных склонов Малого Кавказа, в районе Хачбулагского яйлага, выявила ряд ранее неизвестных памятников эпохи бронзы. К этим памятникам относятся два циклопических сооружения «Дашлытепе» и «Гойчалыдагы», а также один разрушенный курган. Эти циклопические сооружения имеют сравнительно хорошую сохранность и занимают довольно большую площадь по сравнению с остальными циклопическими сооружениями, известными в Хачбулагском яйлаге¹.

Циклопическое сооружение «Дашлытепе» (рис. 1) находится в 1,5 км к юго-западу от сел. Хачбулаг, на правом берегу реки Хачбулагчай.

Гора Дашлытепе с трех сторон имеет крутой спуск, а с южной стороны она соединена с невысокой возвышенностью, так называемой «Татоглунун-юрду». Стены, окружающие вершину горы Дашлытепе, имеют вытянутую с севера на восток четырехугольную форму. Они сложены насухо из крупных необтесанных камней. Камни нижнего яруса полностью сохранились. В отдельных местах на южной стене сооружения имеются камни в два—три яруса.

Сооружение «Дашлытепе» состоит из трех секций и занимает площадь около 9225 м². Первая секция имеет почти четырехугольную форму и занимает площадь 130×60 м.

Вторая секция сооружения занимает площадь 53×13 м, также имеет четырехугольную форму и присоединена к южной стене первой секции.

Третья секция сооружения четырехугольной формы имеет площадь 28×19 м. Южная стена ее разрушена, но она соединена с южной стеной второй секции. Камни стен первой и второй секций крупнее, чем камни третьей.

Вход во внутреннюю часть циклопического сооружения, вероятно, был расположен с южной, более доступной стороны горы, но ввиду разрушенности стены точно установить это не удалось.

У восточного угла третьей секции имеется еще одна маленькая четырехугольная секция площадью 15×5 м. Вход в нее ведет из второй

секции. В 5—6 м к центру от восточной стены первой секции в пяти местах имеются впадины. Для выяснения их характера в одной из них был разбит разведочный раскоп размером 5×5 м.

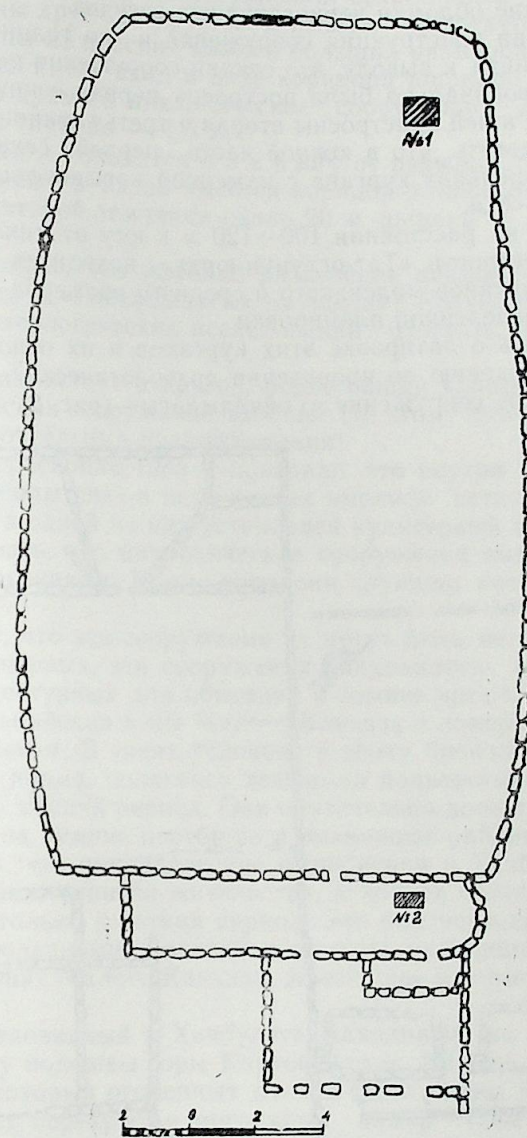

Рис. 1.

В южной части раскопа обнаружена стена высотой 70—75 см и шириной 80 см из камней средней величины. Одним концом она опирается в скалу, которая служит западной стеной полуземлянки. Внутри полуземлянки у основания стены выявлен культурный слой толщиной около 20 см, где обнаружены обломки черноглиняных и красно-бурых сосудов, по фактуре и орнаменту напоминающие керамику, найденную в подкурганных погребениях и в каменных ящиках Азербайджана, относящихся к эпохе поздней бронзы (табл. II, рис. 9—11). Кроме керамики, в

¹ Об этих циклопических сооружениях см.: И. М. Джафарзаде. Циклопические сооружения Азербайджана. Тр. АзФАН ССР, т. 55, Баку, 1938.

центре раскопа была обнаружена часть ладьевидной зернотерки и осколки обсидиана.

Второй разведочный раскоп размером 4×2 м был разбит в восточной половине второй секции. Культурный слой был незначительный и содержал мелкие обломки черноглиняных сосудов.

На основании конструкции сооружения и по толщине культурного слоя можно прийти к выводу, что секции сооружения построены неодновременно. Первоначально была построена первая секция, а через определенное время к ней пристроены вторая и третья секции.

Следует отметить, что в южной части первой секции сооружения имеется два маленьких кургана с каменной насыпью высотой 0,5—0,6 м и диаметром 5—6 м.

Кроме того, на расстоянии 100—120 м к югу от циклопического сооружения, в местности «Тат-оглунун-юрду», находится курганный поле, состоящее из курганов маленького и среднего размеров. Курганы расположены без определенной планировки.

Трудно судить о датировке этих курганов и их отношении к циклопическому сооружению до проведения археологических раскопок.

Циклопическое сооружение «Гойчалыдагы» (рис. 2) находится при-

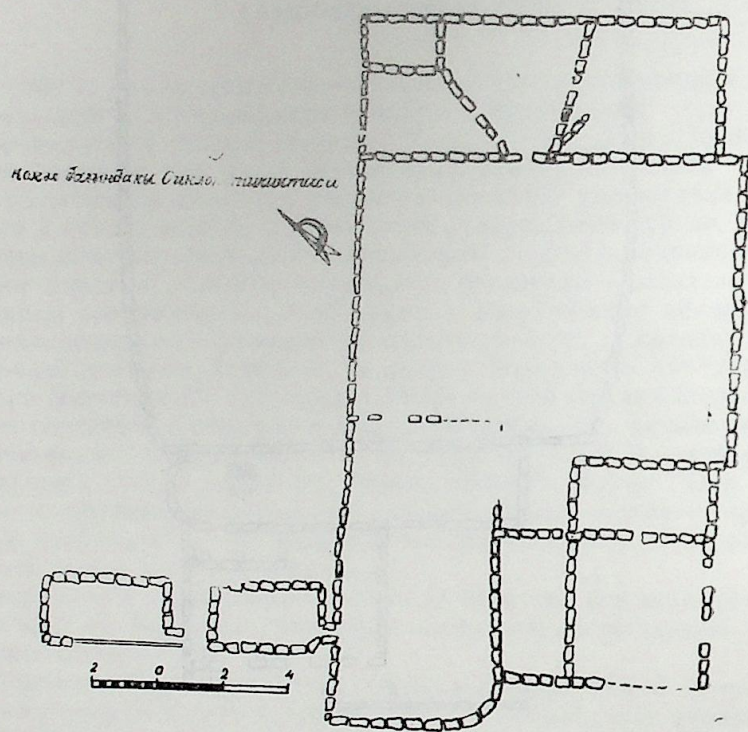

Рис. 2.

мерно в 3 км к западу от сел. Хачбулаг, вправо от дороги Хачбулаг-Габактепе. Вершина горы Гойчалыдагы покрыта большими обнаженными скалами, а склоны его ровные и некаменистые. Циклопическое сооружение находится на северо-восточном склоне, недалеко от сооружения почти всюду сохранился. В северо-западной части стена сохранилась частично в два — три яруса, причем камни верхнего яруса по размеру меньше, чем камни нижнего яруса.

Циклопическое сооружение «Гойчалыдагы» занимает площадь приблизительно около 5100 м². Оно разделено на девять различных по величине секций. Стены сооружения тянутся с северо-востока на юго-запад.

Около юго-западного угла сооружения сохранились две землянки. Они расположены друг за другом и имеют четырехугольную форму. Стены их сложены из плоских камней больших размеров. Кладка сухая. Первая землянка имеет вход в виде коридора шириной около одного метра, ведущего прямо в циклопическое сооружение. Длина его 17 м, ширина — 10 м, глубина — 1,5 м.

Вторая землянка находится в 3 м к югу от первой. Стены ее сложены из крупных камней. У входа имеется коридор длиной около 2 м, шириной 1 м. Длина второй землянки около 20 м, ширина — 10 м, глубина — 2,1 м.

Возникает вопрос, чем вызвано разделение циклопических сооружений «Дашлытепе» и «Гойчалыдагы» на секции? Разумеется, до проведения широких археологических исследований ответить на этот вопрос трудно.

В связи с этим встает и другой, более общий вопрос: каково назначение циклопических сооружений вообще? По этому поводу в литературе уже высказаны отдельные предположения¹.

Разведочные раскопки 1965 г. показали, что внутри циклопического сооружения «Дашлытепе» в пяти местах имелись остатки землянок в виде выпадины, в одной из них установлен культурный слой. И это позволяет нам сказать, что циклопические сооружения являются оборонительными сооружениями. Кроме того, они служили местом для загона скота.

Нам кажется, что эти сооружения не могут быть местом постоянного жительства. Во-первых, эти сооружения находились высоко в горах, совершенно не доступных для обитания в зимнее время, во-вторых, альпийская и субальпийская зоны Малого Кавказа с ноября по март покрыты глубоким снегом. В таких условиях в эпоху бронзы древние скотоводы без запаса корма, полагаясь только на подножный корм, не могли содержать скот в зимний период. Они обязательно должны были на зиму перегонять скот на зимние пастбища в низменные районы.

Надо сказать, что циклопические сооружения в Хачбугском яйлаге не были местом постоянного жительства, а носили сезонный характер и использовались только в летний период. Это подтверждается и этнографическими наблюдениями. Колхозы и совхозы, находящиеся в горных и предгорных районах Малого Кавказа, по сей день на зимовку перегоняют скот в кишлаги.

Курган, исследованный в Хачбулаге, находился на правом берегу р. Хачбулагчай, у подошвы горы Картофлугдаг. Насыпь кургана была земляной. В некоторых оголенных местах были видны концы больших каменных плит от перекрытия могильных камер (каменных ящиков). Восточная часть кургана была смыта селевыми потоками, которые обнажили два погребения.

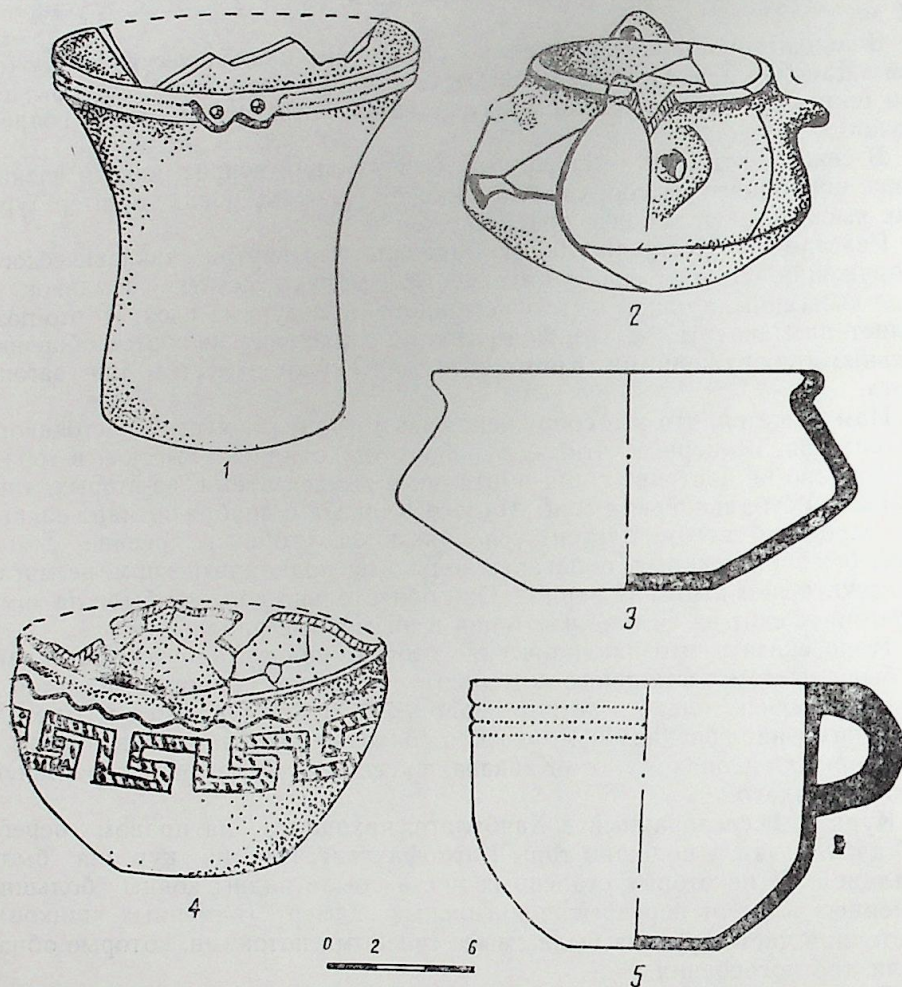
Первый каменный ящик был полностью разрушен местными жителями. Стены второго каменного ящика были сложены из шести слабо обтесанных плит и покрыты двумя плитами. Направление камеры было с севера на юг (размеры ящика: длина — 1,65 м, ширина — 1,05 м, глу-

¹ И. И. Мещанинов. Циклопические сооружения Закавказья. Изв. ГАИМК, т. XIII, вып. 4—7, Л., 1933; И. М. Джафарзаде. Циклопическое сооружение Азербайджана. Тр. АзФАН СССР, т. 55, Баку, 1938; Е. И. Пахомов. К результатам Шамхоро-Кедабекской экспедиции, НАИИАН Азерб. ССР. Инв. № 790; Г. А. Абилова. Мегалитические сооружения Закавказья. Автореферат канд. дисс. Баку, 1953; Дж. А. Халилов. Археологические памятники Западного Азербайджана в эпоху бронзы и начала железного века. Баку, 1959 (на азерб. яз.).

бина — 0,6 м). От скелета остались только трубчатые кости нижней конечности и разбитый череп у северной стены погребения.

Инвентарь погребения состоял из семи различных по форме глиняных сосудов (табло I, рис. 1—5) и бронзовых предметов, в том числе кинжала (табло II, рис. 1), двух ножей (табло II, рис. 3—4), щипцов (табло II, рис. 2), браслета (табло II, рис. 6), шильев (табло II, рис. 7), колец (табло II, рис. 5), большого количества сердоликовых, пастовых, костяных и других бус (табло II, рис. 8), а также бронзового пластинчатого пояса. Кроме того, в ящике были обнаружены кости мелкого рогатого скота.

табло I

Один из сосудов представляет собой черноглиняную остроресную миску с плоским дном и отогнутым наружу венчиком. Она изготовлена на гончарном круге, ее поверхность хорошо заглажена (табло I, рис. 3). Аналогичные миски обнаружены в Ханларе¹, Шамхоре², Артике³ и др.

¹ Я. И. Гуммель. Археологические очерки. Баку, 1940, стр. 23, 33.

² Дж. А. Халилов. Археологические памятники Западного Азербайджана в эпоху бронзы и начала железного века. Баку, 1959, стр. 69.

³ Т. С. Хачатрян. Материальная культура древнего Артика. Ереван, 1963, стр. 114—118.

памятниках Закавказья, датируемых концом II и началом I тысячелетий до н. э.

Другие глиняные сосуды из погребения лепные. Интересен черноглиняный сосуд с плоским дном и слегка изгибающимся в сторону венчиком. Сосуд снабжен двумя выступившими ручками, стоящими друг против друга. Каждая ручка имеет по два отверстия. У венчика сосуда проходят три выступающие параллельные линии (табло I, рис. 1).

В памятниках эпохи поздней бронзы и раннего железа Закавказья аналогичные сосуды нам неизвестны.

Черноглиняная кружка с боковой ручкой. Венчик прямой, дно плоское. У венчика сосуда имеется орнамент в виде параллельной борозды (табло I, рис. 5). Аналогичные кружки известны из Мингечаура¹, Куци², Сеид-Кенда, Дешкесана³ и других памятников конца II — начала I тысячелетия до н. э.

Черноглиняный сосуд с шаровидным туловым и плоским дном. Венчик отогнут внутрь, по краям проходит каймообразный ободок. На плечике имеются две маленькие ручки с круглыми отверстиями. Кроме ручек, сосуд имеет два выступа, расположенные друг против друга (табло I, рис. 2).

Среди керамики следует отметить еще черноглиняные миски, одна из которых снабжена вырезным мандровидным орнаментом, внутренность которого заполнена углублениями. У венчика сосуда проходит волнообразная линия (табло II, рис. 4).

Подобные миски встречаются в памятниках, относящихся к концу II и началу I тысячелетия до н. э. и широко распространены в Закавказье.

Кинжал с листовидным клинком и с плоским черепком для насадки рукоятки. Клинок кинжала расширяется в верхней части и сужается книзу. На клинке с двух сторон имеется ребро, доходящее до конца. В верхней части имеется ободок, украшенный круглыми нарезками. Сверху к рукоятке прикреплен конусообразный набалдашник с двумя круглыми отверстиями для закрепления (табло II, рис. 1).

Этот тип кинжала получил наибольшее распространение и обнаружен в синхронных памятниках сопредельных районов Закавказья, в частности они найдены в Ханларе⁴, в Кедабекском районе⁵, Шамхоре⁶, Мингечауре⁷, Нагорном Карабахе⁸ (Азербайджан), а также на Самтаврском могильнике⁹ (Грузия), в бассейне оз. Севан¹⁰, Тазакенде¹¹, Нижнем Адиамане¹², Редькином лагере¹³ и других памятниках Армении. У покойника было два ножа. Один из них узкий, односторонний, с загнутым кверху концом и язычком для прикрепления рукоятки (табло II рис. 3). Длина его — 16,5 см. Такие же узкие ножи были найдены в памятниках эпохи поздней бронзы Азербайджана и в других областях Закавказья.

¹ Г. М. Асланов и др. Древний Мингечаур. Баку, 1959, табл. XXV, I.

² Я. И. Гуммель. Ук. соч., стр. 136, рис. 5.

³ ГИМ, инв. 41968, раскопки Э. А. Реслера.

⁴ Я. И. Гуммель. Археологические очерки. Баку, 1940, стр. 76. Его же. Памятники древности в окрестностях Киллидаге. «Изв. АЗФАН СССР», № 2, 1941, стр. 39.

⁵ А. А. Ивановский. По Закавказью. МАК, т. VI, табл. VI, 3.

⁶ ОАК за 1901 г., стр. 96.

⁷ С. М. Казиев. О некоторых оружиях Мингечаура. МАК, т. II, Баку, 1951, стр. 110 и др.

⁸ ОАК за 1897 г., стр. 47—49; ОАК за 1898 г., стр. 106.

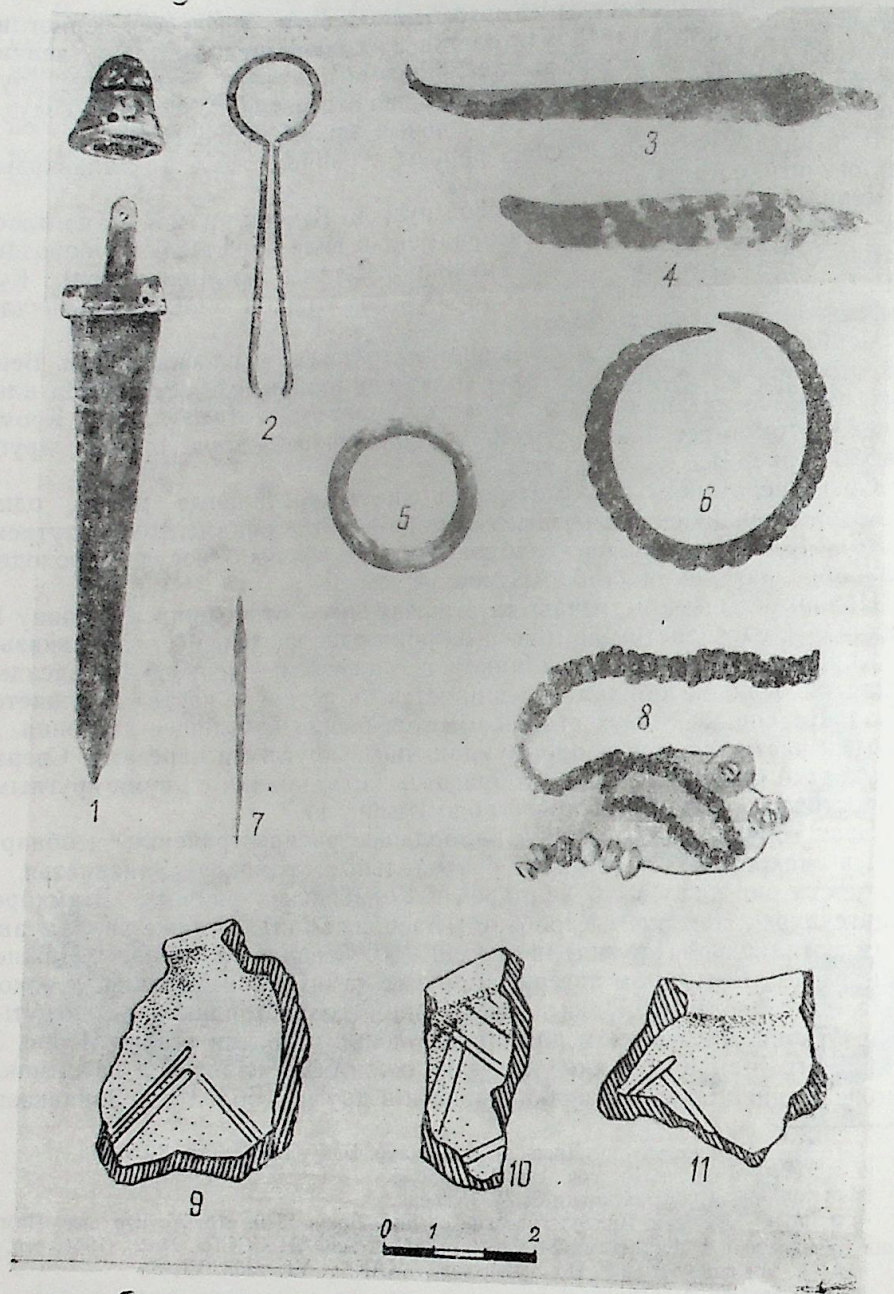
⁹ Т. Н. Чубинишвили. Древние грунтовые погребения Самтаврского могильника. КСИИМК, вып. 46.

¹⁰ А. О. Мнацаканян. Находки предметов бронзового века в селении Толорос (в Зангезуре) Арм. ССР, КСИИМК, вып. 54, стр. 100.

¹¹ ГМГ. Инв. № 28—58—6; № 28—58—7; № 28—58—9.

¹² А. А. Мартиросян. Армения в эпоху бронзы и раннего железа. Ереван, 1964, рис. 64, 4.

¹³ Там же, рис. 77, 11.

В частности, они известны из района Ханлара¹, Кедабека², Карягина (ныне Физули)³, Нагорного Карабаха (сел. Ахмахи и Ходжалы)⁴, в Армении из сел. Гезелдере⁵, Толорос⁶, Камо⁷ и др. пунктах.

Второй нож с широким и коротким лезвием имеет язычок для прикрепления рукоятки. Лезвие одностороннее, конец его слегка загнут вверх. На лезвиях имеются два сквозных отверстия (табло II, рис. 4). Длина ножа — 12 см. В Азербайджане такие ножи обнаружены в Кедабеке⁸, Ходжалыномском могильнике⁹, в сел. Довшанлы¹⁰, Ахмахи¹¹, Топалгласанлы¹² и др. памятниках эпохи поздней бронзы и раннего железа.

В составе инвентаря имеется один экземпляр бронзовых щипцов. Они сделаны из стержня круглого сечения. Его крылья путемковки превращены в ленту, концы загнуты внутрь (табло II, рис. 2), длина их — 11,5 см.

Такие щипцы найдены в синхронных памятниках других районов Закавказья, в частности в Шамхорском районе¹³, Мингечауре¹⁴, в Грузии недалеко от Игдыра¹⁵, в Джалал-оглы¹⁶, а в Армении в Шейтандаге, Ахтале, Мовчу¹⁷. Обнаружены они также на Северном Кавказе, в поселениях периода раннего железа у сел. Сержень-Юрт в Чечено-Ингушетии¹⁸.

В литературе уже высказывалось мнение о значении этих предметов. Еще Ж. де Морган относил бронзовые щипцы к предметам женского туалета и подчеркивал, что народы Востока употребляли их для выдергивания волос¹⁹.

Б. А. Куфтин указывал, что щипцы появились в эпоху раннего металла и были распространены в течение нескольких тысячелетий в Европе, на Переднем Востоке и Кавказе²⁰.

В могиле найдены также бронзовый браслет с зубчатой поверхностью, концы его путемковки сплюснуты (табло II, рис. 6), бронзовое кольцо с сомкнутыми концами и гладкой поверхностью (табло II, рис. 5) и бронзовое шило четырехгранной формы, с заостренным концом (табло II, рис. 7).

Бронзовые браслеты, как и бронзовые шилья, являются довольно распространенными предметами в могильных инвентарях Закавказья, относящихся к различным этапам истории материальной культуры. Но наиболее часто они встречаются в памятниках эпохи поздней бронзы и раннего железа.

¹ Я. И. Гуммель. Археологические очерки..., стр. 18—22; ОАК за 1900 г., стр. 76—81.

² А. А. Ивановский. Ук. соч., стр. 91—95, 105, 132, 140.

³ Там же, стр. 172.

⁴ ОАК за 1897 г., стр. 157—159.

⁵ А. О. Мнацаканян. Ук. соч., стр. 100.

⁶ ГИМА, инв. № 1911/14 и 1911/16.

⁷ ГИМА, инв. № 1923/4.

⁸ А. А. Ивановский. Ук. соч., стр. 129, табл. VIII, 29.

⁹ ГИМ, инв. № 35176.

¹⁰ ГИМ, инв. № 36244.

¹¹ ГИМ, инв. № 39940.

¹² ГИМ, инв. № VII 30/1.

¹³ А. А. Ивановский. Ук. соч., табл. IV, 8—9.

¹⁴ С. М. Казиев. Археологические памятники Мингечаура. МКА, I, стр. 83, рис. 7, в.

¹⁵ Б. А. Куфтин. Урартский «Колумбарий» у подошвы Арарата и Кура-Араксинский энеолит. ВГМТ, XIII—V, стр. 37, табл. V, 4.

¹⁶ М. Е. Сагатов. Археологические находки в ур. Джалал-оглы. ИКОМАО, вып. I, Тифлис, 1904, стр. 52.

¹⁷ Morgon J. de. Mission Sission au Caucase. Paris, 1889, tome I, стр. 129.

¹⁸ В. Н. Козинкова. Исследование памятников раннего железного века у сел. Сержень-Юрт, КСИА, 112, 1967.

¹⁹ Ж. де Морган. Ук. соч., стр. 129.

²⁰ Б. А. Куфтин. Ук. соч., стр. 37.

В составе погребального инвентаря имеется также пояс из тонкой бронзовой пластины шириной 6,3 см, толщиной 0,1 см. На концах пояса имеются круглые отверстия, служившие для подвязывания. Поверхность пояса в центральной части, с лицевой стороны украшена двумя выдавленными точечками и одними прямыми линиями. По краям пояса имеются маленькие круглые отверстия, служившие, по-видимому, для прикрепления пояса к ложе или материи.

Кроме вышеуказанных предметов, в погребении были обнаружены сердоликовые рубленные бусы с односторонним сверлением. Сердолик местный. Имеются также бусы из белой пасты биконической и бочко-видной формы (табло II, рис. 8).

Таким образом, характер и сравнительный анализ рассмотренной керамики и бронзовых предметов позволяют достаточно уверенно отнести данный погребальный комплекс к эпохе бронзы и раннего железа, а именно к XII—X вв. до н. э.

Н. П. Касаманли

Хачбулагда јени ашкар едилмиш абидэлэрэ даир

ХУЛАСЭ

Азәрбајчан ССР ЕА Тарих Институтунун археоложи експедисијасы Хачбулаг јайлағында индијадәк мәлум олмајан ики сиклоп тикинтиси—Дашлы тәпә, Көјчәли дағы вә бир дағылмыш курганы тәдгиг етмишдир.

«Дашлы тәпә» сиклоп тикинтиси Хачбулаг кәндиндән 1,5 километр чәнуб-гәрбдә, Хачбулаг чајынын сағ саһилиндә үч тәрәфдән сәрт јамачлы Дашлы тәпә дағы үзәриндә јерләшир. О дәрбучағлы формада олуб, ири гаја дашларындан тикилмишдир. Бу тикинти өлчүләри мұхтәлиф олан 3 бөлмәдән ибарәтдир. Биринчи бөлмәнин шәрг диварына јахын беш јердә чөкәк вар. Буну ајдынлашдырмағ үчүн, чөкәкликләрин бириндә 5×5 м һәчминдә кәшфијјат газынтысы гојулду. Газынты нәтичәсиндә ајдын олду ки, бунлар диварлары дашла һөрүлмүш, газма јерләридир. Газманын ичәрисиндә 20 сантиметр галынлығында мәдәни тәбәгә ашкар едилди ки, бурадан да гајығ формалы дән дашынын сынығы, тунч дөврүнүн сонуна аид мұхтәлиф рәнкли кил габын сынығлары вә дөвәкөзү дашынын гәлпәләри тапылды. Әлдә едилмиш материаллара әсасән бу тикинтини тунч дөврүнүн сону, дәмир дөврүнүн әввәлләринә аид етмәк олар.

Көјчәли дағы сиклоп тикинтиси Хачбулаг кәндиндән 3 километр гәрбә, Хачбулаг—Габагтәпә јолунун сағында Көјчәли дағынын әтәјиндә јерләшир вә доғгуз бөлмәдән ибарәтдир. Бу тикинти индијадәк Хачбулаг јайлағында мәлум олан сиклоп тикинтиләринин ән бөјүјүдүр.

Бизчә, сиклоп тикинтиләри данми јашајыш јери олмајыб, мөвсүми характер дашымыш, бунлардан мұдафиә мәгсәди илә вә бәзән кечәләр һејванлары сахламағ үчүн истифадә едилмишдир.

Дағылмыш курган Хачбулаг чајынын сағ саһилиндә, Гартофлу дағынын әтәјиндә јерләшир. Сел сулары курганын бир тәрәфини јујуб апармыш вә ики даш гуту гәбрини үзә чыхармышдыр. Даш гутулардан бири јерли әһали тәрәфиндән дағыдылмыш, икинчиси исә тәдгиг едилмишдир.

Тәдгигат кәстәрмишдир ки, гәбир ерамыздан әввәл XII—X әсрләрә аид ола биләр.

АЗӘРБАЈЧАН ССР ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫНЫН ХӘБӘРЛӘРИ
Тарих, фәлсәфә вә һүгүг серијасы, 1972, № 1

ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
Серия истории, философии и права, 1972, № 1

И. А. БАЧЫЈЕВ

АЗӘРБАЈЧАН КОЛХОЗЧУ КӘНДЛИЛӘРИНИН АИЛӘ МӘИШӘТИНИН БӘЗИ МӘСӘЛӘЛӘРИ ҺАГГЫНДА

Мүасир дөвр совет чәмијјәтинин тарихиндә сәсиалист тәсәррүфатынын, сәсиалист ичтиман вә аилә мұнасибәтләринин, мәишәт вә мәдәнијјәтинин инкишаф едиб, коммунизм ичтиман-игтисади формасијасына, коммунист ичтиман мұнасибәтләринә чеврилмәси илә сәчјјәләнир. Коммунист ичтиман мұнасибәтләринин формалашмасы вә јени инсан тәрбијә едилиб јетишдирилмәси исә билаваситә аилә вә аилә мұнасибәтләри илә әлағәдардыр. Јени инсан тәрбијәсинин бүнәврәси аиләдә гојулур. Аилә илк тәрбијә мәктәбидир. Инсанларын характеринин формалашмасында аилә вә онун үзвләри арасындакы мұнасибәтләр чох мұһүм рол ојнајыр. Коммунизм гуручулуғу дөврүндә аиләнин тәрбијәви ролу даһа да артмышдыр.

Сәсиалист ичтиман гурулушунун јаранмасы илә өлкәмиздә тамаминлә јени типли аилә, сәсиалист аиләси мејдана кәлмиш вә формалашмышдыр. Сәсиализм чәмијјәти исә ирәлиләдикчә сәсиалист аиләси дә инкишаф едиб дәјишир вә коммунизм гуручулуғу дөврүнүн игтисади вә мәдәни инкишаф сәвијјәсинә ујғун јени хусусијјәтләр кәсб едир.

Азәрбајчан халгынын аилә мұнасибәтләриндә әмәлә кәлән инкишаф вә дәјишикликләр аиләнин игтисади, мәнәви һәјатында өзүнү ајдын кәстәрир. Белә ки, мүасир дөврдә Азәрбајчан халгы арасында аиләнин тәшкили вә үмумијјәтлә аилә-кәбин мұнасибәтләри саһәсиндә игтисади амил, мадди чәһәт әввәлки тарихи дөврләрдәки һәлледици ролуну итирмишдир. Мәлум олдуғу кими, антогонист синифли чәмијјәтләрдә һәр бир аилә ајрыча тәсәррүфат ваһиди сајылыр. Хусуси мүлкијјәт, үмумијјәтлә аиләнин варидагы ирси характер дашыјыр вә о нәсилдән-нәслә кечир. Сәсиализм чәмијјәтиндә хусуси мүлкијјәтин ләғв едилмәси, онун үмуми мүлкијјәтә чеврилмәси илә һәр бир аилә ајрыча тәсәррүфат ваһидлијиндән чыхмышдыр. Бунунла да сәсиализм шәрантиндә аилә илә чәмијјәтин мәнафеји арасында ујғунлуғ јаранмышдыр.

Аилә мұнасибәтләринин мадди тәрәфиндә әмәлә кәлән бу дәјишиклик ганунаујғун оларак икинчи мұһүм бир нәтичәјә—аиләнин тәшкилиндә тәрәфләрин сәрбәстлијинә, никаһа кирәнләрин мүстәгиллијинә кәтириб чыхармышдыр. Белә ки, аилә тәшкилиндә, јәни евләнәркән оғланын гыз вә гызын оғлан бәјәнмәсиндә, сечмәсиндә онларын сәрбәстлији вә мүстәгиллији артмышдыр. Инди оғлан вә гыз игтисади мұлаһизәләр-

лэ əлагəдар олараг, ата-аналарын тə'киди илэ дежил, əсасəн мə'нəви кeј-фијјэтлəринə кeрə бир-бирини бəјəнир вə сонрə евлəнирлəр. Дeмəли, ниkāһдə олан игтисади-ичтимаи мəһдудијјэт əсасəн арадан галхмыш-дыр. Аилə мəншəтиндə əмəлə кəлən бу јениликлəр сoсиализм чəмијјə-тинин инкишафынын, коммунизмə кeчидин ганунаујгун нəтичəси олуб, бeјүк ичтимаи-игтисади əһəмијјэтə маликдир. Белə ки, өлкəмиздə капиталист мүнəсибəтлəриндən сoсиалист мүнəсибəтлəринə кeчилмəси, сoсиалист мүнəсибəтлəринин исə коммунист мүнəсибəтлəри илэ əвəз едилмəси просеси аилəнин тарихиндə дə мұвафиг дəјишикликлəрə сəбəб олмушдур. Һəр бир ичтимаи һадисə игтисади инкишафын мұвафиг мəрмүшдур. Һəр бир ичтимаи һадисə игтисади инкишаф тарихи кeстəрир ки, моногам һəлəсинин мəһсулдур. Аилəнин инкишаф тарихи кeстəрир ки, моногам аилə үмүми мүлкијјэт үзəриндə хүсүси мүлкијјəтин гəлəбəсинə əсаслəн биринчи аилə формасы олмушдур вə бу аилəнин мeјдана кəлмəсиндə күдүлən «јекəнə мəгсəд аилəдə эрин һəкмранлыгы вə јалныз эрдən олан, онун əмлакына вəрəсə олмасы лəзым кəлən ушагларын доғулмасы иди»¹.

Дeмəли, о вахтдан е'тибарən икили кəбиндən тəккəбинлијјə кeчилмəси илэ аилəнин тəшкилиндə бə'зи чəтинликлəр мeјдана чыхмыш вə бу, мұхтəлиф дeврлəрдə мұхтəлиф формада өзүнү кeстəрмишдир. Тəккəбинлијјə кeчмəклə аилəнин тəшкилиндə, јə'ни кишилəрин гадын вə гадынларын киши сечиб бəјəнмəси вə онларын евлəнмəсиндə əввəллəр мөвчуд олмəјан јени амиллəр мeјдана чыхмышдыр ки, бунлардан бири дə мəһз игтисади амилдир. Бу амил хүсүси мүлкијјэтə əсаслəнən бүтүн чəмијјэтəрдə аилəнин тəшкилиндə əсəс кeтүрүлмүшдүр. Оғлан вə гызын ичтимаи-игтисади мөвгeји онларын мүлкијјэт мүнəсибəтлəри, синфи вəзижəти евлəнən тəрəфлəр үчүн нəзəрə алынмыш вə сoсиалист моногом аилəси мeјдана кəлənəдəк бу мұлаһизəлəр Азəрбајчандə дə əсəс кeтүрүлмүшдүр. Буну халгымызын аилə мəншəтинин совет дeврүнə гəдərки тарихи ајдын кeстəрир. Белə ки, Азəрбајчандə сoсиализмин гəлəбəсинə гəдər јохсул кəндли балаларынын бəј, ағə, хан вə һаким синфин дикəр тəбəгəлəринин өвладлары илэ евлəниб онларла гoһумлуг јаратмасына јол верилмирди. Газəх рəјонунун Салаһлы кəндинə даир бир мəғалəдə бу мүнəсибəтлə дејилир: «Ағалар, мүлкəдарлар гызларыны кəндин јохсул тəбəгəлəринə дејил, јалныз өз тəбəгəлəриндən олан шəхслəрə эрə верирлəр. Она кeрə дə онларын əксəријјəти бир-бири илэ гoһум олмушлар»². Һəмин рəјонун Дашсалаһлы кəндиндəки 4—5 варлы кəндин ашагы тəбəгəсиндən олан аилəлəрдən гыз алмыр вə онларə гыз вермирдилəр. Кəбин онларын мəнсуб олдуғлары синиф дахилиндə мəһдудлашырды. Ејни вəзижəтə Азəрбајчанын бүтүн рəјонларында тəсəдүф едилирди. Р. Бабајеванын³ Губə рəјонуна анд вердији мəлүматдə дејилдији кими, һəр бир аилə «өзүнə мүнəсиб аилəлəрдən» гыз алырды. Јухарыда дејилəнлəр сoсиализмин гəлəбəсинə гəдərки Азəрбајчандə аилəнин ичтимаи-игтисади сəчијјəсини, онун синфи маһијјəтини ајдын ифадə едир. Ф. Енкелсин тə'бири илэ десəк: «буржуə мұһитиндə ата-аналар өвладларына өз синифлəри дахилиндə мүнəсиб арвад ахтарырлар»⁴.

Азəрбајчан кəндли аилə-кəбин мүнəсибəтлəриндə мөвчуд олмуш бу синфи мəһдудлуг јалныз кəнд тəсəррүфатынын коллективлəшдирилмəсиндən сонрə арадан галдырылды. Кəнд тəсəррүфатынын коллективлəшдирилмəси нəтичəсиндə кəнд əһалисинин синфи тəркиби дəјишди, мүл-

кəдар вə голчомағлардан ибарəт һаким синиф, һабелə јохсул кəндли вə дикəр ичтимаи группə тəбəгəлəр лəғв едилди, тарихдə тамамилə јени синиф олан колхозчу кəндлилəр мeјдана кəлди. Нəтичəдə кəндли аилəлəри бир-биринə мүнəсибəтлəшди ки, бу дə гeјд етдијимиз кими, о вахта гəдər кəбиндə мөвчуд олмуш игтисади, ичтимаи мəһдудијјэтлəри лəғв етмəјə имкан верди.

Гeјд етмəлијик ки, өлкəмиздə аилəлəр арасындакы ичтимаи-игтисади бəрəбəрсизликлəрин əсəсəн арадан галдырылмасына бахмајараг, сон заманларəдəк вə мұəјјən гəдər инди дə бə'зи аилəлəрдə мадди мұлаһизəлəр бу вə јə дикəр дəрəчəдə нəзəрə алынмышдыр вə алыныр. Бə'зи валидејнлəр гызларыны эрə верəркəн башлыг, сүд һағгы, тој хəрчи ады алтында оғлан евиндən пул, мəһсул вə с. алырлар. Гыз еви исə гыз оғлан евинə кəчдүкдə она мəишəт аваданлығындан ибарəт чəниз верир. Бə'зи тојлардə тојə дə'вəт едилəнлəрдən пул јығылыр вə с. Аилə-кəбин мүнəсибəтлəри аилə мəишəтинин эн мүрəккəб саһəсидир вə даим игтисади амиллəрлə, мадди мұлаһизəлəрлə бағлы олмушдур. Лакин аилə-кəбин мүнəсибəтлəринин мадди мұлаһизəлəрлə, игтисади амиллəрлə бағлылығы, ондан асылы олмасы дeдикдə бу мəсəлəнин ики тəрəфини гeјд етмəк лəзымдыр. Əввəлə, аилə-кəбин мүнəсибəтлəринин мадди мұлаһизəлəрлə бағлы олмасы, онун игтисади амиллəрдən асылылығы əсəсəн аилəнин синфи маһијјəтини ифадə едир. Дикəр тəрəфдən исə бу мұддəəјə аилəнин тəшкили илэ əлагəдар олан, јухарыда кeстəрдијимиз үмүми хəрчлəр дə дахил едилир. Көрүндүјү кими, бу термин алтында əсəсəн ики фикир кeдир ки, бунлар дə бир-бириндən кeклү сурəтдə фəрглəнир. Белə ки, аилəнин синфи маһијјəти хүсүси мүлкијјəтлə əлагəдар олуб, бeјүк ичтимаи-игтисади мə'на дашыдыгы, башга сөзлə десəк, хүсүси мүлкијјəтə əсəслəнən чəмијјəтлəрдə аилəлəр арасындакы бeјүк ичтимаи-игтисади тəбəгəлəшмəни ифадə етдији һалда, јени евлəнəнлəрə онларын валидејнлəри, гoһум-гоншулары вə јə халг арасында дејилдији кими «ел тəрəфиндən чəкилən хəрч», јени јаранан аилəјə кeмəк вə гəјгыны ифадə едир. Дeмəли, биринчи чəһəт аилəлəр арасындакы бeјүк ичтимаи-игтисади фəрглəри, варлы вə јохсул аилəлəр арасындакы һəр чүр бəрəбəрсизликлəри ифадə едир вə мүртəчə характер дашыјыр. Мəһз сoсиализм чəмијјəтиндə аилə-кəбин мүнəсибəтлəри игтисади амиллəрин, мадди мұлаһизəлəрин бу чүр тə'сириндən хилас олмушдур. Икинчи чəһəт, јə'ни јени евлəнəнлəрə онларын валидејнлəри, гoһум-гоншулары тəрəфиндən мұəјјən кeмəклик кeстəрилмəси, тојə кəлəнлəрин мұəјјən һəдијјə кəтирмəси адəти мұасир дeврдə дə гүввəдə галыр. Чүнки һəмин адəт јени јарадылан аилəјə кeмəк етмəк, хeјирхəһлыг кeстəрмəк мəгсəдини күдүр вə ондə мүртəчə чəһəт јохдур. Əлбəттə, бə'зи аилəлəрин пуллу тој етмəси, орада күлли мигдардə пул јығмасы, белəкликлə дə, тоју кəлир мəнбəјинə чевирмəси, бир чох валидејнлəрин гызларыны эрə верəркəн башлыг, сүд һағгы вə с. алмасы кими фактлар инкар едилə билмəз. Лакин мəсəлə бурасындадыр ки, бу чүр тəк-түк һаллары үмүмилəшдириб халгымызын мəишəтини характеризə едən ганунаујгунлуг сəвијјəсинə галдырмаг, мəишəтимиздəки хeјирхəһлыг мəгсəди күдən јəхшы адəтлəримизи дə онларын ичəрисиндə эритмəк олмəз. Чүнки аилə мəишəтимиздə аз һаллардə тəзəһүр едən бу чəһəтлəр үмүми адəт-əн'əнəлəримиз ичəрисиндə итиб-батыр вə чох солғун көрүнүр. Һəм дə коммунизм гуручулугунун индики мəрһəлəсиндə милли адəт-əн'əнəлəримиз бу чүр мүртəчə элементлəрдən даһə сүр'əтлə тəмизлəнир.

Гeјд етмəк лəзымдыр ки, халгымызын һəјатында тарихən мүтəрəгги рол ојнамыш адəт-əн'əнəлəр дə мұəјјən дəјишиклијə уғрамыш, заман кeчдикчə јенилəшмишдир. Бə'зи тој адəтлəримизə нəзəр салаг. Азəр-

¹ Ф. Енкелс. Аилəнин, хүсүси мүлкијјəтин вə дeвлəтин мəншəји. К. Маркс вə Ф. Енкелс, икичилдик сечилмиш əсəрлəри, II ч., Бакы, 1953, сəһ. 220.

² Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Тифлис, 1883, вып. III, ч. II, сəһ. 108.

³ Р. Бабајевə. Губə шəһəринин тој адəтлəри, Бакы, 1946, сəһ. 4—5.

⁴ Ф. Енкелс. Кeстəрилən əсəри, сəһ. 227.

Инсанларын бир-бириндэн игтисади асылылыгы олмадыгда онларын мәнәви кејфијјәтләри даһа да инкишаф едиб зәнкинләшир, инсанлар јениләшир. Инсанларын мәнәви кејфијјәтләри өзүнү аилә мүнәсибәт-ләриндә хусусилә ајдын көстәрир. Аилә киши илә гадынын јалныз биркә фәалијјәти, биркә һәјаты дејилдир. Аилә һәм дә инсанын ичтимаиләшмә дәрәчәсини, онун үмуми мәдәни сәвијјәсини, әхлагыны вә дикәр хүс-сијјәтләрини ачыб көстәрир, һәмин мүсбәт кејфијјәтләри даһа да ин-кишаф етдирир. К. Маркс вә Ф. Енкелс бу мүнәсибәтлә дејирдиләр ки, кишинин гадына вә гадынын кишијә мүнәсибәтләриндә онларын нә дәр-чәдә инсаниләшдији, онларын үмуми сәвијјәләри ајдын ифадә олу-нур.

Гейд етмәк ләзимдыр ки, тарихдә илк дәфә социализм чәмијјәти гадынларла өз истәдәд вә бачарықларыны там долғунлуғу илә, һәртә-рәфли ашқара чыхармаға, ондан кениш мигјасда, чәмијјәтин хејринә истифадә едилмәсинә имкан вермишдир. Аиләнин инкишаф тарихи көс-тәрир ки, гадынларын аиләдә вә чәмијјәттә кишиләрлә бәрабәр мөвгә тутмамасынын әсас сәбәби онларын чәмијјәт мигјасында ичтимай вә мән-сулдар әмәклә мәшғул олмамасы вә елә буна көрә дә игтисади чәһәтдән кишиләрин асылылығында галмасы олмушдур. Ајдындыр ки, кәбиндә кишинин үстүнлүјү онун игтисади һөкмранлығынын нәтичәсидир. Де-мәли, гадынларын әмәјини хырда, аз мәнсулдар ев әмәји чәрчивәсиндән чыхарыб она кениш ичтимай мәзмун вермәдән онлары кишиләрин игти-сади асылылығындан гуртармағ, вә там мүстәғиллијини тәмин етмәк мүмкүн дејилдир. Кәнддә социалист тәсәррүфатынын бир формасы олан колхозларын јарадылмасы Азәрбајчанда кәндли гадынларын ичтимай мәнсулдар әмәјә чәлб едилмәсинә имкан вермишдир. Доғрудур, һәлә коллектив тәсәррүфатын тәшкилиндән әввәлки дөврләрдә дә гадынлар кәнд тәсәррүфатында ишләмиш, һәтта бәзи саһәләрдә, хүсусилә һеј-вандарлығ тәсәррүфатында онларын әмәји кишиләрин әмәјиндән үстүн олмушдур. Лакин һәмин дөврләрдә гадынларын әмәји фәрди аиләчилик характери дашыјыр вә ев тәсәррүфаты мәндуллуғунда галырды. Кәнд-дә коллектив тәсәррүфатын јарадылмасындан сонра исә гадынлар кол-хоз тәсәррүфатында, кәндин ичтимай вә мәдәни һәјатында кениш фәа-лијјәтә башладылар. Бу, онлары әрин вә валидејнин игтисади асылы-лығындан хилас етди.

⁷ В. И. Ленин. Әсәрләри, 30-чу чилд, сәһ. 418—419.

84

Коллективлэшмәнин илк дөврләриндә гадынларын әлдә етдикләри ән бөјүк наилијјәт үмүми мәһсулдар әмәјә җајытмағ олмушдур. Лакин бу заман һәлә гадынларын һамасы үмүми мәһсулдар әмәјә там чәлб едилмәмишди вә онлара ғаршы көһнә тәсәввүрләр мөвчуд иди. Бу да әсасән ики сәбәблә изаһ едилирди. Әввәлә, кәндләрдә коллектив тәсәрмаариф мүәссисәләринин азлығы бүтүн гадынларын ичтимаи һәјата чәлб едилмәсинә чәтинлик төрәдирди. Дикәр төрәфдән исә айләнин чәмијјәтин игтисади вә сijasи һәјатына нисбәтән ғапалы олмасы мәишәтдә, хусусилә аилә мүнәсибәтләриндә, көһнә адәт вә ән'әнәләрин узун мүддәт јашамасына мүәјјән гәдәр имкан верирди. Һәлә дә гызларын зорла әрә верилмәси вә ја гачырылмасы, гыз әрә верәркән оғлан свиндән «сүд һаггы» «башлыг», вә с. формада мәһсул вә пул алынмасы һаллары нәзәрә чарпырды. Колхозлар вә кәнддә ичтимаи мүнәсибәтләр инкишаф етдикчә, көһнә адәт вә ән'әнәләрин җалығлары да тәдричән мәишәтдән чыхмыш, гадынлара мүнәсибәт кетдикчә дәјишмишдир.

Өлкәмиздә гадынлара аналыг шәрәфинә көрә бир сыра үстүнлүкләр верилир вә хусуси гајғы кәстәрилир. Һамиләлијә көрә әмәк һаггы өдәнилмәклә мәзунијјәт, чохушаглы вә тәк аналара дөвләт јардымы вә гочалыға көрә пенсия верилмәси, чохушаглы гадынларын «Гәһрәман ана» фәхри адына лајиг көрүлмәси вә с. мәһз совет чәмијјәтиндә гадынлара олан һөрмәт вә гајғынын парлаг ифадәсидир. Јалныз ону гејд етмәк кифәјәтдир ки, 1965-чи илдә Азәрбајҗанда һәр ај дөвләт јардымы

85

алан чохушаглы аналарын сајы 245700, тэк аналарын сајы исэ 13563 нефэр олмушдур¹⁰. Һәмин илдэ чохушаглы вэ тэк аналара верилэн дөвлэт јардымы 25 милјон маната чатмышдыр¹¹. Өлкәмиздэ гадынларын мән-шәтиндәки гејри-бәрабәр вәзијјәтинин мөвчуд галыгларынын тамамилә арадан галдырылмасына чидди фикир верилир вэ бунун үчүн лазыми шәраит јарадылыр. Сов.ИКП Програмында дејилир: «Ев тәсәррүфа-тында гадын әмәјини азалтмаг вэ јүнкүлләшдирмәк үчүн лазыми шә-раит јаратмаг, сонра да бу әмәји аиләнин мадди-мәншәт еһтијачларыны едәмәјин ичтиман формалары илә әвәз етмәк үчүн имкан јаратмаг ла-зымдыр»¹².

Совет һакимијјәти илләриндә Азәрбајҟан кәндиндә аилә мүнәсибәт-ләри бөјүк јүксәлиш јолу кечмишдир. Аилә үзвләри арасында мүнәси-бәтләр, хусусилә гадынлара мүнәсибәт көкүндән дәјишмиш, кәбиндә ичтиман-игтисади мұлаһизәләр вэ милли мүнәсибәтләрлә әлағәдар олан бә'зи мәһдудијјәтләр ләғв едилмишдир.

А. Ф. ДАШДАМИРОВ

НАЦИЯ КАК СУБЪЕКТ НАЦИОНАЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЙ

Общественные отношения во всех своих видах и подразделениях складываются из взаимодействия между субъектами (носителями) этих отношений — классами, нациями, отдельными людьми и т. д. Общественные отношения в соответствии со своими субъектами клас-сифицируются как классовые, национальные, личностные отношения. Национальные отношения, складываясь из взаимодействия наций и национальных групп, составляют особую сферу общественных отноше-ний, отражающую социально-этническую структуру данного общества.

Нация и ее связи с окружающими народами составляют объективное, закономерное единство, отражающееся в *марксистско-ленинской теории нации и национальных отношений*. Нация, как и национальные отно-шения, может быть (и является) предметом отдельного, самостоятель-ного исследования. Однако в каком бы аспекте ни изучались нация или национальные отношения, исследование должно исходить из их динами-ческого и структурного единства. Ибо особенности национальных отно-шений как специфической сферы общественных отношений не могут быть вполне раскрыты без всестороннего учета особенностей наций как социально-этнических общностей людей. С другой стороны, явления и процессы национальной жизни невозможно исследовать в отрыве от меж-национальной конкретно-исторической среды.

Вопрос о нации как субъекте национальных отношений является актуальной задачей научного исследования в отношении социальной и этнической структуры общества и особенно в плане социологии нации и национальных отношений. Данная проблема предполагает обнаружение конкретно-исторического содержания и форм диалектического един-ства национальных отношений с носителями этих отношений, как един-ства внешних и внутренних условий общественного развития. Постановка этой проблемы ведет к исследованию зависимости структуры националь-ных отношений от внутринациональной структуры общественных отно-шений, взаимообусловленности внутренних тенденций функционирования и развития наций с тенденциями национальных отношений в условиях конкретного общества, выявлению активной роли национальных отно-шений в общественном развитии народов.

Национальные отношения в связи со своими носителями (субъек-тами) могут быть исследованы как в структурном, так и в динамическом аспекте. О том, какие вопросы включает каждый из указанных аспектов,

¹⁰ Азербайджан в цифрах. Баку, 1965, сәһ. 267—268.

¹¹ Јенә орада, сәһ. 40.

¹² Сов.ИКП Програмы, Бақы, 1961, сәһ. 94—95.

на раскрытие каких сторон и характеристик нации и национальных отношений направлены эти аспекты, говорится в настоящей статье, не претендующей, разумеется, на разрешение выдвинутых вопросов.

I

Нация, как и любая другая социально-историческая общность людей, является субъектом всех существующих общественных отношений¹. Национальные отношения выступают как взаимодействие наций во всех сферах общественной жизни: экономической, социальной, политической, правовой, этической, культурно-бытовой, идеологической и т. д. Основой общественного взаимодействия является производственная, материальная деятельность людей. «Способ производства материальной жизни обуславливает социальный, политический и духовный процессы жизни вообще»². Основой взаимодействия наций, т. е. основой развития национальных отношений, является производственная жизнь общества, в систему которого включены взаимодействующие нации. Таким образом, всестороннее взаимодействие наций включает в себя основные звенья общественного бытия, поэтому национальные отношения складываются в структуру, содержащую основные элементы данной общественной системы.

Структура национальных отношений является слабо изученным вопросом³. Между тем качественные сдвиги, глубинные процессы, которые происходят ныне в недрах национальных отношений, проявляются чаще всего именно в изменении структуры национальных отношений. Изучение национальных отношений с точки зрения их структуры дает надежный ключ успешного осуществления социального управления одной из наиболее сложных сфер общественных отношений.

Положение о структурности национальных отношений вытекает из того, что последние представляют собой сложную *систему* устойчивых, многогранных и непосредственных связей между нациями. Изложить структуру национальных отношений — значит, прежде всего, раскрыть их специфику и объективную субординацию. Сделать это можно лишь исходя из учета социальной функции и объективных социальных и этнических характеристик нации.

Нация есть внутренне расчлененное общественно-экономическое и социально-этническое образование, которое отличается от других социально-исторических общностей, во-первых, своими специфическими признаками, а во-вторых, тем, что она выступает в качестве такой широкой формы общественного развития, которая включает в себя все другие

¹ Исследование классификационных систем общественных отношений согласно их видам и субъектам показывает, что «семья, род, племя, нация, классы и социальные группы являются субъектами, носителями всех общественных отношений во всем многообразии их видов» (А. В. Дроздов, В. И. Ленин о проблеме общественных отношений. Л., 1969, стр. 37).

² К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, т. 13, стр. 6—7.

³ Известная теоретическая неизученность структуры национальных отношений отмечается рядом авторов (см., например, З. М. Пушкина. Некоторые вопросы сближения социалистических наций. «Вопросы философии и социологии», вып. 1, Л., 1969, стр. 151). Некоторые аспекты структуры национальных отношений рассматриваются в работах М. С. Джунусова (Теория и практика развития социалистических национальных отношений. «Вопросы философии», 1967, № 9; Научные основы ленинской национальной политики КПСС. Кишинев, 1968, и др.), М. И. Куличенко (Развитие наций и национальных отношений в СССР на современном этапе, «Вопросы истории», 1971, № 9) и др. В целом, однако, проблеме структуры национальных отношений в нашей литературе уделяется крайне недостаточное внимание.

формы социальной группировки людей, нация это целостный социально-экономический и этнический организм.

Поскольку нации, выполняя функцию конкретно-исторической формы общественного развития, включают в себя основные социальные подразделения данного общества, постольку отношения между ними выступают как взаимодействие наций во всех сферах общественных отношений.

Но так как нация как социально-этническая общность консолидируется на основе социально-противоречивой общности экономической жизни, территории, языка, духовной жизни (прежде всего национального самосознания, психического склада, национальных традиций культуры и т. д.), национальной государственности, то общественные отношения преломляются в национальных отношениях не сами по себе, а в рамках взаимодействия этих нациообразующих факторов.

Диалектика взаимодействия наций такова, что эти факторы не только выделяют (обособляют) нацию в окружающей исторической и этно-пространственной среде, но в то же время служат объективными каналами связи (общения) между народами. Так, национальные отношения складываются в рамках экономических, территориальных, языковых, государственно-политических, социально-психологических, духовных, культурно-бытовых отношений в их совокупности, выступающих в качестве продолжения во вне внутренних компонентов взаимодействующих наций. В силу этого, кстати, структура данных национальных отношений как непосредственных связей отражает внутренние экономические социальные и этнические особенности конкретных взаимодействующих общностей. При этом можно заметить, что структура национальных отношений содержит такие элементы, которые не имеют места ни в каких других сферах общественных отношений. Например, классовые, семейные и др. отношения не содержат особых языковых или территориальных отношений в этническом значении этих явлений.

Элементы национальных отношений не рядоположены, но переплетены в сложном соподчинении, и ведущую роль среди них играют экономические отношения.

Итак, выступая субъектом, носителем национальных отношений, взаимодействующие нации определяют содержание и структуру этих отношений. В силу этого национальные отношения конституируются в зависимости от *системы взаимодействия общностей*, т. е. от того, на каком уровне общественной системы осуществляется взаимодействие наций, народностей этнографических групп.

Отношения между национальными и многонациональными государствами в пределах одной общественно-экономической системы (социалистической или капиталистической) составляют международные отношения данного общественно-экономического порядка; взаимоотношения между государствами с различным общественным строем — это международные отношения различных общественно-политических систем. Взаимодействие наций в системе многонационального общества выступает как собственно национальные отношения; взаимоотношения национальных или этнических групп в системе национального ареала, городской общины, трудового коллектива и т. п. характеризуются как отношения национальностей, этнические, этно-лингвистические отношения.

Таким образом, национальные отношения многоплановы, и их различные уровни так или иначе отражают пестроту и многообразие этнического состава общества.

Ясно, что национальные отношения между субъектами различного порядка будут различаться и по структуре и по содержанию, т. е. по уровню взаимодействия. Так, если отношения между советскими респуб-

ликами, характеризующаяся внутригосударственными федеральными политическими и экономическими формами, включают в себя всю совокупность производственных, политических, территориальных и т. д. отношений, то этнические отношения на уровне, скажем, городской общины, трудового коллектива структурируются преимущественно в сфере культурно-бытовых, личностных, социально-психологических и т. п. отношений. Это не отнимает у последних политического характера, свойственного всем сторонам и уровням национальных связей, но указывает на преимущественные формы межнациональных связей в зависимости от уровня взаимодействия.

Нахождение на том или ином уровне системы взаимодействия, таким образом, определяет особенности содержания и структуры национальных отношений. Международные отношения, например, содержат моменты, не входящие обычно в структуру связей между нациями многонационального общества. Международные отношения определяются как «совокупность экономических, политических, идеологических, правовых, дипломатических, военных связей и взаимоотношений между государствами и системами государств...»¹. Между национальностями одной государственной системы, естественно, не может быть особых военных, дипломатических отношений.

Международные отношения являются внешними условиями развития отдельных стран; национальные отношения — это факт внутренней социальной, этнической и общественно-политической жизни многонациональных обществ; по отношению к отдельной национальной общности национальные отношения остаются фактором внешнего порядка и, следовательно, международного значения; отношения между этническими и этно-лингвистическими группами в системе одной национальной общности — это факт внутринациональной социально-этнической структуры².

Самостоятельное значение имеет вопрос о **социально-классовой структуре** национальных отношений. С точки зрения социальной структуры национальные отношения выступают как взаимоотношения между классами и социальными группами взаимодействующих национальностей. В этом случае национальные отряды социальных классов и групп рассматриваются в качестве субъектов национальных отношений. Ведущую роль во взаимодействии наций играют те классы, которые занимают господствующее положение в экономической и политической жизни народов. Классовая борьба в сфере международных, национальных отношений является одним из важных факторов общественного развития, активно влияющего на внутреннюю социально-политическую жизнь народов.

К. Маркс отмечал, что борьба рабочего класса если не по содержанию, то по форме является борьбой национальной. Как существенный элемент социальной структуры рабочий класс каждой страны имеет одновременно общеклассовые интернациональные и специфические национальные интересы³. Сочетание общих и специфических интересов на

¹ Е. Модрижская. Ленинизм и разработка теоретических проблем современных международных отношений. «Международная жизнь», 1970, № 1, стр. 80.

² Внутринациональная социально-этническая структура характеризуется общественно-экономической целостностью, которая является одним из важнейших критериев нации как особой общности людей, так как в общественно-экономической целостности нации более или менее полно отражается структура той общественной системы, элементом которой она является. В этом, между прочим, заключается важное отличие наций народностей (как социально-этнических общностей) от этнических, этнографических, экстерриториальных групп, социально-экономическая структура которых не отражает вполне структуру данной общественной системы.

³ Подробнее об этом см.: А. А. Ахмедов. О соотношении классовых и национальных интересов при социализме. М., 1969.

базе приоритета коренных, интернациональных интересов пролетариата составляет основное содержание отношений между национальными отрядами рабочего класса.

Для анализа социальной структуры национальных отношений важно иметь в виду, что нация по существу представляет собой локальное, этническое бытие разнорядковых социальных сил и подразделений, объединенных на основе известных признаков этнического функционирования. В условиях антагонистического общества нация является конкретно-историческим осуществлением диалектического единства социальных противоположностей. В условиях социализма нация олицетворяет диалектику единства различных, однородных в своем существе социальных группировок и классов. Как в том, так и в другом обществе, поскольку существуют национальные, международные и т. д. отношения, развивается международное экономическое, политическое, культурное, идеологическое и т. д. единство разнорядковых социальных сил. Таким образом, классы «имеют место, с одной стороны, внутри каждой нации или народности, но могут выходить и за национальные рамки. Так, например, капитализм создал не только национальную буржуазию и пролетариат, но в процессе своего превращения в мировую систему — международную буржуазию, а также международный пролетариат»¹.

Развитие и укрепление международного единства пролетариата выражается во всестороннем развитии отношений его отдельных национальных отрядов, в разветвленности структуры внутриклассовых межнациональных связей. Однако взаимодействие национальных отрядов, классов и социальных групп не носит самодовлеющего характера, поскольку факторы, обуславливающие внутриклассовые национальные различия, в той или иной мере выходят за рамки сферы действия этого класса. Например, различия между национальными отрядами пролетариата вытекают из особенностей экономических, политических, культурных условий существования и развития данной нации в целом. Стало быть, внутриклассовые национальные различия взаимообусловлены национальными различиями вообще и могут быть ликвидированы лишь в ходе коренных изменений социально-классовой структуры общества, которые приведут к стиранию внутринациональных классовых различий.

Важным элементом структурного аспекта рассматриваемой проблемы является *личность как субъект национальных отношений*. Являясь, согласно известному положению К. Маркса, субъектом всех общественных отношений, человек включает в свою жизнедеятельность также и национальные отношения. Личность причастна к национальным отношениям в силу своей национальной принадлежности, в которой отражается совокупность социально-классовых, этнических, языковых, политических, социально-психологических связей личности с нацией.

Вопрос о месте личности в структуре национальных отношений предполагает рассмотрение личности в качестве элемента социально-этнической системы². Поскольку наиболее существенные свойства личности определяются особенностями общественной системы, постольку особенности нации (как социально-этнической системы) выражаются в определенной системе действий и поведения личности как ее члена (элемента).

В ходе межнационального общения личность выступает носителем

¹ Г. Глезерман. Классы и нации, их взаимоотношения. «Политическое самообразование». 1967, № 5, стр. 36.

² Вопрос об изучении личности в качестве элемента социально-этнической системы ставился в статье А. И. Горячевой. «Является ли психический склад признаком нации?» («Вопросы истории», 1967, № 8, стр. 104).

национального самосознания, национальных чувств, черт культуры, быта, психологии, которые актуализируются в ней в той мере, в какой она оказывается «погруженной» в сферу национальных отношений, в сферу общения национальностей. Выступая субъектом национальных отношений, личность в зависимости от своего общественного положения, классовой и профессиональной принадлежности, уровня социальной активности осуществляет конкретные формы и виды межнациональных культурных, экономических, политических, социально-психологических, этнических и др., связей.

II

Динамический аспект исследования нации как субъекта национальных отношений выражается уже в самом понятии «взаимодействие наций»: взаимодействие как связь между нациями осуществляется в процессе их взаимного изменения, развития. Главным в общественном развитии народов является неуклонный рост производительных сил, опирающийся на всестороннее взаимодействие общностей. Известно, что только «сведение общественных отношений к производительным силам»¹ дает научное основание для характеристики социально-экономического состояния того или иного общества. Прогресс каждой общности измеряется ростом внутренних сил развития. Но развитие нации происходит не изолированно: внутренние социальные, экономические и т. д. процессы протекают в органической связи с внешними, межнациональными, международными процессами, отношениями. Национальные отношения образуют конкретно-историческую экономическую, культурную, политическую, социально-психологическую, этно-про странственную *среду*, в которой только и может существовать и развиваться каждая нация.

Влияние национальных отношений на внутреннее развитие отдельных наций характеризуется как диалектическое взаимодействие *внешних факторов развития* с внутренними условиями и потенциями. «Взаимоотношения между нациями зависят от того, насколько каждая из них развила свои производительные силы, разделение труда, внутреннее общение. Это положение общепризнано. Не только отношение одной нации к другой, но и вся внутренняя структура самой нации зависит от степени ее производства и ее внутреннего и внешнего общения»². Функционирование нации происходит на основе двух общих форм диалектически единой закономерности развития — внутреннего и внешнего общения наций.

Внутреннее общение, основанное на определенном (социалистическом или капиталистическом) способе производства, выражается в общенациональном развитии экономики, политических отношений, социальной структуры, духовной жизни языка и т. д. Внешнее общение, продолжающее во вне структуры внутреннего общения, выражается во

¹ В. И. Ленин. Полн. собр. соч., т. 1, стр. 138.

² К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, т. 3, стр. 19—20. Маркс и Энгельс придавали понятию «общение» широкий смысл, обозначая им отношения связи между людьми в процессе их общественной деятельности. Рассматривая внутренние и внешние устойчивые социально-исторические образования нации, мы исходим из того, что внутреннее и внешнее общение; внутреннее общее выступает как обособление в ходе внешнего общения, внешнее общее — как взаимодействие обособленных сторон.

всесторонних экономических, политических, духовно-идеологических, языковых, социально-психологических и т. д. связях.

Национальные отношения — это и есть внешнее общение, т. е. общение наций, диалектически связанное с внутренним общением¹. В единстве этих двух наиболее общих форм национального функционирования нации с субъективируемыми ею национальными отношениями. Внешнее общение характеризуется понятиями: взаимодействием, обменом (материальными, духовными ценностями, деятельностью, людьми и т. д.), интернационализация и т. п. Этнический мигрирование, ассимиляция или, напротив, консервация, консолидация различия в этническом отношении элементов национальной общности и т. п.

Межнациональное взаимодействие взаимообусловлено взаимодействием внутренних противоречивых национальных социальных сил, межнациональный обмен — национальным производством (материальным, духовным), интернационализация — конкретно-историческим уровнем внутреннего развития, т. е. «готовностью» воспринимать инонациональные достижения. Таким образом, развитие народов не характеризуется факторами только внутреннего или внешнего порядка; социальный прогресс каждого народа основывается на всестороннем взаимодействии внутренних и внешних сил общественного развития и осуществляется в ходе внутреннего и внешнего общения как диалектически единой закономерности национального развития².

Реальные условия социально-исторического бытия народов в системе определенных общественно-экономических отношений наполняют указанную закономерность жизненным содержанием. Сформулированное К. Марксом единство внутреннего и внешнего общения воплощается в форме двух объективных, органически взаимосвязанных исторических тенденций развития наций, открытых В. И. Лениным. «Развивающийся капитализм знает две исторические тенденции в национальном вопросе. Первая: пробуждение национальной жизни и национальных движений, борьба против всякого национального гнета, создание национальных государств. Вторая: развитие и улаживание всяческих отношений между нациями, ломка национальных перегородок, создание интернационального единства капитала, экономической жизни вообще, политики, науки и т. д. Обе тенденции суть мировой закон капитализма»³. С одной стороны, эти тенденции предполагают друг друга: становление национальной жизни, государственности (т. е. внутреннее общение, обособление) происходит во взаимодействии с окружающей социально-исторической и этнической средой и объективными политическими обстоятельствами; развитие национальных отношений, ломка национальных перегородок (т. е. внешнее общение) происходит в прямой связи с внутренним ростом производительных сил, культуры и т. д.

С другой стороны, эти тенденции противоречивы; антагонистический характер буржуазного общества делает невозможным гармоническое сочетание указанных тенденций национального развития, делает их взаимоисключающими.

¹ «Национальные отношения, — отмечает М. С. Джунусов, — складываются как на основе внутреннего развития наций, так и в результате общения и взаимодействия национальностей, в результате их взаимного сближения» (Научные основы ленинской национальной политики КПСС, стр. 21).

² Вся национальная жизнь, коротко говоря, выражает функционирование общности на диалектической основе внутреннего и внешнего общения как ведущих тенденций национального существования. Особенности отдельной нации, возникая во внутреннем развитии, отражают, вместе с тем, особенности, порожденные взаимодействием национальностей.

³ В. И. Ленин. Полн. собр., соч., т. 24, стр. 124.

Отношения буржуазных наций — это отношения соперничающих, конкурирующих враждующих сторон, более сильная из которых стремится распространить, навязать свое политическое и экономическое господство. Классовый антагонизм внутри наций отражается на отношениях между ними. Отношения господства и подчинения, этнической розни, социальной эксплуатации, экономического грабежа — характерное состояние национальных отношений в буржуазном обществе. В понятиях «колониализация», «насильственная ассимиляция», «национально-освободительная борьба» отражаются характерные элементы динамики национальных отношений в буржуазном обществе.

Перестройка национальной жизни на базе социализма обуславливает установление национальных отношений на основе принципов пролетарского, социалистического интернационализма — единства, равенства, равноправия всех национальностей, сотрудничества, дружбы и взаимопомощи между ними.

Особенности структуры и содержания социалистических национальных отношений вытекают из существенных особенностей социально-экономической структуры социалистического общества, направленности общественного развития взаимосвязанных национальных общностей. Сущность социалистических национальных отношений вытекает из социальной природы социалистических наций.

Основанные на взаимном соблюдении национальных интересов, национальные отношения выступают здесь как политическое, экономическое и т. д. сотрудничество равноправных наций. Поскольку национальные отношения в своих конкретных проявлениях предполагают всесторонний обмен материальными и духовными ценностями между народами, социалистический характер национальных отношений определяет взаимодействие общностей как экономическую, культурную и т. д. взаимозависимость наций; как экономическое, культурное и т. д. взаимовлияние наций.

Таким образом, динамика национальных отношений при социализме характеризуется понятиями дружбы, сотрудничества, взаимопомощи, взаимозависимости и взаимовлияния; направленность национальных отношений выражается в понятиях «социалистическая интернационализация», «сближение, стирание различий». Динамическое единство нации и национальных отношений в условиях социалистических общественных отношений выражается в возникновении новых межнациональных форм общественного развития и духовной жизни (советское общество, советская культура и т. д.).

Социализм, в корне преобразуя национальную жизнь и национальные отношения, дает жизнь новым социалистическим тенденциям национального развития. Внутреннее и внешнее общение модифицируется в соответствии со специфическими законами социализма. Ведущими тенденциями во внутреннем и внешнем общении становятся расцвет и сближение наций; расцвет национальной государственности, экономики, культуры, языка и сближение соответствующих сторон взаимодействующих общностей. Впервые в истории на базе социалистических общественных отношений возникает возможность гармонического, наиболее целесообразного сочетания двух ведущих тенденций поступательного развития наций.

Из сказанного явствует, что существование, развитие и взаимодействие социалистических наций не может сводиться к исключительному преобладанию внутренних или внешних факторов развития. Соотношение внешних и внутренних тенденций носит в известной мере ситуативный характер, при котором преобладание одной тенденции над другой является относительным и обуславливается конкретной социально-исторической ситуацией; постоянной величиной является диалектическое един-

ство обеих тенденций, их *равноценность*¹. Социализм целиком и полностью изменяет классовое содержание и структуру внутреннего и внешнего общения, предоставив руководящую роль рабочему классу в решении национального вопроса.

Э. Ф. Дашдэмиров

Миллэт милли мүнәсибәтләрин субъектидир

ХҮЛАСӘ

Чәмијјәтин ичтимаи вә этник гурулушу, хусусилә миллэт соснолокијасы вә милли мүнәсибәтләр сәһәсиндә милләтин милли мүнәсибәтләрин субъекти олмасы мәсәләси һазырда елми-тәдгигатын актуал проблемидир. Бу мәсәләнин һәлли милли мүнәсибәтләрин структурунун ичтимаи мүнәсибәтләрә хас олан дахили-милли структурдан асылылыгыны, милли мүнәсибәтләрин халгларын ичтимаи инкишафында фәал ролунун ишыгландырылмасы үчүн реал имкан јарадыр.

Бу проблем һәм структур, һәм дә динамик инкишафда тәдгиг едилә биләр. Мәгаләдә бу аспектләрин өзүндә һансы мәсәләләри бирләшдирдијиндән, онларын милләтин вә милли мүнәсибәтләрин һансы чәһәт вә характеристик моментләринин ачылмасына јөнәлтмәк лазым олдуғундан данышылыр. Бурада башлыча мәгсәд милләти милли мүнәсибәтләрин субъекти кими тәдгиг етмәкдир.

¹ Некоторые авторы, обосновывая преобладающую роль внешней тенденции (у одних это — сближение, у других — интернационализация), в число других аргументов ссылаются на будущее слияние наций. Но слияние наций будет означать также и ликвидацию национальных отношений. Стало быть, слияние наций будет протекать не за счет поглощения, подавления внутренних тенденций внешними, а скорее в форме взаимного «погашения».

М. Ә. РҮСТӘМОВ

ФӘҺЛӘ СИНФИНІН ӘМӘЈІНДӘ ТӘШКИЛАТЧЫЛЫГ ВӘ ИЧРАЧЫЛЫГ ФУНКЦИЈАЛАРЫНЫН КҮЧЛӘНМӘСІНДӘ ЕЛМИ-ТЕХНИКИ ЗИЈАЛЫЛАРЫН РОЛУ

Өлкәмизин ирәлијә доғру һәрәкәтиндә башлыча апарычы гүввә олан фәһлә синфинин мә'нәви әләми јүксәдир, онун ичтимаи һадисәләрин кедишинә тә'сири кетдикчә күчләнир. Сосиалист мәһсулдар гүввәләрин чошгун инкишафы ганунаујгун олараг истеһсалын идарә едилмәсиндә, әмәјин елми тәшкилиндә, елми-техники тәрәггидә фәһлә синфинин ролуну сон дәрәчәдә артырыр, ону истеһсалын әсил тәшкилатчысына чевирир.

ССРИ фәһлә синфинин јарадычы габилијјәтинин артмасы онун әмәк функцијаларынын әһәмијјәтли дәрәчәдә кенишләнмәсиндә, онларын даһа артыг бир-биринә јахынлашмасында өзүнү көстәрир.

Фәһлә синфинин истеһсал фәалијјәтиндәки функцијалара даир кениш һәмми елми-тәдгигат ишләри јохдур. Совет фәһләсинин тәсәррүфат-тәшкилат фәалијјәтинин кенишләнмәси, онун ичрачылыг габилијјәтинин артмасы барәдә фикир вә мүлаһизәләрә јалныз бә'зи мәчмуәләрдә, мүх-тәлиф мүәллифләрин китабларында раст кәлмәк олар. «Сосиалист чә-мијјәтинин ичтимаи гурулушунун дәјишилмәси» адлы мәчмуәдә Л. Н. Коганын «Совет фәһләсинин әмәјиндә тәшкилатчылыг вә ичрачылыг функцијаларынын јахынлашмасы»¹, «Совет фәһләси вә автоматлашдырма» мәчмуәсиндә В. В. Петровун «Истеһсал просесләринин тәкмилләш-мәси вә әмәкдә тәшкилатчылыг функцијасынын күчләнмәси»², «ССРИ-дә елми-техники тәрәгги» мәчмуәсиндә А. П. Осиповун «Елми-техники тәрәгги шәхсијјәтин һәртәрәфли инкишафынын мадди әсасыдыр»³ мәг-ләләриндә фәһлә синфинин әмәјиндә баш верән јениликләр шәрһ еди-лир.

М. Ј. Сонинин «Истеһсалатда ихтисаслы фәһләләрин јетишдирилмә-си»⁴, Е. Струковун «Шәхсијјәтин һәртәрәфли вә аһәнкдар инкишафы»⁵,

¹ Бах: Изменение социальной структуры социалистического общества, Свердловск, 1965.

² Бах: Советский рабочий и автоматизация, Профиздат, 1960.

³ Бах: Научно-технический прогресс в СССР, Экономиздат, 1962.

⁴ М. Я. Сонин. Подготовка квалифицированных рабочих на производстве, Гос-политиздат, 1954.

⁵ Э. Струков. Всестороннее и гармоническое развитие личности, М., 1968.

И. Н. Старцевин «Сәмәрәләшдиричилик вә ихтирачылыг» адлы әсәрлә-риндә фәһлә синфинин әмәјиндәки мүхтәлиф функцијалардан бәһс олу-нур.

Проф. Л. Н. Коганын «Совет фәһләсинин әмәјиндә тәшкилатчылыг вә ичрачылыг функцијалары» мәгәләсиндә тәшкилат-тәрбијәви, итиса-И. Н. Старцевин јухарыда адыны чәкдијимиз әсәриндә ичрачылыг вә гә-сы, истеһсалын вә техноложии просесләрин тәкмилләшдирилмәси, план-лашдырма вә с. дә ады чәкилир⁶.

Мәгәләдә башлыча мәгсәдимиз фәһлә синфинин әмәјиндә мөвчуд олан функцијалары садаламаг дејил, елми-техники зијалыларын истеһ-салчыларын тәшкилатчылыг вә ичрачылыг габилијјәтинин артмасын-да ролуну көстәрмәкдән ибарәтдир.

Совет зијалыларынын фәһләсинин әмәјиндә тәшкилатчылыг вә ичра-чылыг функцијаларынын бирләшмәси саһәсиндәки мүсбәт фәалијјә-тинин дүзкүн баша дүшмәк үчүн һәммин функцијаларын маһијјәтини бил-мәк лазымдыр. Әмәкдә тәшкилатчылыг функцијасы истеһсалын вә тех-ноложии просесләрин идарә олунмасы вә тәкмилләшдирилмәси, мәһсул-дар гүввәләрин дүзкүн јерләшдирилмәси, ән перспектив тәбии сәрвәт-ләрин тәсәррүфат дөвријјәсинә чәлб едилмәсидир. Бу, фәһлә синфинин ичтимаи-истеһсал фәалијјәтинә нәзарәт едән, ону таразлашдыран функ-сијадыр. Ичрачылыг функцијасы исә истеһсалчыларын мүәјјән әмәк әләтләри илә билаваситә техноложии просесләри јеринә јетирмәсидир.

Совет фәһләләринин әмәјиндә тәшкилатчылыг вә ичрачылыг функ-сијаларынын инкишафы, онларын бир-биринә јахынлашмасы бүтөвлүк-дә сосиалист истеһсал мүнасибәтләринин јүксәлишиндән асылыдыр. Өлкәмиздә көһнә истеһсал мүнасибәтләринин дағылмасы вә јени, соси-алист истеһсал мүнасибәтләринин гәрарлашмасы просесиндә фәһлә син-финин әмәјиндә тәшкилатчылыг вә ичрачылыг функцијаларынын күчлән-мәсинин, онларын бир-биринә јахынлашмасынын мөһкәм бүнөврәси го-рулмушдур. Капитализмин сүгута доғру кедән һәрәкәтинин сону фәһлә синфинин јарадычы габилијјәтинин јүксәлмәсинин башлангычыдыр, онун әмәјинин кәмијјәт вә кејфијјәтчә бөјүк дәјишикликләрә уграмасы үчүн кениш имканларын ачылмасыдыр.

Фәһлә синфинин әмәјиндә тәшкилатчылыг вә ичрачылыг функција-ларынын күчләнмәсиндә, онларын даһа чох бир-биринә јахынлашмасын-да совет зијалылары, биринчи нөвбәдә, алимләр, мүһәндис-технологлар, конструкторлар, тәсәррүфат вә тәшкилат рәһбәрләри мүһүм рол ојна-ырлар. Фәһләсинин әмәјиндәки функцијаларын бирләшмәси објектив про-сес олса да, һәммин просесин сүр'әт вә вүс'әти хејли дәрәчәдә мүтәхәс-сисләрин фәалијјәтиндән асылыдыр. Истеһсалчыларын тәшкилатчылыг вә ичрачылыг функцијаларындагы јениләшмә вә инкишаф кортәбии дејил, шуурлу просесдир. Јүксәк ихтисаслы мүтәхәссисләримиз фәһлә синфинин фәалијјәтини ичтимаи вә техники јүксәлишин ән мүһүм вә ән перспективли истигамәтләринә доғру јөнәлдир, онда истеһсалы тәшкил вә идарәетмә вәрдишини, технолокијаны тәкмилләшдирмәк бачарығы-ны инкишаф етдирир. Елми-техники зијалыларын фәалијјәтинин мәг-сәдәујгунлуғу, онларын мә'нәви әләминин зәнкинлији, һәр шејдән әввәл, совет фәһләсинин тәшкилатчылыг габилијјәтинин јүксәлмәси илә өлчү-

⁶ Бах: И. Н. Старцев. Рационализация и изобретательство, Машгиз, М., — Свердловск, 1952.

⁷ Бах: Изменение социальной структуры социалистического общества, Сверд-ловск, 1965, сәһ. 65.

⁸ Бах: И. Н. Старцев. Рационализация и изобретательство, сәһ. 10—18.

лүр. Фәһлә синфинин бачарығыны инкишаф етдирмәк, ону социалист истехсалынын, елми-техники тәрәгинин әсил тәшкилатчысына чевирмәк уғрунда мүбаризә совет зијалыларынын фәалијјәтинин әсас мәзмуну-дүр, онун мәнтигидир.

Елми-техники зијалыларын фәһлә синфинин тәшкилатчылыг вә ич-рачылыг функцијаларынын инкишафында ролу, биринчи нөвбәдә, јени истехсал саһәләринин, мүтәрәгги техноложии просесләрин ашкара чыха-рылмасы вә истифадәјә верилмәсиндә, мүасир агрегатларын, мүһәррик-ләрин, машинларын јарадылмасында вә тәтбигиндә, јени еһтијат мәнбә-ләринин һәрәкәтә кәтирилмәсиндә өзүнү көстәрир. Чанлы әмәјин ис-техсал просесләриндә сыхышдырылмасында, әмәкдә олан тәшкилат-чылыг функцијанын жүксәлмәсиндә мүһүм әһәмийјәти олан истехсалын ихтисаслашдырылмасы вә мәркәзләшдирилмәси, мәһсулдар гүввәләрин дүзкүн јерләшдирилмәси, халг тәсәрүфатынын идарәолунма формала-рынын тәкмилләшдирилмәси вә с. мәсәләләрин һәлли биләваситә зи-јалыларын фәалијјәти илә бағлыдыр. Ичтимаи вә фәрди әмәјин мәһ-сулдарлығынын артмасында, әмәјин әшјалашмасы просесинин гүввәт-ләнмәсиндә, маддиләшмиш әмәјә сәрф олуна вахтын азалдылмасында, әшјалашмыш әмәјин сүр'әтинин чанлы әмәјин сәрфедилмә сүр'әтиндән гат-гат күчлү олмасында совет елми нүмајәндәләринин мүһүм ролу вардыр.

Коммунизм гуручулуғунун мүасир мәрһәләсиндә елми-техники зијалылар истехсал просесләринә даһа јахынлашмыш, онларын фәһлә син-финин фәалијјәтинин жүксәлмәсинә тә'сири күчләнмишдир.

Социалист истехсалынын техники базасынын инкишафы, мадди вә мә'нәви не'мәтләр истехсалынын чоһалмасы зәури оларат интеллектуал әмәк нүмајәндәләринин фәалијјәтинин мәһсулдар гүввәләри чошгун тә-рәгги етдирмәјә доғру јөнәлтмишдир. Мүбалиғәсиз демәк олар ки, һеч бир заман совет алимләри социалист истехсалынын тәшкили вә идарә олунмасы, онун техноложиясынын тәкмилләшдирилмәси саһәсиндә ин-дики гәдәр бөјүк ишләрлә мәшғул олмамыш вә онларын тәдгигатлары бу гәдәр дәрин маһијјәт кәсб етмәмишдир. Елми ишчиләр социалист ис-техсалынын инкишаф тәләбләрини дәриндән вә һәртәрәфли тәһлил ет-мәк әсасында социалист мәһсулдар гүввәләринин ичтимаи вә техни-мәзмунунда, елмә истехсалын әлагәсиндә көклү дәјишикликләр доғура билән проблемләри һәлл едирләр. Јүксәк елми-техники мүтәхәссләр өз әмәли вә нәзәри фәалијјәтләриндә башлыча диггәти истехсалын даһа чоһ објективләшдирилмәси, фәһләнин әмәјинин механикләшдирилиб ав-томатлашдырылмасы, истехсал просесләринин инсан организмнин фи-зики маһдудийјәтиндән азад олмасы мәсәләләринә истиғамәтләндирил-ләр. Бу мәгсәдләр онлар халг тәсәрүфатында елмләрин, хусусән радио-техниканын, телемеханиканын, электротехниканын, кибернетиканын на-ијјәтиндән кениш истифадә етмәјә, истехсал просесләрини электрик-ләшдирмәјә чалышлар. Фәалијјәтдә олан әмәк аләтләрини электрик-ләшдирмәдән, электрик машинлары, гурғулар, автомат системләр јарат-мадан истехсалын техноложиясынын көклү сурәтдә дәјишмәсини, физи-ки әмәјин минимума ендирилмәсини тәсәввүр етмәк олмәз.

Елми-техники зијалыларымыз енержи мәнбәләриндән даһа сәмәрәли истифадә етмәјә даир гүмәтли фикирләр ирәли сүрүр, истилик, ким-јәви, механики енержинин биләваситә электрик енержисинә чеврилмәси үсулларыны тәкмилләшдирилләр. Онлар фәһләнин әмәјинин механик-ләшдирилмәси, электрик енержисинин енержинин мүхтәлиф нөвләринә чеврилмәси саһәсиндә гаршыја чыхан чәтинликләрин өһдәсиндән бача-рыгла кәлириләр.

Мә'лумдур ки, социалист истехсалынын техни-мәзмунунда, елмә истехсалын әлагәсиндә көклү дәјишикликләр доғура билән проблемләри һәлл едирләр. Јүксәк елми-техники мүтәхәссләр өз әмәли вә нәзәри фәалијјәтләриндә башлыча диггәти истехсалын даһа чоһ објективләшдирилмәси, фәһләнин әмәјинин механикләшдирилиб ав-томатлашдырылмасы, истехсал просесләринин инсан организмнин фи-зики маһдудийјәтиндән азад олмасы мәсәләләринә истиғамәтләндирил-ләр. Бу мәгсәдләр онлар халг тәсәрүфатында елмләрин, хусусән радио-техниканын, телемеханиканын, электротехниканын, кибернетиканын на-ијјәтиндән кениш истифадә етмәјә, истехсал просесләрини электрик-ләшдирмәјә чалышлар. Фәалијјәтдә олан әмәк аләтләрини электрик-ләшдирмәдән, электрик машинлары, гурғулар, автомат системләр јарат-мадан истехсалын техноложиясынын көклү сурәтдә дәјишмәсини, физи-ки әмәјин минимума ендирилмәсини тәсәввүр етмәк олмәз.

инкишаф сәвијјәси халг тәсәрүфатынын бүтүн саһәләриндә сон дәрәчә күчлү электрик турбинләрин, мүхтәлиф аләтләрин тәтбигинә имкан вермир. Инди халг тәсәрүфатында елә саһәләр вардыр ки, орада истех-минимума енмәси просеси илә чидди зиддијјәтә кирмишдир. Һәмин са-дир.

Халг тәсәрүфатынын ајры-ајры саһәләриндә истехсалын мөвчуд техноложиясы нәинки һәмин саһәләрдә техни-мәзмунунда, елмә истехсалын әлагәсиндә көклү дәјишикликләр доғура билән проблемләри һәлл едирләр. Јүксәк елми-техники мүтәхәссләр өз әмәли вә нәзәри фәалијјәтләриндә башлыча диггәти истехсалын даһа чоһ објективләшдирилмәси, фәһләнин әмәјинин механикләшдирилиб ав-томатлашдырылмасы, истехсал просесләринин инсан организмнин фи-зики маһдудийјәтиндән азад олмасы мәсәләләринә истиғамәтләндирил-ләр. Бу мәгсәдләр онлар халг тәсәрүфатында елмләрин, хусусән радио-техниканын, телемеханиканын, электротехниканын, кибернетиканын на-ијјәтиндән кениш истифадә етмәјә, истехсал просесләрини электрик-ләшдирмәјә чалышлар. Фәалијјәтдә олан әмәк аләтләрини электрик-ләшдирмәдән, электрик машинлары, гурғулар, автомат системләр јарат-мадан истехсалын техноложиясынын көклү сурәтдә дәјишмәсини, физи-ки әмәјин минимума ендирилмәсини тәсәввүр етмәк олмәз.

Елми-техники мүтәхәссләр техноложии керилијин сәбәбләрини диг-гәтләр өјрәнир, һәмин саһәләрдә техноложии просесләрин дәјишдирилмә-рүрләр. Ихтисаслы мүтәхәссләрин јахындан көмәји нәтичәсиндә өлкә-риндә, ајрылыгда көтүрүлмүш һәр бир мүәссисәдә һәр ан мүтәрәгги чылыг вә ичрачылыг функцијалары күчләннәр. Истехсалда чанлы әмә-ләнмәси, игтисади көстәричиләрин јахшылашмасы, әсаслы вәсаит гоју-лушундан вә әмәк еһтијатларындан даһа сәмәрәли истифадә едилмәси сәнајә мүәссисәләринин инкишафынын башлыча истиғамәтидир. Сон илләрдә халг тәсәрүфатынын бүтүн саһәләриндә фәһләләрин јарадычы габилијјәтинин жүксәлмәсинә мүсбәт тә'сир көстәрән техни-мәзмунунда, елмә истехсалын әлагәсиндә көклү дәјишикликләр доғура билән проблемләри һәлл едирләр. Јүксәк елми-техники мүтәхәссләр өз әмәли вә нәзәри фәалијјәтләриндә башлыча диггәти истехсалын даһа чоһ објективләшдирилмәси, фәһләнин әмәјинин механикләшдирилиб ав-томатлашдырылмасы, истехсал просесләринин инсан организмнин фи-зики маһдудийјәтиндән азад олмасы мәсәләләринә истиғамәтләндирил-ләр. Бу мәгсәдләр онлар халг тәсәрүфатында елмләрин, хусусән радио-техниканын, телемеханиканын, электротехниканын, кибернетиканын на-ијјәтиндән кениш истифадә етмәјә, истехсал просесләрини электрик-ләшдирмәјә чалышлар. Фәалијјәтдә олан әмәк аләтләрини электрик-ләшдирмәдән, электрик машинлары, гурғулар, автомат системләр јарат-мадан истехсалын техноложиясынын көклү сурәтдә дәјишмәсини, физи-ки әмәјин минимума ендирилмәсини тәсәввүр етмәк олмәз.

Совет алимләринин, мүһәндис-технологларын, конструкторларын би-ләваситә иштиракы илә јарадылмыш машинларын, гурғуларын фәһлә-ләрин ичрачылыг габилијјәтиндә јени хусусийјәтләр доғурдуғуну, чанлы әмәјин тәтбигини хејли азалтдығыны нефт сәнајесиндә әмәјин әһәмий-јәтли дәрәчәдә механикләшдирилмәси нүмунәсиндә ајдын көрүрүк.

Сон илләрдә республиканын нефт јатағларынын истисмары, дәрин гујуларда вә лајларда ишин кејфијјәт вә сүр'әтинин жүксәлмәси саһә-синдә бөјүк ишләр көрүлмүшдүр. Нефт јатағларынын истисмары үчүн бир нечә јени үсуллар һазырланмыш, нефт јатағларында контур арха-сына вә контур даһилинә су вурулмасынын јени методлары јарадыл-мыш, дәрин гујулардан вә лајлардан нүмунә көтүрән гурғу ихтира олун-муш, мүхтәлиф нефт авадаһлығы, электрик мүһәррикләри, галдырычы механизмләр, дәринлик насослары, газыма ғыфлары јарадылмышдыр. Әсасән Азәрбајчан Елми-Тәдгигат Машынгајырма, Азәрбајчан Елми-Тәдгигат нефтчыхарма институтларын елми әмәкдашлары тәрәфиндән јарадылмыш јени газычы балталар, АЗИНМАШ-30, 34, 37, 43 агре-гатлар, СУ-9, ДПА-10 дәринлик насослары, АСП маркалы һәрләнән кран борулар, мүхтәлиф автомат гурғу вә чиһазлар нефтчиләрин ичра-чылыг функцијасыны хејли дәрәчәдә ағыр физи-мәзмунунда, елмә истехсалын әлагәсиндә көклү дәјишикликләр доғура билән проблемләри һәлл едирләр. Јүксәк елми-техники мүтәхәссләр өз әмәли вә нәзәри фәалијјәтләриндә башлыча диггәти истехсалын даһа чоһ објективләшдирилмәси, фәһләнин әмәјинин механикләшдирилиб ав-томатлашдырылмасы, истехсал просесләринин инсан организмнин фи-зики маһдудийјәтиндән азад олмасы мәсәләләринә истиғамәтләндирил-ләр. Бу мәгсәдләр онлар халг тәсәрүфатында елмләрин, хусусән радио-техниканын, телемеханиканын, электротехниканын, кибернетиканын на-ијјәтиндән кениш истифадә етмәјә, истехсал просесләрини электрик-ләшдирмәјә чалышлар. Фәалијјәтдә олан әмәк аләтләрини электрик-ләшдирмәдән, электрик машинлары, гурғулар, автомат системләр јарат-мадан истехсалын техноложиясынын көклү сурәтдә дәјишмәсини, физи-ки әмәјин минимума ендирилмәсини тәсәввүр етмәк олмәз.

Јери кәлмишкән гејд етмәк лаһымдыр ки, Азәрбајчан алимләринин нефт вә газ сәнајесинин техноложиясынын тәкмилләшдирилмәсинә даир ирәли сүрдүкләри тәклифләр, онларын јаратдығлары гурғу вә чиһаз-лар, насослар Түркмәнистанда, Краснодар өлкәсиндә, Сибирдә вә дикәр-јерләрдә тәтбиг едилнәр. Сәнајенин дикәр саһәләриндә дә техноложия-

ғунлашмасына даир чохлу мисал кәтирмәк блар:

Фәһлэләрин шәраитини јүнкүлләшдирән вә әмәјинин кәјфијјәтини јүксәлдән, ичрачылыг функцијаны зәһни әмәјин наилијјәтләри илә зән-кинләшдирән машинлар—«фәһлә дэзкаһлар» инсанла истәһсал ара-сындакы мәһдудийјәти арадан галдырыр. Бу машинлар инсанын фи-зики имканы харичиндә олан ишләри көрмәјә, елми даһа чох истәһсала јахынлашдырмаға, әмәјин сон дәрәчәдә интенсивләшдирмәјә imkan верир.

1971—1975-чи иллэрдэ ССРИ халг тэсэррүфатынын инкишафына даир бешиллик план барэсиндэ Сов.ИКП XXIV гурултајынын директивлэриндэ көстэрилик: «Елми-техники тэрэггинин сүр'эти артырылсын вэ һаһдэ техники сјаээтин һајата кечирилмэси тә'мин едилсин: елми-техники ингилабын јаратдығы имканлардан мәһсулдар гүввэлэрин сүр'этлэ инкишаф етдирилмэси үчүн даһа кениш истифадэ олунсун; өзүнүн техники-игтисади көстөричилэри үзрә ән јахшы совет вэ дүнја наилиј-јәтлэрини өтүб кечән принцип е'тибарилэ јени әмәк аләтлэри, материаллар вэ технологи просесләр јарадылсын вэ тәтбиг олунсун»⁹.

⁹ 1971—175-чи илләрдә ССРИ Халг тәсәррүфатынын инкишафына даир бешиллик план барәсиндә Сов.ИКП XXIV гурултаынын Директивләри, Азәрбајчан Дөвләт Нәш-ријаты, Бақы, 1971, сәһ. 13—14.

Халг тасэрүфатынын планлашдырылмасында мәнсулдар гүввэләрин инкишафынын реал вәзијјәти дүзкүн нәзәрә алыныр вә социаләст истәһсалынын јүксәлиши үчүн кениш перспективләр мүүјјән едилир. Халг тасэрүфатынын ганунаујğun инкишафынын планлашдырылмасы әрјы-әрјы адамларын истәк вә әрзулары, онларын хошуна кәлән, јадына дүшән вә ја фикриндән кечән идејалар әсасында дејил, иттиسادи ганунларын һәрәкәт механизмини нәзәрә алмаг әсасында тәртиб едилир.

Совет елми нумажәндәләри коммунизм гуручулуғунун һәр бир конкрет дәврүндә һәјатдакы јениликләри, дәјишикликләри бөјүк дәгигликлә үмумиләшдирәрәк Коммунист партијасы вә Совет һөкүмәтинә чәмијјәтин јүксәлишини сүр'әтләндирән бөјүк игтисади вә мәдәни вәзифәләри вахтында ашкара чыхармаға, халг тәсәрүфатынын инкишафына даир дүзкүн планлар тәртиб етмәјә јардым кәстәрир. Онлар халг тәсәррүфатынын планлашдырылмасында елм вә тәчрүбәнин вердији мә'луматы инкар едән, ичтимаи һадисәләрин обектив кедишинин нәтичәләринә биканә бахан һәр чүр мејлләрә, тәзаһүрләрә гаршы барышмаз мүбаризә аларыр, тәсәррүфат вә мәдәни гуручулуға даир әһәмијјәтли мәсәләләр прәли сүрүрләр.

«Совет елми ичтимаи истеҳсалын инкишафына даир актуал проблемларин ҳаллина бейүк көмәк көстәрмишдир. Эсас елмләр сәһәсиндәки наилијјәтләр сәнаједә, кәнд тәсәрүфатында вә башга сәһәләрдә бир чох елми-техники мәсәләләрин мүвәфәғијјәтлә һәлл едилмәсинә имкан вермишдир. Истеҳсал хәрчләринин азалдылмасыны вә мәһсулун кејфијјәтинин јахшылашдырлмасыны тәмин едән јүксәк мәһсулдар машын комплексләри, јени технологијя просесләр јарадылмышдыр вә мүвәфғәғијјәтлә тәтбиг едилир...

101

тодларынын тэтбиг олунмасы эсасында ичтимаи истехсалын сәмәрәси артмышды»¹⁰.

Доггузунчу бешиллик планда техники тәрәгинин сүр'әтләндирилмәсинә, јени истехсал гургуларын јарадылмасына, нәһәнк електрик мүһәрикларын ишә салынмасына, јени объектларын тикилмәсинә чидди фикир верилмишдир.

Коммунист партијасы совет зијалыларыны истехсал планларыны јахшылашдырмаға, чох бөјүк елми-техники, игтисади проблемләри һәлл етмәјә чағырыр. Бу, тамамилә тәбиндир.

Мүтәрәгги технологи просесларын кениш мијасда тәтбиги, мөвчуд истехсал гургуларынын јенидән гурулмасы вә кенишләндирилмәси, ичтимаи әмәк бөлкүсү эсасында ихтисаслашдырма вә кооперативләшдиртмәнин күчләнмәси илә әлағәдар оларағ социалист тәсәррүфат системинин, халғ тәсәррүфатынын планлашдырылмасынын әһәмијјәти сон дәрәҗә артмышдыр. Вахтыны кечирмиш вә ја аз мөһсулдар әмәк аләтләринин инкишаф сәвијјәсинә эсасланан тәсәррүфатын планлашдырылмасы, идарә олунма форма вә методлары бөјүк еһтијат мәнбәләрини вә имканларыны ашкара чыхармағ, мөһсулдар гүввәләри чошгун тәрәгги етдирмәк ишинә кифәјәт дәрәҗәдә хидмәт едә билмәз.

Сов.ИКП XXIV гурултајынын тәрарларындан руһланан совет алимләри елми-техники вә тәшкилати ишләрин сәмәрәсини хејли јүксәлтмишләр вә перспектив планлашдырманы даһа да дөғигләшдирмәк үзәриндә чалышырлар.

Совет зијалылары фәһлә синфинин тәшкилатчылығ вә ичрачылығ габилијјәтинин артмасынын объектив амилләринин күчләнмәсинә хүсуси диггәт вермәклә јанашы, һәмин габилијјәтин мәнәви эсасынын гүввәтләнмәси мәсәләсини дә нәзәрдән гачырмырлар. Зијалыларымыз истехсалчыларын тәчрүбә вә вәрдишләринин, игтисади-техники билијинин артмасына бөјүк диггәт верирләр. Социалист истехсалынын гүдрәтли јүксәлишини тәмин едән көклү игтисади-техники вәзифәләрин һәјата кечирилмәси, истехсалын дахили еһтијат гүввәләринин вә имканларынын кениш мијасда һәрәкәтә кәтирилмәси фәһлә синфинин истехсал тәчрүбә вә вәрдишинин, игтисади-техники билијинин кенишләнниб јүксәлмәсиндән асылыдыр.

Фәһлә синфинин истехсал тәчрүбә вә вәрдишинин, ичтисади-техники билијинин артмасы онун истехсал просесиндә баш верән дәјишикликләри, јениликләри вахтында, дүзкүн гаврамасында, даһа шүурлу һәрәкәт етмәсиндә көстәрир. Истехсалчыларын мәнәви аләминин эәнкинләшмәси өз мадди ифадәсини фәһләләрин ичтимаи истехсалдакы фәалијјәтинин дәринләшиб кенишләнмәсиндә тапыр.

Фәһлә синфинин әмәјиндә тәшкилатчылығ вә ичрачылығ функцияларынын күчләнмәсинә истехсалчыларын фәалијјәтиндә бир-бири илә үзви сурәтдә әлағәләндирилмиш мадди вә мәнәви тәрәфләрин инкишафы, гүввәтләнмәси нәтичәси кими бахмағ лазымдыр.

Истехсалчыларын идарәетмә бачарығынын артмасыны, әмәјин характеринин дәјишилмәсини бүтөвлүкдә мөһсулдар гүввәләрин инкишафында көрмәк сәһв оларды.

В. И. Ленин фәһлә синфинин истехсал тәчрүбә вә вәрдишинин, елми-техники билјинин онун ичтимаи фәалијјәтинин күчләнмәсинин эсас шәрти олдуғуну гејд едәрәк јазмышдыр: «Әмәк мөһсулдарлығынын јүксәлдилмәси, һәр шејдән әввәл, ири сәнајенин мадди эсасынын тәмин

¹⁰ 1971—1975-чи илләрдә ССРИ халғ тәсәрүфатынын инкишафына даир бешиллик план барәсиндә Сов.ИКП XXIV гурултајынын Директивләри, Азәрбајҗан Дөвләт Нәшријаты, Бақы, 1971, сәһ. 7.

олунмасыны: јаначағ, дәмир истехсалынын, машингајырма вә кимја сәнајесинин инкишаф едилмәсини тәләб едир...

Әмәк мөһсулдарлығыны јүксәлтмәк үчүн диқәр шәрт, әввәлән, әһа-Икинчиси, эәһмәткешләр арасында интизамы, ишләмәк бачарығыны јүксәлтмәк, әмәјин сәмәрәли вә интенсив олмасыны артырмағ, әмәјин даһа јахшы тәшкил етмәкдә игтисади јүксәлиш үчүн шәртдир»¹¹.

Фәһлә синфинин мәдәни-техники сәвијјәсинин јүксәлмәси просеси-сәвијјәсинә галхмасы үчүн совет зијалылары истехсалчыларын мүтәрәгвәрдишини јүксәлтмәк мәсәләсинә хүсуси диггәт јетирирләр. Технолоданлығын јени, даһа мөһсулдар аваданлығла әвәз едилмәси, әмәјин мағ вә јаймағ бачарығынын кенишләнниб гүввәтләнмәси илә билаваситә бағлыдыр.

Истехсалчынын мәнәви кејфијјәти, истехсал вәситәләринә олан мүнасибәтдә, технологи үсуллары ахтарыб тапмағ, габагчыл методлары мағ вә тәкмилләшдирмәк, мүтәрәгги технологи үсуллары һазырламағ вә тәтбиг етмәк бачарығы истехсалчыларын тәбии вә ичтимаи просесләрә мүдахиләсинин дәрәҗәсини көстәрән башлыча мејардыр.

К. Маркс «Капитал» әсәриндә истехсалчыларын әмәк аләтләрини јаратмағ бачарығыны онларын фәалијјәтинин башлыча вә һәлледици тәрәфи, тәбиәт һадисәләринә даһа фәал мүдахилә едән эсас чәһәти адландырмышдыр. К. Маркс јазырды: «Технологи инсанын тәбиәтә гаршы фәал мүнасибәтини, онун һәјатынын, һабелә ичтимаи һәјат мүнасибәтләринин вә бурадан доған мәнәви тәсәввүрләринин билаваситә истехсал олунмасы просесини ашкара чыхарыр»¹².

Совет елм вә техникасынын нүмајәндәләри социалист сәнајә мүәссисәләриндә, нәғлијјат, тикинти вә рабитә идарәләриндә јарадылмыш мүхтәлиф игтисади-техники дәрәккләрдә, елми чәмијјәтләр вә игтисади-техники конфрансларда, истехсалат мүшавирәләриндә, мүәссисәләрин иллик, јарымиллик һесабатларында, партија ичласларында фәал ишти-раклары илә истехсалчыларын јарадычы габилијјәтинин артмасына бөјүк тәсир көстәрирләр.

Совет зијалылары, биринчи нөвбәдә алимләримиз коммунизм гуручу-лугунун ән актуал вәзифәләринин һәјата кечирилмәсиндә фәал иштирак едирләр.

Л. И. Брежнев Сов.ИК XXIV гурултајында сөјләдији һесабат мәру-зәсиндә совет алимләринин коммунизм гуручулуғунда газандығы наилиј-јәтләрә јүксәк гијмәт верәрәк көстәрмишдир: «Биз разылығ һисси илә гејд едирик ки, бир сыра чох мүһүм саһәләрдә алимләримиз дүнјада га-багчыл мөвгеләр газанмышлар. Биздә елми-тәдғигатларын инкишаф ет-дији бүтүн истигамәтләрин адыны чәкмәк, эсаслы вә тәтбиги елмләр ич олмәзса башлыча мүвәффеғијјәтләрини садаламағ чәтиндир вә һәтта әмәли сурәтдә мүмкүн дејилдир.

Әла нөв автомат хәтләр вә лазер техникасы, электрон-һесаблама машинларынын јени нөвләри, бөјүк фәјдалы газынты јатағларынын

¹¹ В. И. Ленин. Әсәрләри, 27-чи чилд, Бақы, Азәрнәшр, 1952, сәһ. 254—255.

¹² К. Маркс. Капитал, 1-чи чилд. Бақы, 1949, сәһ. 304.

кашфи бүтүн бунлары вә бир чох башга наилијјәтләри совет алимләри Вәтәнә сон илләрдә вермишләр»¹³.

Шүбһә јохдур ки, совет зијалылары фәһлә синфинин фәалијјәтинин күчләнмәси сәһәсиндә даһа бөјүк ишләр көрәчәк, халгымызы шәһрәт-ләндирәчәкләр.

М. А. Рустамов

Роль научно-технической интеллигенции в усилении организаторских и исполнительских функций в труде рабочего класса

РЕЗЮМЕ

В период строительства коммунизма происходят существенные изменения в деятельности рабочего класса СССР. Бурное развитие социалистических производительных сил и производственных отношений закономерно приводят к усилению роли рабочего класса в управлении производством, в организации труда, а также в научно-техническом прогрессе.

В статье раскрывается роль советской интеллигенции, прежде всего научно-технической интеллигенции в развитии и сближении хозяйственной и организаторской функций в труде рабочего класса.

Представители науки и техники, решая коренные научно-теоретические и практические вопросы строительства коммунизма, оказывают огромное влияние на деятельность производителей. Статья построена на основе анализа конкретных фактов из жизни промышленных предприятий республики.

АЗӘРБАЈҶАН ССР ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫНЫН ХӘБӘРЛӘРИ
Тарих, фәлсәфә вә һүгүг серијасы, 1972, № 1

ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
Серия истории, философии и права, 1972, № 1

М. Ә. ӘФӘНДИЈЕВ

МҮАСИР ДӨВРДӘ КӘНД ЗИЈАЛЫЛАРЫНЫН ТӘРКИБИНДӘ БАШ ВЕРӘН ДӘЈИШИКЛИКЛӘР

Сов.ИКП МК-нын Баш катиби Л. И. Брежневин партијанын XXIV гурултајына һесабат мә'рузәсиндә көстәрилир ки, фәһлә синфинин, кәндлиләрин вә зијалыларын бир-бирләринә јахынлашмасынын давам етмәси чәмијјәтимиздә баш верән мүнһүм ичтимаи дәјишикликләрдәндир, һәм дә бу просес кетдикчә даһа нәзәрә чарпыр¹.

Сосиализмдән коммунизмә кечид дөврүндә совет чәмијјәтинин ичтимаи тәркибиндә баш верән дәјишикликләр чәмијјәтин ичтимаи јекчинслијә доғру апарыр. Бу, фәһлә синфи илә колхозчу кәндлиләрин вә һәммин синифләрлә зијалыларын јахынлашмасында, еләчә дә шәһәрлә кәнд, зәһни әмәклә физики әмәк арасында мүнһүм фәргләрин силинмәсиндә өз ифадәсини тапыр. Сәнајә вә кәнд тәсәррүфатынын сүр'әтли инкишафы, елми-техники наилијјәтләрин истеһсалата кениш тәтбиги фәһлә синфинин сәјчә чоһалмасына, бунун мугабилиндә исә чәмијјәтин ичтимаи тәркибиндә кәнд әһалисинин үмуми фаизинин азалмасына сәбәб олур.

Ичтимаи тәбәгәләр вә груплар да дәјишмәз галмыр. Ичтимаи инкишафын објектив тәләбләри нәтичәсиндә зијалылар әһалинин дикәр групларына нисбәтән даһа сүр'әтлә артыр. Бу һал кәнд зијалыларынын сәј вә тәркибчә дәјишмәси үчүн дә сәчијјәвидир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, совет чәмијјәтиндә зијалыларын мөвгеји бә'зи мүүллифләр тәрәфиндән дүзкүн изаһ олунмур.

Сон вахтлар совет фәлсәфә әдәбијјатында белә бир фикир мејдана чыхмышдыр ки, кәнд зијалылары ичтимаи тәбәгә олмајыб, колхозчу кәндлиләрин тәркибинә дахилдирләр. һәммин фикри даһа чох С. А. Кугел әсасландырмаға чалышыр². О јазыр: «Колхоз истеһсалатында чалышан зәһни әмәк адамлары мәишәтә вә әмәјин характеринә көрә колхозчу кәндлиләрлә сых сурәтдә әлағәдардыр. Колхозларын игтисади чәһәтдән мөһкәмләnmәси вә инкишафы кедишиндә колхозлара кәнд тәсәррүфаты мүтәхәссисләринин ахыны күчләнәчәкдир. Бу исә белә бир нәтичә чыхармаға әсас верир ки, колхоз-кооператив мүлкијјәт формасы илә әлағәдар олан вә колхоз тәсәррүфатында чалышан зијалыларын

¹³ Л. И. Брежнев: «Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын XXIV гурултајына, Сов.ИКП Мәркәзи Комитәсинин һесабат мә'рузәси» АзәрбајҶан Дөвләт Нәшријаты, Бақы, 1971, сәһ. 109.

¹ Л. И. Брежнев. Сов.ИКП XXIV гурултајына Сов.ИКП МК-нын һесабат мә'рузәси. Бақы, Азәрнәшр, 1971, сәһ. 94.

² Бах: С. Кугель. Закономерности изменения социальной структуры общества при переходе к коммунизму. М., 1963, сәһ. 47—48.

А. И. Голода, Б. И. Королёв в башга мұәллифләр гисмән бу мүддәә илә разылаш вә көстәрирләр ки, «совет зијалыларынын бәзи группалары истәһсал вәситәләринә олан мүнәсибәтләринә вә дикәр мүнһум синфи әләмәтләринә көрә ја фәһлә синфинә вә јахүд колхозчу кәндлиләрә јахынлашырлар»⁴.

Зијалыларын мәшғүл олдуглары зейни эмәк онларын ичтиман мәлијјәтинин башлыча мејарыдыр. Бу һәм дә онларын мөвгәјини, вәзифәсини вә ролуну мұәјјән едән әсас шәртдир. Ишин бу чәһәтинә диггәт верән М. Н. Руткевич зијалылар һаггында јазыр: «Зијалылар али вә орта ихтисас тәһсиллә әли, јүксәк ихтисаслы зейни эмәклә пешәкар мәшғүл олан адамлардан ибарәт ичтиман тәбәғәдир»⁵.

1. Кәнд тәсәррүфаты мәһсуллары истәһсалы илә әләгәдар олан зиһалылар.

Агрономлар, зоотехниклар, бајтар һәкимләри, мүнһәндисләр, һәбелә рәнбәр тәсәррүфат ишчиләри—колхоз сәдрләри, совхоз директорлары, онларын мұавинләри, истәһсалат бригадирләри вә б. билаваситә истәһсалатла әләгәдар олан зиялылардыр.

Истеһсалатла әләғәдәр олан мүтәхәссисләр кәнд тәсәррүфатында башлыча сима, мәһсулдар гүввәләрин мүһүм тәркиб һиссәси сајылырлар. Һәмин груп зијалылар кәнд тәсәррүфатында мәһсулдар гүввәләрин даһа да инкишаф етдирилмәси үчүн әсас апарычы гүввәдир.

Ичтимаи маһијјәтинә көрә совет зијалыларынын тәркибинә дахил
олан кәнд зијалылары бә'зи хусусијјәтләринә көрә шәһәр зијалыларын-
дан фәргләнирләр. Һәмин фәргләр ашағыдакылардыр:

³ Бах: С. А. Кугель. Закономерности изменения социальной структуры общества при переходе к коммунизму. М., 1968, с. 47—48.

⁵ Классы, социальные слои и группы в СССР. М., 1968, с. 137.

Икинчиси, шәһәр зиялыларындан фэргли оларак кэнд зиялыларынын ичтиман-игтисади вэзијјэти һәм колхоз-кооператив мүлкијјэти, һәм үмүмхалг дөвлэт мүлкијјэти илә әлагәдардыр.

Элбэттэ, шөһөр зижалылары илэ кэнд зижалылары арасындакы мөвчүд фэрглэр коммунизм гуручулуғу просесиндэ мүвэффэгийжэтлэ арадан галдырылачагдыр.

Муасир дөвр кәнд зијалыларынын формалашмасы вә инкишафында кејфијјәтчә јени бир мәрһәләдир. Һазырда кәнд зијалыларынын тәркибиндә бөјүк кәмијјәт вә кејфијјәт дәјишкликләри баш верир ки, бу да, һәр шејдән әввәл, зијалыларын сача артмасында, онларын пешә һазырлығынын тәкмилләшмәсиндә, үмуми-мәдәни вә идеја-сијаси сәвијјәсинин јүксәлмәсиндә өз әксини тапыр.

Кәнд тәсәррүфаты мәһсуллары истеһсалы илә әләғәдар олан мүтәхәссисләр кәнд зыялыларынын ғабағчыл вә мүһүм дәстәсидир. Кәнд тәсәррүфаты истеһсалынын јени техника илә тәһһиз едилмәси вә елми-техники наилијјәтләрин истеһсалата кениш тәтбиғи кәнд зыялыларынын һәмнин дәстәсинин тәркибиндә әсаслы кәмијјәт вә кејфијјәт дәјишикләринин баш вермәсинә сәбәб олур. Әкәр мүһарибәдән әввәл Азәрбајҗан ССР-дә һәр 1000 нәфәр колхозчуја 18 али вә орта тәһсилли мүтәхәссис дүшүрдүсә, һазыра буну рәғәм 305-ә чатмышдыр. Инди республикамызын кәнд тәсәррүфатында 20 минә јакын али вә орта тәһсилли мүтәхәссис чалышыр ки, онлардан 16 мин нәфәри билаваситә колхоз вә совхозларда фәалијјәт көстәрир⁶.

Һесабламалар көстәрмишдир ки, 1969-чу илдә Азәрбајҹанда 1061 колхоз сәдриндән 461 нәфәрини али, 79 нәфәрини натамам али, 337 нәфәрини исә орта ихтисас тәһсилі варды. 8200 бригадир вә ферма мүдирини 2 мин нәфәриндән чоһу кәнд тәсәррүфаты мүтәхәссиси иди⁷.

7 «Азәрбајҹан коммунисти», 1970-чи ил, № 9, сәһ. 44—45.

фаизи али, 14,7 фаизи орта ихтисас таҳсилли, 6,5 фаизи исё практикӣ
ишчи олмушдур⁸.

Көрүндүү кими, Азербайжан ССР-дә совхоз директорларынын тәһсил сәвијјәсин колхоз сәдрләринә нисбәтән даһа јүксәкдир. Рәһбәр тәсәррүфат ишчиләринин, һабелә кәнддә фәалијјәт кәстәрән дикәр мүтәхәссисләрин тәһсил сәвијјәсиндәки фәрг нисбидир. Һәммин фәрг кәндин итисади вә мәдәни чәһәтдән даһа да мөһкәмләnmәси вә инкишафы процесиндә тәдричән арадан галхачагдыр.

Көнд эһалисинин тәркибиндә истеһсалатла әләғәдар олмајан зија-
лыларын да сајы артыр. Көнд зијалыларынын ән бөјүк дәстәси олан
мүәллимләр, һәкимләр вә мәдәнијјәт ишчиләри мүасир кәндин ичтимаи
һәјәтында мүһүм рол ојнајырлар. Шәһәрлә көнд арасындакы мәдәни-
мәишәт фәргләринин арадан ғалдырылмасы хејли дәрәчәдә онларын
фәәлијјәти илә әләғәдардыр.

Коммунист партиясы в Совет һөкүмәти халг маарифинин инкиша-
фы үчүн бөйүк гайгы көстәрилләр. 1958-чи илдән етибарән халг маари-
фи системинин јенидән тәшкил едилмәси вә бунунла әлағадар оларат
сәккизиллик, сонра исә үмүми орта тәһсилә кечилмәси кәнд мүәллим-
нә тәләбаты хејли артырмышдыр. Јүксәк ихтисаслы кәнд мүәллимләр-
ринин сајы дурмадан артыр. 1962/63-чү дәрә илинин башлангычында
республикамызын кәнд јерләриндә фәалијәт көстәрән 27.896 мүәллим-
дән јалһыз 10.003 нәфәрин али тәһсилә вар идисә⁹, 1969/70-чи дәрә
илинин әввәлиндә 36.331 мүәллимдән 15.157 нәфәринин али тәһсилә
варды¹⁰.

Гејд етмәк لازымдыр ки, мүәллимләрин тәркибинин кәмијјәт вә кеј-фијјәтчә хејли јахшылашмасына бахмајараг, кәнд мәктәбләринин јүксәк ихтисаслы педагожи кадрларла тә'мин едилмәсинә һалә дә еһтијаж вардыр.

Мадди истехсалла билаваситә бағлы олмајан зијалыларын дикәр мүһүм дәстәсн мәдәни-маариф ишчиләридир. Онлар кәндин мәдәни тәрәггисиндә мүһүм рол ојнајырлар. Кәнддә мәдәнијјәтин мадди базасынын сүр'әтлә инкишафы, әһалинин мә'нәви тәләбатынын дурмадан јүксәлмәси јүксәк ихтисаслы мәдәни-маариф ишчиләринә олан еһтијачы даһа ла артыр.

Сон дөврлөрдө мэдэни-маариф ишчилэринин тэркиби кэмижжэтчэ хей-ли дэжишилмидир. 1968-чи илин мэл'уматына көрө, республикамызын кэнд жерлэриндэ 2676 нэфэр мэдэни-маариф ишчиси фэалижжэт кестэр-мишдир¹¹. Лакин кэнд мэдэни-маариф ишчилэринин тэркиби кейфижжэт-чэ истэнилэн сэвижжэдэ дежилдир. Тэкчэ буну демэк кифажэтдир ки, рес-публикамызын кэнд клубларында чалышан 338 нэфэрдэн жалныз 11-нин али, 4-нүн али ихтисас тэһсили вардыр¹².

Муасир кәндин жүксәк ихтисаслы мәдәни-маариф ишчиләринә чидди еhtiячы вардыр. Кадрлар проблемини мұвәффәгijjәтлә һәлл етмәк үчүн мәдәни-маариф ишчиләри һазырлајан тәдريس мұәссисәләринә биринчи нөвбәдә ихтисаслы кадрлара еhtiячы олан кәндләрдән кәлмиш шакирдләрин гәбул едилмәси даһа мәгсәдәујгун оларды.

Көнд эһалисинэ сәһијјә хидмәти көстәрән тибб ишчиләринин сыра-
лары али вә орта ихтисас мәктәбләрини битирмиш мә'зунлар һесабына.

⁹ Текущий архив Министерства просвещения Азерб. ССР.

9 Текущий архив Министерства просвещения Азерб. ССР, планово-финансовое управление, сведения о работниках начальных, восьмилетних и средних школ на 1 октября 1969 г., форма РИК № 83, вэрэг 1.

10 Женә орада, вэрэг 9.

11 Текущий архив Министерство культуры Азерб. ССР. «Отчеты сводные по библиотекам и клубным учреждениям за 1967/68, вэрэг 5—55.

Һәр ил чохалыр. Әкәр 1966-чы илин башлангычында республикамызын кәнд јерләриндә 529 нәфәр һәким вардыса, 1969-чу илдә онларын сафы 615-ә чатмышдыр. Һәмин мүддәт әрзиндә орта тәһсилли тибб ишчиләринин нисбәти мувафиг олараг 7350 вә 8384 олмушдур¹³.

Бунунла белә, кәнд јерләриндә тибб ишчиләринә, хусусилә һәкимләрә олан еһтијач һәлә дә өдәнилмәмишдир.

Характерик һалдыр ки, мүасир дөврдә кәнд тәсәррүфаты истеһсалы илә әләғәдар зијалыларын артым сүр'әти истеһсалатла бағлы олмајан- лара нисбәтән даһа јүксәкдир.

Коммунизм гүрүчүлүгүнүн мүасир мэрһэлэсиндэ халг тэсэррүфатынын бүтүн саһэлэри үчүн, хусусилэ кэнд үчүн жүксэк ихтисаслы мутахэссис кадрлар назырланмасы проблеми мывэффэгийэтлэ һэлл едилр. Бу, ичтимаи инкишафымызын объектив ганунауғунлуғудур.

Зијалыларын таркибиндә баш верән кәмијјәт вә кәјфијјәт дәјишикләри өлкәмиздә һәјат кечирилән елми-техники вә ӯмуми мәдәни тәрәғгинин, зәһмәткешләрин мадди вә мә'нәви тәләбатынын өдәнилмәсинә совет чәмијјәтинин кәстәрдији гәјғынып нәтичәсидир.

Елми-техники төрэггинин мүасир төлөвлөрин кэнд тэсэррүфаты мütә-хәссисләринин—агрономларын, зоотехникләрин, механизаторларын, бәй-тар һәкимләрин, мүнәсибләрин, һабелә мәдәни-маариф ишчиләринин, тибби кадрларын сајынын артырылмасыны гаршыја гојур. Ејни заман-да колхозларын вә совхозларын иттисади чәһәтдән мөһкәмләндирилмә-си вә ириләшдирилмәси, бунунла әләгәдар олараг инзибати-идарә ишчи-ләринин ихтисар едилмәси, истеһсалын идарә олунмасында зәһмәткеш-ләрин даһа кениш иштиракы нәтичәсиндә истеһсалатла билаваситә бағ-лы олан зијалыларын мütәјјән һиссәсинин (колхоз сәдрләри вә мүавин-ләринин, совхоз директорларынын, совхоз шөбә мүдирләринин, истеһ-салат бригадирләринин) хүсуси чәкиси азалачагдыр. Демәли, мүасир дөврдә кэнд зијалыларынын таркибиндә баш верән кәмијјәт дәјишик-ликләри башлыча олараг ики истигамәтдә тәзаһүр едир: билаваситә кәндин тәсәррүфаты вә мәдәни һәјатында чалышан зәһни әмәк адамла-рынын сајы дурмадан артыр, инзибати идарә ишчиләринин сајы азалыр.

Мадди не мэтләр истексалы илә мәшғүл олмајан зијалыларын тәр-кибиндә дә кәмијјәт дәјишликлији баш вермәкдәдир. Кәндин абадлаш-дырылмасы вә јени типли гәсәбә һалына салынмасы, мәдәни-маариф-мүәссисәләринин сајынын артмасы мәдәнијјәт, маариф вә сәһијјә сәһ-синдә чалышан ишчиләрин сајча чохалмасына сәбәб олур.

Мүасир дөврдә кәнд зиялыларынын пешә тәркиби дә дәјишир. Бу, елми-техиники тәрәгги илә әләғәдар оларағ аз ихтисаслы зәһни әмәјин тәдричән арадан ғалхмасы, јени пешә вә ихтисасларын мејдана чыхмасы һесабына баш верир.

Назырда колхоз вэ совхозлары итгисади чэһэтдэн даһа да мөһкәм-
ләнмәси кәнд тәсәрруфаты зијалыларынын тәркибиндә муһасиб, итги-
садчы, механизатор вэ мүтэхәсисләрин хусуси чәкисинин артмасыны
объектив зәурәтә чевирир.

Көнд тәсәррүфатынын комплексли механикләшдирилмәси вә авт-матлашдырылмасы илә әлағадар оларағ мүнһәндис-техник ишчиләрин ролу даһа да артыр. Колхоз вә совхозларын механикләшдирилмиш ири көнд тәсәррүфаты мүәссисәләринә чеврилдији мүасир дөврдә агроном, зоотехник вә бајтар ишчиләри кими, мүнһәндис-техник ишчиләр дә көнд тәсәррүфаты үчүн зәрури гүввәјә чевриләр.

Көнд зиялыларынын ичтимаи тәркибчә дәјишмәсинин мүһүм груп-
сипјәтләриндән бири дә одур ки, пешә тәркибинә көрә ихтисаслы груп-

13 Текущий архив, Министерство здравоохранения Аз.ССР, отд. стат., годовой отчет за 1969 год. табл. 1.

лар кәмијјәт вә кејфијјәтчә дәјишир, бир-биринә јахынлашыр вә бириг дикәринә кечир.

Кәнд тәсәррүфаты мүтәхәссисләринин тәркибиндә мүһәндис вә техникләрин сајынын чоһалмасы мүасир дөврдә кәнд зијалыларынын инкишафынын мүһүм хүсусијјәтидир. Лакин бунунла белә, бу сәһәдә кејфијјәтчә мүәјјән чатышмазлыг нәзәрә чарпыр. Азәрбајҗанын колхоз вә совхозлары али тәһсилли мүтәхәссисләрлә, хүсусилә мүһәндис-техник ишчиләрлә нисбәтән зәиф тәһмин едилмишдир. 1970-чи ил апрелин 1-нә олан мәлумата кәрә, республиканын колхозларында чалышан 1013 нәфәр мүһәндис-техник ишчидән јалныз 8,6 фаизинин али тәһсилли вардыр¹⁴. Колхоз вә совхозларда олан али тәһсилли мүһәндисләр Иттифаг үзрә бүтүн мүтәхәссисләрин 3 фаизини, о чүмләдән Күрчүстан ССР үзрә 2,9, Ермәнистан ССР үзрә 1,6 фаизини тәшкил етдији һалда, Азәрбајҗан ССР-дә 0,9 фаиз олмушдур¹⁵.

Мадди не'мәтләр истәһсалы илә билаваситә әләгәдар олмајан зијалыларын да пешә тәркиби дәјишмишдир.

Кәнд мүәллимләринин пешә тәркибиндә баш верән дәјишиклик мәктәбләрдә истәһсалын мүхтәлиф сәһәләри үзрә әмәк тәһлими илә дә әләгәдардыр. Бу просес кәләчәкдә кәнд мәктәбләриндә үмуми орта политехники тәһсилли һәјата кечирилмәсинә имкан јарадачагдыр.

Нәһәјәт, мәдәни-маариф ишчиләри вә тибби кадрларын да пешә тәркибиндә мүһүм дәјишикликләр баш верир. Кәнддә мәдәнијјәтин мадди базасынын инкишафы, зәһмәткешләрин мәдәни-естетик сәвијјәсинин вә санитария-кикијена мәдәнијјәтинин јүксәлмәси илә әләгәдар оларак кәнд әһалисинә мәдәни-маариф вә тибби хидмәт көстәрән зијалыларын тәркибиндә јени пешә адамларынын сајы кетдикчә артыр.

Елми-техники тәрәггинин вә кәнд тәсәррүфатынын јүксәк сәвијјәдә инкишаф етмәси нәтичәсиндә кәләчәкдә кәнд зијалыларынын јени дәстәси јараначагдыр.

Кәнд зијалыларынын ичтимәи тәркибиндә баш верән дәјишикликләр совет чәмијјәтинин инкишафынын ганунаујҗун нәтичәсидир.

Совет чәмијјәтинин ичтимәи тәркибиндә кәнд зијалыларынын хүсуси чәкиси кетдикчә артыр. Бу мүһүм хүсусијјәт өлкәнин ичтимәи, игтисади вә мәдәни һәјатында зијалыларын ролунун артмасы илә әләгәдардыр.

Зијалыларын мәдәни-техники сәвијјәси физики әмәк адамларынын мәдәни-техники сәвијјәсиндән хәјли јүксәкдир. Лакин фәһлә вә кәндлиләрин мәдәни-техники сәвијјәсинин кетдикчә јүксәлмәси вә зијалыларын мәдәни-техники сәвијјәсинә јахынлашмасы мүһүм бир ичтимәи проблемин—физики әмәклә зәһни әмәк арасында мөвчуд фәргләрин силинмәсинә кәтириб чыхарачагдыр.

Сов.ИКП XXIV гурултајына Мәркәзи Комитәнин һесабат мә'рузәсиндә дејилдији кими, партијанын сijasәти фәһлә синфинин, колхозчу кәндлиләрин, зијалыларын бир-бирләринә јахынлашмасына, шәһәрлә кәнд арасында, зәһни әмәклә физики әмәк арасында мүһүм фәргләрин тәдричлә арадан галхмасына көмәк етмәјә јөнәлдилмишдир. Бу, синифsiz коммунизм чәмијјәти гуручулуғунун башлыча сәһәләриндән биридир¹⁶.

¹⁴ ЦСУ. Аз.ССР; Труд в Азерб. ССР, Стат., сбозник, Бақы, 1970, сәһ. 340.

¹⁵ И. М. Исмајылов. Ихтисаслы ишчи гүввәсинин һазырланмасы вә онлардан истифадә едилмәси. Бақы, 1967, сәһ. 80.

¹⁶ Л. И. Брежнев. Сов.ИКП XXIV гурултајына Сов.ИКП Мәркәзи Комитәсинин һесабат мә'рузәси, Бақы, Азәрнәшр, 1971, сәһ. 92.

Изменение в структуре сельской интеллигенции на современном этапе

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена исследованию существенных изменений в структуре интеллигенции. Автор выражает свое отношение к спорному в философской литературе вопросу о различиях, существующих между сельской интеллигенцией и колхозным крестьянством.

В статье говорится о существенных различиях между городской и сельской интеллигенцией, между сельской интеллигенцией и колхозным крестьянством. На основе больших фактических материалов исследуется диалектика качественных и количественных изменений в структуре сельской интеллигенции, его профессиональном составе, которые главным образом обусловлены научно-технической революцией.

Непрерывный рост удельного веса сельской интеллигенции в социальной структуре общества рассматривается как общая тенденция развития интеллигенции на современном этапе.

Изменения в составе сельской интеллигенции исследуются автором в диалектическом единстве с коренными изменениями, происходящими в общественно-экономической и культурной жизни современной деревни и рассматривается как объективный, закономерный процесс периода коммунистического строительства.

И. А. РАГИМОВА

НЕКОТОРЫЕ ЗАКОНОМЕРНОСТИ ПРОЯВЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОГО В КОМИЧЕСКОМ

Национальное довольно часто является объектом исследования советского искусствоведения и эстетики. Однако эти исследования ограничиваются, в основном, рамками искусства. Между тем искусство является лишь концентрированным выражением эстетического отношения человека к действительности. Поэтому нам кажется наиболее целесообразным при исследовании национальных особенностей искусства отправляться от действительности, отражением которой оно является.

Национальное в действительности, даже если оно и составляет одну из сторон эстетического отношения, — прежде всего, социально по своему содержанию. Лишь в искусстве оно приобретает эстетические смысл и характер, воплощаясь в художественные образы, национально достоверные. Поэтому в статье национальное будет браться в своем социальном значении, определяющем все конкретные формы проявления такого эстетического явления, как комическое.

Критерием распознавания комического в действительности является критерий социальный. Комическими в действительности выступают явления изжитые, исторически неправомерные, становящиеся тормозом на пути общественного развития.

И как бы ни были своеобразны пути исторического развития народов, устарелость, изжитость определенных форм их общественного развития приводят к тому, что комическое является необходимым элементом их действительности.

Оказываясь необходимым в развитии народов, комическое принимает форму всеобщего, форму закона. И эта форма меняется в зависимости от конкретных условий действия закона, действия комического. Такими конкретными условиями действия комического оказывается национальная действительность в определенные моменты своего развития.

Тема скупости общечеловечна по значению. Скупость осмеивали Аристофан и Плавт, Мольер и Шекспир, Бальзак и Гоголь.

В середине XIX в. тема скупости стала одной из ведущих в азербайджанском реалистическом искусстве. Скупость служит мотивом действия в комедии основоположника азербайджанской драматургии М. Ф. Ахундова «Гаджи Гара», пьесы Н. Б. Везирова «Гаджи Гамбар», поводом для многих сатирических зарисовок азербайджанского карикатуриста А. Азим-заде.

Такое ведущее значение этой темы в азербайджанской реалистичес-

кой комедиографии объясняется следующими обстоятельствами. В Азербайджане в XIX в. в силу определенных исторических обстоятельств складываются капиталистические отношения. Жажда накопления совершенно новые, непривычные для Азербайджана формы, самым причудливым образом переплетаясь и сочетаясь с элементами психики средневекового скупца-накопителя, мелкого лавочника.

Гаджи Гара, персонаж одноименной комедии М. Ф. Ахундова, уже не только копит, но и пускает накопленное в обращение, рискуя потерять приемчивости. Ведь Гаджи Гара труслив и скуп и, невзирая на это, пускается в полное риска путешествие в Иран, чтобы выгоднее вложить свой капитал. Но потеряв с таким риском приобретенный товар, он требует вернуть ему двадцать копеек, отданные стражнику, чтобы откупиться от тюрьмы.

Таким образом, комическое в действительности каждый раз выступает не как абстракция, а как явление во всем богатстве своего конкретного бытия, своей национальной определенности, ибо это момент, часть народной жизни в определенный период ее развития.

Но национально-конкретно любое эстетическое явление: прекрасное и возвышенное, трагическое и драматическое, потому что они результат определенных общественных отношений, и национальное является одной из форм проявления этих отношений.

Комическое же — специфические общественные отношения, вот почему национальное его бытие отлично от национальной обусловленности других эстетических явлений.

Как мы уже говорили, комическими в действительности выступают явления, изжившие себя, исторически неправомерные и несостоятельные, неразумные. В борьбе с новым, нарождающимся, исторически разумным они тщательно скрывают свою отрицательную суть, выступая под видом чужой сущности, в роли, органически им не свойственной. Характерной особенностью комических явлений, определяющей и специфичность их национального бытия, является то, что они неадекватно, искаженно представляют свою суть, существуя не в своей непосредственной форме, а в искаженном виде.

Противопоставительность — одна из качественных особенностей комического, обуславливающая всю сложность восприятия и отражения его в искусстве, национального как одного из аспектов этого отражения. Будучи ведущим принципом при создании комедиографических произведений, противопоставительность определяет специфичность как их содержания, так и своеобразие художественных средств, используемых для оформления этого содержания.

Объектом изображения комедиографических произведений является действительность, противоречащая какими-то своими сторонами, граними разумной действительности, уже существующей или только осуществляемой. Художественное осмысление исторической неразумности этой действительности, осуждение ее с точки зрения того, что как необходимое должно быть осуществлено в ней, и является содержанием комедиографических произведений. Но существующая действительность всегда конкретна, ибо определяется совокупностью таких обстоятельств, как пространство и время. Конкретны и идеалы художников, в которые воплощаются их представления о тенденциях исторического развития, как бы иногда и ни были абстрактны и неясны эти представления, ибо художник — сын своего народа, обретающегося во времени и пространстве.

Феодализм, его предрассудки — религиозное мракобесие и фанатизм,

ханжество, невежество масс — являлись темой произведений различных жанров. Но в определенные исторические периоды в искусстве различных стран и народов они становились объектом, подвергаемым самому беспощадному остракизму. В XVI в. они — тема для жесточайшего разоблачения в «Похвальном слове глупости» Э. Роттердамского и «Гаргантюа и Пантагрюэль» Ф. Рабле; будучи национальной трагедией Испании на протяжении почти всей ее истории, лишь в XVIII в. они служат объектом целой серии сатирических офортов Гойи (серия «Капричос»). В конце XIX в. эта же тема находит свое блестящее выражение в творчестве целой плеяды азербайджанских комедиографов и особенно в творчестве М. А. Сабира.

Такая актуальность одной и той же темы в национальном искусстве Франции, Испании и Азербайджана в периоды, отстоящие иногда на целые столетия друг от друга, говорит о том, что феодализм, его разложение будучи тенденцией, общей для всех наций в их историческом развитии, в различные периоды становится сугубо национальной проблемой, свойственной лишь данному народу, лишь данной стране. Идеалы Разума, сопровождающие Реформацию во Франции, буржуазную революцию в Испании, социалистическую революцию в Азербайджане объясняют, почему эта проблема оказалась одинаково объектом искусства комедиографии Франции XVI в., Испании XVIII в. и Азербайджана XIX в., изображавших разлагающийся феодализм в противоречии тому Разумному, что как необходимое осуществляется или должно быть осуществлено в действительности.

Таким образом, национальная конкретность содержания комедиографических произведений обуславливается предпосылками, общими для произведений всех других жанров, — конкретностью проблем, всегда выдвигаемых жизнью данного народа, особенностями общественного развития страны в данную эпоху и отражением этих проблем через призму идейно-эмоционального отношения к ним художника во всей полноте его духовного мира человека, гражданина, личности — представителя своего народа, живого носителя его национального характера.

Невзирая на эстетическую одноплановость в решении одной и той же проблемы — осмеяния феодализма с его предрассудками, своеобразные формы, способы этого осмеяния в различных национальных искусствах, оттенки смеха, иногда смягченного добродушным юмором, иногда сатирически беспощадного и злого.

Смех Ф. Рабле над невежеством и глупостью, религиозным фанатизмом и нетерпимостью жизнерадостен и светел, свободен от страха и ненависти. Это «смех гиганта, который не устает сердиться на карликов, а просто смахивает их с пути»¹.

Комическое разоблачение феодализма Гойей полно трагического накала, гротесковые ситуации его сатирических офортов полны неразрешимой безысходности.

Эти различия в оттенках критики одного и того же явления объясняются тем, что идеалы Рабле и Гойи формировались в условиях, специфических для национального развития их стран.

И Рабле, и Гойя критиковали феодализм с позиций Разума, но у Рабле — это Разум эпохи Возрождения, Разум Человека — свободной, всесторонней личности, «почти равной богу».

Гойю в его творчестве также вдохновлял Разум — «мыслящий рас-судок» (Маркс) французских буржуазных просветителей. Но Гойя пережил крах просветительских иллюзий, разочаровавшись в идеалах Равенства, Братства, которые провозгласила революционная Франция, пото-

пившая в крови национально-освободительное движение в Испании и лось во всех областях испанской действительности.

Здесь интересна одна аналогия: и Рабле, и Гойя часто фантастичны в своих образах, сюжетных ситуациях. Но у Рабле эта фантастичность, гротескность изображаемого исходят из фантастической непомерности, огромности того мира Разума, с точки зрения которого критикуется феодализм, из природы человека Возрождения, для которого нет ничего невозможного.

У Гойи именно ирреальность, абсолютная абсурдность, темнота и ужас изображаемой действительности порождают страшную, пугающую фантастичность его образов.

Революционная ситуация в Азербайджане в конце XIX — начале XX вв., идеи социалистической революции, обосновывающей Разумность победы пролетариата как исторически необходимой, породили ясность и логичность, бескомпромиссность в комическом разоблачении феодальных пережитков в комедиографическом творчестве азербайджанских реалистов и особенно в сатирической поэзии М. А. Сабира.

Итак, художник, избравший своим объектом комические явления действительности, изображает эти явления, эту действительность как антинародные, препятствующие национальному развитию. Умение художника понять действительно отрицательную природу комических явлений, никогда не выступающих прямо, адекватно, а искаженно представляющих свою суть (противопоставительность как основная особенность комического) предполагает своеобразно развитые способности, особый склад ума у человека, позволяющий ему схватывать явления действительности во всей противоречивости их внешности и сути.

Такую способность к восприятию комических явлений представляет чувство комического, чувство юмора, развитые у художника.

Природа этого чувства настолько своеобразна, что попытки определить его встречаются во всей истории эстетики. Но как бы ни были различны эти определения, общими в них остается следующее: чувство юмора — это живой ум, остро и быстро схватывающий противоречия действительности, способный оценивать ее явления в их широком, социальном значении; чувство юмора — это ассоциативный ум, способный к богатым, разнообразным, неожиданным сопоставлениям, вырывающим явления из обычных, привычных связей.

Именно эти особенности чувства юмора, чувства комического, развитого у художника, позволяют не только воспринимать комические явления, но и отражать их в своих произведениях во всей противоречивости, обнажая за помпезной, представительной внешностью пустое, нелепое содержание и обрекая его, таким образом, на осмеяние.

Гегель писал, что сущность сатиры и комического заключается в том, что сатира в ярких красках «изображает противоречие между действительным миром и тем, чем должен был бы быть добродетельный человек»¹.

Комическое является результатом контраста между субъективными намерениями героя и их фактическим, действительным осуществлением. В героях Аристофана Гегель отмечал прежде всего те черты наивной уверенности в себе, которые не совпадают с истинным положением вещей: «глупцы представляют собой глупцов простодушных, да и у более сообразительных наблюдается та же черта разлада с тем, что они представляют; таким образом им всегда присуща субъективная уверенность, как бы ни складывались обстоятельства»².

¹ Гегель. Лекции по эстетике, кн. 3. Сочинение, т. XIV, М., 1950, стр. 367.

² Гегель. Лекции по эстетике. Сочинение, кн. 2, М., 1958, стр. 385.

¹ История эстетики. (Памятники мировой эстетической мысли в пяти томах). Изд. Академии художеств. М., 1962, т. 1, стр. 609.

Сатира «Ревизора» основана на том, что сами персонажи комедии, попадая в смешные ситуации, неизменно остаются серьезными, так как они уверены в правильности своих поступков. «Чем меньше будет думать актер о том, чтобы смешить и быть смешным, тем более обнаружится смешное взятой им роли. Смешное обнаруживается само собой именно в той серьезности, с какою занято своим делом каждое из лиц, выводимое в комедии»¹.

Чтобы показать несоответствие вот этой наивной субъективной уверенности комических героев в нужности, полезности своей полезности, необходимости всякого человеческого существования, художник использует весь арсенал средств художественной выразительности как общих для всякого реалистического изображения, так и специфических, обусловленных законами жанра.

Ирония, насмешка — это основное средство воплощения комического содержания в искусстве. Как бы ни было отлично по формам отражение комического в искусстве, будь это сатира или юмор, происходит оно по принципу иронии. Ирония с ее внешним утверждением объекта изображения при всей нелепости, неразумности этого объекта является как нельзя более соответствующей внутренне противоречивой природе комического, как нельзя более точно отражающей его суть.

Действительно, как бы ни отличались друг от друга комедикографические произведения, действие в них протекает как бы в двух плоскостях: одна — это мир комических персонажей, мир очень серьезный, наивно уверенный в себе, и другая плоскость — это мир автора-комедикографа, подвергающего насмешке этот первый мир, оспаривающего его серьезность и значительность, разумность.

Сатирический комизм «Старосветских помещиков», «Повести о том, как поссорился Иван Иванович с Иваном Никифоровичем» возникает в результате сложного аспекта пересечения двух плоскостей изображения, двух точек зрения на духовно убогих героев повести — иронической — автора и идиллически-панегирической — рассказчика.

Л. С. Выготский, исследуя психологическую природу комического, на примере басен Крылова доказывает эту его двойственность, заключая, что в противоречивости чувств, вызываемых подобным построением, основывается весь механизм обработки комического: «всякая басня и, следовательно, наша реакция на басню развивается все время в двух планах, причем оба плана нарастают одновременно, разгораясь и повышаясь так, что, в сущности, оба составляют одно и объединены в одном действии, становясь все время действительными»².

Формой проявления этой иронии у Гоголя, например, является наивное комментирование безобразных фактов, восторженно-патетические интонации, нагромождение превосходных степеней прилагательных, апология-обвинение, непосредственно связанные с фольклорными традициями. Вообще иронию, насмешку во всех ее оттенках Гоголь относил к национальному складу характера украинцев, особенно ярко проявляющемуся в его фольклоре.

Названные средства комедийного изображения, свойственные в той или иной мере всем художникам-комедикографам, создаются на основе использования деталей как сугубо комедийных, так и некомедийных, присущих всякому реалистическому изображению. Они не только выявляют комический характер изображаемого, но и способствуют его реалистической достоверности.

С конкретностью, индивидуальностью изображения связывал Гегель национальное в искусстве. Когда предметом литературы, поэзии, в

¹ Н. В. Гоголь. Полное собрание сочинений, т. IV; стр. 112.

² Л. С. Выготский. Психология искусства. М., «Искусство», 1965, стр. 187.

частности, служит не всеобщее в научной абстракции, а разумное в его индивидуальном проявлении, то тут необходимы национальные черты, своеобразное, придать ему колорит времени, страны, народа. Всеобщее не обходится без национальной полноты. Конкретному же, индивидуальному поэзии служит не всеобщее в научной абстракции, но изображение национальных черт, из которых она исходит; их состав и способ представления определяют также содержание и способ изображения поэзии и развиваются в сторону своеобразия и обособления»¹.

Детали, конкретизирующие, как бы одушевляющие всякое реалистическое изображение, занимают особенно значительное место в комедикографических произведениях. Ведь сущность комедии — противоречие явлений жизни с сущностью и назначением жизни (Белинский). В этом смысле комедия изображает преимущественно прозу повседневной жизни, ее мелочи и случайности, «всю потрясающую душу тину мелочей, опутавших нашу жизнь». Герои ее — раздробленные, холодные повседневные характеры, «которыми кишит наша земля, подчас горькая и скучная дорога», — говорит В. Г. Белинский.

Итак, сам предмет комедии, его изображение требуют подробностей в описании, внимания ко всяким мелочам и деталям, таким важным в повседневности, показа зависимости комических героев от них, их фетишизацию этими героями, преувеличение их смысла и значения. Таким образом, детали в комедикографических произведениях несут как смысловую, так и формальную нагрузку.

Вот эта известная перенасыщенность комических произведений деталями создает образы, резко очерченные, выпуклые, с точно обозначенными характерными особенностями. Поэтому и национальное в них отчетливо и ярко, выражаясь в национально достоверных подробностях внешности — портрета и костюма, в языке и интонационном строе речи. а национально конкретных особенностях окружающей обстановки, времени и места.

При всей конкретности реалистических трагических характеров национальное в них не главное, не ведущее. Это чаще всего характеры общечеловеческие, мировые, решающие задачи эпохальные, исторические по своему значению, диапазону. И если трагические характеры отвечают на потребности той национальной действительности, на почве которой они созданы, то единственно через свое общечеловеческое значение.

Комические характеры решают прежде всего вопросы сугубо национальные, воплощая в себе недостатки, пороки национального развития данной страны в данный исторический период. И только через эту национальную конкретность и актуальность они приобретают общечеловеческий смысл и значение.

«Всякая драма, — писал Л. С. Выготский, — в основе своей имеет борьбу... везде есть известные приемы, известные законы, известные силы, с которыми борется герой, и только в зависимости от выбора этих приемов мы различаем разные виды драмы. Если трагический герой с максимальной силой борется против абсолютных непоколебимых законов, то герой комедии борется обычно против законов социальных; а герои фарса — против физиологических. Герои комедии нарушают социально-психологические нормы, обычаи, привычки. Герои фарса... нарушают социально-физические нормы общественной жизни. Поэтому область фарса, как в «Лизистрате» Аристофана, очень легко и охотно

¹ Гегель. Сочинения, т. XIV, кн. 3, М., Соцэкгиз, 1958, стр. 173.

имеет дело с эротикой и пищеварением. Животность человека — вот с чем играет все время фарс»¹.

Обобщая все сказанное в статье, можно прийти к следующим выводам. Комическое — эстетическое явление. Поэтому в своем существовании в действительности оно подвержено действию ряда закономерностей, общих для всех эстетических явлений.

Комическое — национально-конкретно, так как конкретно любое эстетическое явление — прекрасное и возвышенное, трагическое, потому что они результат определенных общественных отношений и национальное является одной из форм проявления этих отношений.

Комическое представляет из себя специфические общественные отношения и потому национальное его проявление отлично от национальных форм других эстетических явлений.

Характерной особенностью комических явлений, определяющих специфичность их национального бытия, является то, что они неадекватно, искаженно представляют свою суть, существуя не в своей непосредственной форме, а в искаженном виде. Поэтому и изжившее себя национальное содержание в комическом проявляется несоответственно, в формах, претендующих на исторические смысл и значение, на соответствие прогрессивным тенденциям исторического развития.

Художник, избравший своим объектом комические явления действительности, отстаивая в своем творчестве прогрессивные общественные идеалы, отвергает эти явления, эту действительность как антинародные, препятствующие национальному развитию.

В конкретизации комического содержания в художественном произведении особое место занимают детали как сугубо комедийные, так и детали, используемые в любом реалистическом изображении. Перенасыщая ими комические произведения, автор способствует особой резкости, выпуклости комических характеров, своеобразной подчеркнутости и преувеличенности их особенных, индивидуальных качеств и черт.

Таким образом, комическое в искусстве существует как сложный синтез национально-определенного содержания и формы, воплощаясь в национально достоверные художественные образы в произведениях комедиографического искусства.

Сообразно природе комического образа национальное в нем выражено особенно выпукло и ярко. И чем незначительнее, нелепее содержание, которое он в себе обобщает, тем в более колоритные формы оно заключено.

И. Э. Рәһимова

Комикликдә миллилијин тәзаһүрүнүн бә'зи ганунаујғунлуглары

ХҮЛАСӘ

Мәгаләдә милли тарихи категоријанын инчәсәнәтдә естетик феноменә чеврилмәсиндән вә инсанын керчәклијә комик-эстетик мүнәсибәтинин маһијәтиндән бәһс едилір.

Бурада, әсасән, комедиографик әсәрләрин мәзмун вә формасы арасындакы гаршылыгы әлағә вә мүнәсибәт арашдырылыр. Мүәллифә кәрә, комиклик инчәсәнәтдә мүәјјән милли мәзмунун вә форманын мүрәккәб синтези кими ифадә олунур.

Комиклијин объектив мәзмуну илә бу мәзмуну формалашдыран бәдиини васитәләр (о чүмләдән милли форма) арасындакы асылылыгы функционал характер дашылыр.

¹ Л. С. Выготский. Психология искусства, стр. 303.

А. А. ВАГЛБОВ

В. И. ЛЕНИН И ПЕРВАЯ КОНСТИТУЦИЯ СОВЕТСКОГО АЗЕРБАЙДЖАНА

В истории создания и развития Советской Конституции отразился исторический опыт советского народа по строительству социалистического и коммунистического общества.

Основоположник Коммунистической партии В. И. Ленин принимал непосредственное участие в создании первого Советского Основного закона — Конституции РСФСР 1918 года¹, явившейся образцом для разработки первых конституций всех других советских социалистических республик.

Конституция РСФСР 1918 года создавалась и принималась в обстановке ожесточенной борьбы пролетариата России против эксплуататорских классов, которые силой оружия пытались реставрировать капиталистический строй. В этих условиях Основной закон Советского государства стал важнейшим идейно-организационным оружием борьбы Советского народа за построение социалистического общества. В. И. Ленин говорил: «В мире не бывало таких конституций, как наша. В ней записан опыт борьбы и организации пролетарских масс против эксплуататоров и внутри страны и во всем мире»².

Основные положения Конституции РСФСР 1918 года — о диктатуре пролетариата, задачах Советской власти в переходный период, структуре органов государственной власти и управления, избирательном праве и т. д. легли в основу первой Конституции Советского Азербайджана³.

28 апреля 1920 года стало знаменательным днем в жизни азербайджанского народа, днем рождения Азербайджанской Советской Социалистической республики⁴. Только благодаря Октябрьской революции, последовательному проведению Коммунистической партией ленинской политики самоопределения наций и бескорыстной, дружеской помощи русского народа азербайджанский народ, как и все народы нашей

¹ Подробнее см.: С. Л. Ронин. Первая Советская Конституция. М., 1948; Д. Чугуев. Первая Конституция Советского государства М., 1949 и др.

² В. И. Ленин. Полн. собр. соч., т. 37, стр. 147.

³ Следует отметить, что в юридической литературе до настоящего времени отсутствуют исследования, специально посвященные всестороннему правовому анализу Конституции Азербайджанской ССР 1921 г.

⁴ См.: «Известия Временного Революционного Комитета Азербайджана», 29 апреля 1920 г.

страны, впервые в своей многовековой истории завоевал подлинную свободу и создал социалистическую государственность.

Все мероприятия рабоче-крестьянского правительства Азербайджана по слому старого государственного аппарата и укреплению диктатуры пролетариата, проведенные под руководством Коммунистической партии, в соответствии с учением В. И. Ленина и с учетом социалистических законодательств РСФСР, способствовали успеху социалистических преобразований в республике. Декреты Азревкома, сыгравшие огромную роль в ликвидации капиталистического строя, в подрыве экономической и политической мощи эксплуататорских классов, в строительстве новой советской экономики, легли в дальнейшем в основу Конституции Советского Азербайджана.

Важную роль в этот период принадлежала комитетам бедноты, которые стали возникать в Азербайджане осенью 1920 года. Учитывая, что выборы Советов на селе задерживаются из-за недостаточной организованности крестьянства, что для разгрома кулачества нужна прочная опора из пролетарских и полупролетарских слоев деревни, ЦК АКП(б) признал необходимым организовать в деревне комитеты бедноты, работающие под руководством укомов партии и уездных ревкомов, в целях упрочнения Советской власти в Азербайджане, разгрома контрреволюционных сил, установления революционного порядка на местах¹.

Вопросы конституционного развития постоянно были в центре внимания партийной организации и правительства Советского Азербайджана. С первых же дней существования суверенного Азербайджанского Советского государства возникла потребность в конституции, которая была необходима для успешной его деятельности, развития и всемирного укрепления.

II съезд Коммунистической партии Азербайджана (16—23 октября 1920 г.), признав необходимость конституционного закрепления завоеваний и достижений рабочего класса республики, поручил своему Центральному Комитету возглавить разработку Конституции Советского Азербайджана, взяв за основу Конституцию РСФСР 1918 года².

Однако приступить сразу же к разработке проекта Конституции не представлялось возможным в силу специфических особенностей республики — создание Советов в уездах Азербайджана началось только весной 1921 года. Лишь в результате ликвидации последних очагов вооруженного сопротивления контрреволюции и усмирения кулачества, успешного проведения первых социалистических преобразований в деревне, укрепления союза рабочих и беднейших крестьян, упрочнения Советской власти в республике возникли условия для разработки проекта Основного закона республики.

Проект первой Конституции Азербайджанской ССР, одобренный вторым Пленумом ЦК партии, был представлен на рассмотрение I Всеазербайджанского съезда Советов рабочих, крестьянских, красноармейских и матросских депутатов³, который проделал огромную работу,

¹ См.: М. С. Искендеров. Из истории борьбы Коммунистической партии Азербайджана за победу Советской власти. Баку, 1958, стр. 500.

² См.: Очерки истории Коммунистической партии Азербайджана. Баку, 1963, стр. 347.

³ I съезд Советов Азербайджанской ССР проходил в Баку с 6 по 19 мая 1921 г. На съезде присутствовали 582 делегата с решающим голосом и 3 — с совещательным. Мандатная комиссия съезда получила заполненные анкеты только от 441 делегата. Среди них коммунистов было 388, беспартийных — 53. Социальный состав съезда был следующий: рабочих — 140, крестьян — 180, служащих — 110. Азербайджанцев в числе делегатов было — 321, русских — 75, армян — 21, других национальностей — 24. Съезды Советов в документах (1917—1936 гг.). М., 1960, стр. 319.

подвел итоги первого года строительства новой жизни, принял Конституцию Республики, наметил программу дальнейших работ: решить вопросы экономического, хозяйственного и культурного строительства в республике.

Выслушав доклад председателя Азревкома о годичной деятельности Азербайджанского Советского правительства, съезд одобрил «политику и успешную работу Рабоче-Крестьянского правительства»¹. Съезд обсудил также доклад народного комиссара по иностранным делам о внешней политике Советского правительства Азербайджана, направленной на всемирное укрепление союза с Советской Россией и другими Советскими республиками, на беспощадную борьбу с захватническими устремлениями империалистических держав, посягавшими на независимость Азербайджана.

Представители многих уездов республики сообщили съезду о ходе советского строительства на местах, о мероприятиях, проводимых в области хозяйства и культуры, о взаимосвязи центральных и местных советских органов. Азербайджанскому ЦИК² было поручено принять срочные меры к устранению недостатков в советском строительстве и «удовлетворить насущные нужды уездов...» В постановлении по докладу Наркомпроса съезд наметил ряд мер, направленных на значительное улучшение организации народного просвещения в республике.

На съезде было оглашено письмо В. И. Ленина «Товарищам-коммунистам Азербайджана, Грузии, Армении, Дагестана, Горской республики». В. И. Ленин призывал коммунистов Закавказья, чтобы они «... поняли *своеобразие* их положения, положения их республик, в отличие от положения и условий РСФСР, поняли необходимость не копировать нашу политику, а обдуманно видоизменить ее применительно к различию конкретных условий»³.

Огромное политическое и историческое значение имело принятие I Всеазербайджанским съездом Советов 19 мая 1921 г.⁴ первой Конституции Азербайджанской ССР⁵. Принятие Конституции явилось важной вехой в развитии советской государственности в Азербайджане.

Конституция Азербайджанской ССР явилась актом суверенного свободного волеизъявления трудящихся республики, правовой основой организации и развития азербайджанского государства на единой интернациональной базе диктатуры рабочего класса, советского строя.

Конституция законодательно закрепила всемирно-исторические завоевания славного бакинского пролетариата за год существования Советской власти: слом старого буржуазно-помещичьего аппарата и утверждение нового, советского аппарата, создание необходимых условий для построения социалистической экономики; ликвидацию сословного строя и режима национального гнета; установление самых демократических гарантированных прав и свобод трудящихся.

Конституция в первую очередь определила классовый состав общества, политическую и экономическую основу страны.

Согласно Конституции, основная задача диктатуры пролетариата переходного от капитализма к социализму периода заключалась: «...в

¹ См.: I Всеазербайджанский съезд Советов рабочих, крестьянских, красноармейских и матросских депутатов. Стенографический отчет. Баку, 1922, стр. 147.

² Азербайджанский ЦИК был избран на I Всеазербайджанском съезде Советов в составе 73 членов и 23 кандидатов.

³ В. И. Ленин. Полн. собр. соч., т. 43, стр. 198.

⁴ До принятия Конституции делегатами съезда Советов текст ее был обсужден 14—15 мая 1921 г. и принят на заседании фракции большевиков съезда Советов (Первый созыв Всеазербайджанского съезда Советов, стр. 130—137).

⁵ СУ Азербайджанской ССР, 1921, № 5, стр. 109.

установлении диктатуры городского и сельского пролетариата и беднейшего крестьянства в виде Советской власти в целях полного подавления буржуазии, уничтожения эксплуатации человека человеком и водворения социализма...»¹.

В. И. Ленин внес огромный вклад в марксистское учение о диктатуре пролетариата, в частности, в разработку самого понятия диктатуры пролетариата². Пролетариат, став руководящим в обществе и государстве классом, «строит новую, более высокую, общественную связь, общественную дисциплину: дисциплину сознательных и объединенных работников, не знающих над собой никакого ига и никакой власти, кроме власти их собственного объединения, их собственного, более сознательного, смелого, сплоченного, революционного, выдержанного авангарда»³.

В Конституции провозглашалось, что Азербайджанская ССР есть свободное социалистическое общество всех трудящихся Азербайджана и что вся власть в пределах Азербайджанской ССР принадлежит всему трудящемуся населению страны, объединенному в городских и сельских Советах. Вслед за Конституцией РСФСР 1918 г. она утвердила республику Советов — государственную форму диктатуры пролетариата. «Рабочие и крестьяне взяли власть в свои руки не для того, чтобы делить ее с буржуями и кулаками, — писала газета «Коммунист», — закон эту власть целиком отдает в руки трудящихся, объединенных в мощные Советы»⁴.

В. И. Ленин называл союз рабочего класса с крестьянством основой всей советской революции, всей советской республики⁵. Именно на этой основе Советское государство с первых же дней своего возникновения и проявило себя как высший тип демократии. Это получило свое выражение в широком привлечении народных масс к управлению делами общества; предоставлении трудящимся прав и свобод, обеспечиваемых системой материальных и юридических гарантий их использования; установлении равноправия наций, женщин с мужчинами; единстве прав граждан и их обязанностей перед обществом и государством.

Советское социалистическое государство с первых же дней своего существования создало для трудящихся фактическую возможность пользования демократическими правами и свободами. Это явилось результатом того, что государственную власть взял в свои руки единственно революционный класс — пролетариат, который, уничтожив частную собственность на орудия и средства производства⁶, превратил их в социалистическую собственность, создал прочную базу для подлинной демократии, для широких политических прав и свобод. Вместе с тем она возлагала на граждан республики ряд обязанностей⁷.

¹ СУ Азербайджанской ССР, 1921, № 5, стр. 109.

² См.: В. И. Ленин. Полн. собр. соч., т. 37, стр. 245.

Подробно об этом см.: «Ленинское учение о диктатуре пролетариата». Изд-во «Наука», 1970.

³ В. И. Ленин. Полн. собр., соч., т. 39, стр. 17.

⁴ Газ. «Коммунист», 20 мая 1921 г.

⁵ В. И. Ленин. Полн. собр., соч., т. 44, стр. 487.

⁶ Характерной особенностью Конституции Азербайджанской ССР 1921 г., является то, что она, в отличие от Конституции РСФСР 1918 г. и конституций других советских республик, в том числе закавказских, не содержала никаких положений относительно национализации, хотя первыми декретами земля, промышленные предприятия, банки и т. д., были национализированы.

⁷ Подробно об этом см.: А. Г. Алиев. Правовое положение граждан по Конституции Азербайджанской ССР 1921 года. Материалы научной конференции по проблеме «Личность, право и законность в Советском социалистическом обществе». Баку, 1967, стр. 59—61.

В Конституции Азербайджанской ССР 1921 года не только законодательно закреплялись демократические свободы, но и указывались пути и способы их реализации. Это явилось подтверждением марксистско-ленинского положения о том, что только благодаря свержению капитала, лишению власти эксплуататоров и установлению диктатуры пролетариата создаются условия для осуществления демократии, подлинной свободы для всех без исключения трудящихся. «Никто не станет отрицать, — говорил В. И. Ленин, — что для демократии действительной, а не бумажной, для привлечения рабочих и крестьян мы сделали столько, сколько за сотни лет не сделали самые лучшие демократические республики и сделать не могли»¹.

Это было началом полной ликвидации эксплуататорских классов. Свергнутые эксплуататорские классы стремились использовать все средства для того, чтобы отстоять свое существование и помешать успешному социалистическому строительству. Они оказывали новой власти всяческое сопротивление — военное, экономическое, политическое, идеологическое и моральное, что в свою очередь вынуждало пролетариат пресекать происки враждебных сил, подавлять их противодействие социалистическими преобразованиями. А это возможно было лишь через диктатуру пролетариата, которую В. И. Ленин определял как диктатуру против капиталистов и помещиков и видел смысл ее в слове их сопротивления².

Исходя из этого и руководствуясь интересами рабочего класса и трудящегося крестьянства, Конституция Азербайджанской ССР 1921 года вслед за Конституцией РСФСР 1918 года лишила отдельных лиц и отдельные группы эксплуататорских классов прав, которые могли быть ими использованы в ущерб интересам социалистической революции.

В. И. Ленин писал: «Необходимым признаком, обязательным условием диктатуры является насильственное подавление эксплуататоров как класса и, следовательно, нарушение «чистой демократии», т. е. равенства и свободы, по отношению к этому классу»³. И далее: «Если эксплуататоры лишены избирательного права... значит, эти Советы суть действительно организации угнетенных масс...»⁴.

Общие положения Конституции Азербайджанской ССР 1921 года, в которых наиболее полно отразились ленинские идеи о государстве диктатуры пролетариата, законодательно закрепив создание Азербайджанской Советской Социалистической республики, наметили основную задачу переходного периода.

Конституция, определяя основные положения по вопросам организации и деятельности государственных органов как важнейшей части механизма диктатуры пролетариата, отразила принцип единства государственной власти и полновластия Советов. В Конституции подчеркивалось, что вся полнота государственной власти в центре и на местах принадлежит азербайджанскому рабочему классу и трудящемуся крестьянству в лице Советов.

В. И. Ленин придавал огромное значение принципам организации и деятельности советского государственного аппарата. Он неоднократно отмечал, что без государственного аппарата и без постоянной и упорной борьбы за его улучшение мы давно были бы уничтожены.

Еще до Великой Октябрьской социалистической революции В. И. Ленин писал: «Мы не утописты. Мы не «мечтаем» о том, как бы сразу

¹ В. И. Ленин. Полн. собр., соч., т. 38, стр. 171.

² См.: В. И. Ленин. Полн. собр., соч., т. 32, стр. 315; т. 33, стр. 375.

³ В. И. Ленин. Полн. собр., соч., т. 37, стр. 266.

⁴ Там же, стр. 289—290.

обойтись без всякого управления, без всякого подчинения»¹. И в дальнейшем, когда уже была установлена Советская власть и создан государственный аппарат, В. И. Ленин писал: «Без «аппарата» мы бы давно погибли. Без систематической и упорной борьбы за улучшение аппарата мы погибнем до создания базы социализма»². Ленинские принципы организации и деятельности государственного аппарата, нашедшие свое отражение в Конституции РСФСР 1918 года, вошли и в первую Конституцию Советского Азербайджана.

В. И. Ленин, раскрывая содержание понятий укрепления и развития государства, писал: «Укрепление и развитие должны состоять в осуществлении (более широком, всеобщем и планомерном осуществлении) тех заданий, которые исторически на эту форму государственной власти, на этот новый тип государства ложатся...»³.

Содержание деятельности и организационные формы местных Советов и в Российской Советской республике, и в Азербайджанской ССР соответствовали основным задачам и функциям Советского государства в первой фазе его развития.

Конституция Азербайджанской ССР 1921 года закрепила стройную систему организации органов Советской власти, определила основные начала взаимоотношений и взаимодействия органов государственной власти на основе активного и широкого участия трудящихся в управлении государством, демократического централизма, коллегиальности и единоначалия, а также социалистической законности. На этих же принципах основывались взаимоотношения всех звеньев системы местных органов государственной власти и управления между собой, а также взаимоотношения Советов депутатов со съездами Советов и взаимоотношения последних с исполнительными комитетами.

Единство представительной власти в Азербайджанской ССР не исключало разграничения компетенции между органами государственной власти и органами государственного управления. Это объясняется тем, что советский строй сверху донизу проникнут одним общим духом единства власти трудящихся, что единство власти трудящихся, воплощенное в ее высших органах, всегда выражало демократическую природу этих органов власти и управления, суверенитет рабочего класса и трудящегося крестьянства.

Таковы были основные принципы первой Конституции Азербайджанской ССР — подлинно демократической, впервые в истории азербайджанского народа закрепившей и обеспечившей власть трудящихся. Она сыграла историческую роль в строительстве Азербайджанской Советской Социалистической республики, явилась мощным орудием борьбы за построение социализма.

Первая Конституция Азербайджана имела и большое международное значение. Возникновение на Востоке первого государства рабочих и крестьян, свободных от эксплуатации и национального гнета, а также одержавшиеся в Конституции этого государства прогрессивные идеи и положения оказывали революционизирующее влияние на сознание тех народов Востока, которые еще продолжали оставаться в состоянии социального и национального угнетения и колониальной зависимости.

В. И. Ленин писал: «Все существовавшие до сих пор конституции стояли на страже интересов господствующих классов. И только одна Советская Конституция служит и будет постоянно служить трудящимся и являться могучим оружием в борьбе за осуществление социализма»⁴.

¹ В. И. Ленин. Полн. собр., соч., т. 33, стр. 49.

² Там же, т. 43, стр. 381.

³ Там же, т. 36, стр. 72.

⁴ Впервые опубликовано в журн. «Коммунист», 1957, № 5, стр. 18.

А. Ә. Ваһабов

В. И. Ленин və Совет Азәрбајҹанынын биринчи конституцисјасы

ХҮЛАСӘ

В. И. Ленин дикәр Совет республикаларынын биринчи-конституцисјасынын һазырланмасы үчүн нүмунә олан биринчи Совет Әсас Ганунун—1918-чи ил РСФСР Конституцисјасынын јарадылмасында билава-ситә иштирак етмишдир.

РСФСР Конституцисјасынын әсас мүддәалары—пролетар диктатура-сјәти, сечки һүгугу вә с. Совет Азәрбајҹанынын Биринчи Конституцисја-сында өз әксини тапмышдыр.

1921-чи ил Конституцисјасы Азәрбајҹан Совет Сосиалист Республика-сынын јарадылмасында тарихи рол ојнады, сосиализм гуручулуғу уғ-рунда мүбаризәдә күчлү силаһ олду.

Ј. Н. СƏФƏРОВ

АЗЭРБАЈЧАН XIX ЭСР РУС ТАРИХШҮНАСЛЫҒЫНДА

(С. Броневскинин əсəрлəри үзрə)

Азəрбајчанын Русија илə бирлəшмəсинин игтисади, сиюаси вə м҃һүм мəдəни нəтичəлəри олмушдур. Бу, габагчыл ичтиман фикрин, əдəбијјатын инкишафында, Азəрбајчанын тарихинин, иглим вə чоғрафи м҃һитинин, хəмчинин этнографијасынын өјрəнилмəсиндə өзүнү кəстəрмишдир.

XIX əсрин кəркəмли рус шəргшүнасы Семјон Броневски «Гафгаз хаггында əн јени чоғрафи вə тарихи мəлүмат» адлы əсəриндə јазмышдыр: «Һələ гəдимдən өз тəбиəти вə тарихи илə шəһрəт газанмыш Гафгаз јени дөврдə (јəни XVIII—XIX əсрлəрдə—Ј. С.) тəбиəти өјрəнəнлəрин вə тарихшүнасларын нəзəрини даһа артыг чəлб едир»¹.

XVIII əсрин икинчи јарысындан башлајараг, Гафгаз Русија Елмлəр Академијасынын м҃һүм елми-тəдгигат объектлəриндən биринə чеврилир, тарихчилəр, тəбиəтшүнаслар, өлкəшүнаслар бу дијары кəзир, онун игтисадијјатына, тəбиəтинə, тарихинə, чоғрафијасына, этнографијасына аид зəнкин вə гијмəтли материал топлајырлар.

Азəрбајчаны сəјаһəт едən акад. С. Гмелин, сəјјаһ М. Биберштејн, XVIII əсрин 30—40-чы иллəриндə ики дəфə Азəрбајчанда олмуш тəбиб вə тəбиəтшүнас И. Лерх вə б. өлкəнин игтисади вə сиюаси вəзиюјјəтинə, топографијасы вə тəбии еһтијатларына даир м҃һүм фактлар топламышлар. Бу мəлүмат сонралар Гафгаз, о чүмлəдən Азəрбајчан хаггында јазылмыш əсəрлəрин əсасыны тəшкил етмишдир. Гафгаз, о чүмлəдən Азəрбајчанла марагланан рус өлкəшүнасларындан бири дə Семјон Броневски олмушдур.

1805-чи илə кими кнјаз Сисиановун јанында хидмəтгə олмуш. С. Броневски Гафгаз, о чүмлəдən Азəрбајчан вə Дағыстанын өјрəнилмəсигə доғмуш марагдан бəһс едэрək јазмышдыр: «XVIII əсрин II јарысындан бу вахта гəдərки (јəни XIX əсрə гəдər—Ј. С.) дөврдə бир чох алим вə сəјјаһ Авропа илə Асигјанын говушдугу јердə јашајан халглар, онларын сиюаси һəјаты, өлкəнин нəбатəт вə һејванат алəми хаггында мəлүмат топламағы гаршыларына мəгсəd гəјмушлар»².

¹ С. Броневски. Новейшие географические и исторические известия о Кавказе, М., 1823, сəһ. 9.

² Јенə орада, сəһ. 10.

С. Броневски «Гафгаз хаггында əн јени чоғрафи вə тарихи мəлүмат» адлы икичилдлик əсəрини јазаркən академиклəрдən Килденштетин, С. Гмелинин, П. Палласын Гафгаз хаггында зəнкин фактлы материалларындан³, Г. Сент-Кроанын 1797-чи илдə Парисдə нəшр етдирдији Г. Едвардын «Гара вə Хəзэр дəнизлəри арасындакы торпаглар хаггында» гејдлəриндən, Миллерин, Озератскинин, Зујевин вə дикəр тəдгигатчыларын Гафгаза аид əсəр вə гејдлəриндən кениш истифада етмишдир.

1823-чү илдə нəшр олунмуш бу əсəрдə мүəlлиф Ширван, Дағыстан Гафгазын əразиси, чоғрафијасы, тарихи этнографијасы, гафгазлыларын системи, мүлки вə сиюаси бөлкүсү, тичарəт əлагəлəри вə нəһајəт əһали-мəлүмат верир.

С. Броневскинин əсəриндə верилən мəлүматы ики група бөлмək олар. Биринчи група өлкəнин игтисади һəјатына, əһалинин һəјат тəрзинə вə тичарəт əлагəлəринə, тəсəррүфатына даир сənəдлəр дахилдир. Бунлар инди дə гијмəтли мənбə олараг галмагдадыр. Икинчи групп ичтиман-суюаси мəсəлəлəрə аид фактлар аид едилə билəр. Сонунчу групп мүəlлифин ајры-ајры мənбə вə тарихи əдəбијјатлардан кəтүрдүјү вə өз мұна-сибəтини билдирмəкдən ејни илə əсəринə кəчүрдүјү мəлүмат—бунларын да əксəријјəти халгын вə өлкəнин үмүми тарихи инкишафына ујғун кəлмир вə бир сыра тарихи фактлары тəһриф едир. Мəсəлən, С. Броневски Гафгаз тарихини беш дөврə—јунан (миладдан əввəl VII—III əсрлəр); Рома (миладдан əввəl II əср), Бизанс вə ја јунан—Иран (V—XII əсрлəр), түрк—Иран (XII—XVII əсрлəр) вə Русија дөвлəринə бөлүр. Мүəlлифин «јунан дөврү» адландырдыгы дөврдə Гафгаз, о чүмлəдən гəдим Азəрбајчан əразисиндə Манна, Мидија, Атропатена дөвлəтлəри, Шималда—Кичик Гафгаздан вə Күр илə Аразын ашағы ахарындан Бөјүк Гафгазын шимал-шəрг гуртарачағына гəдэр сəһəни əһатə едən əразидə исə Албанија јерлəшмишди. Бу өлкəнин сакинлəри Загафгазијанын дикəр халглары илə бирликдə јаделли ишғалчылара гаршы амансызчасына мұбаризə апармышлар. Мəшһүр јунан сəркəрдəsi вə јазычысы Ксенофонт «Анабазис» адлы əсəриндə јазыр ки, халгын мұгавимəтинə таб кəтирмəјөн 10 мин јунан ордусу Гара дəниз истигамəтиндə кери чəкил-мəјə мəчбур олду⁴.

Миладдан əввəl I əсрдə Загафгазија ромалыларын һəрби јүрүшлəринə мəрүз галды. Лакин онлар да јунанлар кими өлкəни ишғал етмək уғрунда апардыглары бешəсрлик мұбаризəдə мəгсəдлəринə наил ола билмəдилəр.

Загафгазија халгларынын јунанлара вə ромалылара гаршы мұбаризəsi јунан вə Рома гулдар дөвлəтлəринин ифласыны сүр'əтлəндирди.

Белəликлə, тарихи фактлардан ајдын олур ки, С. Броневскинин «јунан» вə «Рома» дөврү, хəмчинин «Бизанс вə ја јунан—Иран» дөврү адландырдыгы III дөвр Загафгазија халгларынын Сасанилəрə гаршы мұбаризəsi, 25 ил давам едən Иран—Бизанс мұһарибəsi вə эрəб хилəфəтинə гаршы мұбаризə иллəринə тəсəдүф едир. Лакин мүəlлиф əсəриндə эрəб истиласыны јаддан чыхармышдыр.

С. Броневскинин «түрк—Иран» (XII—XVII əсрлəр) дөврү хаггын-дакы мұлаһизəsi илə дə разылашмаг олмаз. С. Броневскинин Гафгазын тарихинə аид дөври системиндən белə чыхыр ки, Гафгаз, о чүмлəдən

³ С. Броневски. Кəстəрилən əсəри, сəһ. 12.

⁴ Бах: М. Н. Тихомиров. Источниковедение истории СССР. С древнейших времен до конца XVIII в., т. I, М., 1940, сəһ. 16.

өз дөвләтини јарада билмәмишдир. ... тәсәлуф едилдир. Мәсәлән,

ричэн жүксэлмәјә башлајыр»⁶.

маға мұвәффәг олду.

...де Куликовски тоғида жаңас Дмитрий Хвандов (Донской) торғайлардан
ендирилди.

гојмушдур.

түтүр»⁷.

Ушбу ҳақиқат, бундай тағйирлар натижада дэврлэшмэ схемини ујғун ола-

6 Јенә орада,

⁷ Јенә орада, сәһ. 19.

Эсэрдэ Русия дөврү адландырылан XVII – XVIII-кылымдарда кениш јер вериди.

Ма'лум олдугу кими, 19...

«Усшја дөврү» адландырмаға һагг газандыр-

Ләнкәран, Рәшт, Әнзәли və с. «Иран тарихында»

Ким сакит оларса, о, бизим гошун тарафиндэн һеч бир зәрәр көрмәјә-

ны сэлвэн «Иран торпаглари» кими тэсвир етмишди.

системи вә с. һаггында да мә'лумат верилир¹¹.

Э. Гүллар və я нэрои эсирлэр¹².

дир.

ханийлар, султанлар, бәлләр, ағалар, мөһимнәр, башлыҡтар, һәм башкалар. Мәһмүт сифи исә әксәријәти диван, саһибкар, вәғф тор-

9 Јенз ограда сак 21

10. Azərbaycan tarixi, 1-ci cild, Bakı, 1991, səh. 29, 33.

12. С. Броневски. Көстәрилән әсәри, сәһ. 42.

¹³ Бү барәдә бах: И.

ношений в Азербайджане и Армении в XVI-XVII вв.

пасларында чалышан рәйјәтләр вә торпаға дејил, шәхсән феодала тәһ-
ким олунмуш рәнчбәрләр тәшкил едирдиләр¹⁴.

С. Броневскинин әсәриндә Азәрбајчанда гулларын олмасындан да
данышылып. Һалбуки Азәрбајчанда ичмачы кәндлиләрин нөкәрләрә
чеврилмәси һаллары олдуғу һалда, онун гул едилмәси вә јахуд һәрби
әсирин гула чеврилмәси һалы олмамышдыр. Нахчыван кәндлиләринин
вүғарла «һеч көрүнмәјибдир ки, кәндли гулам (гул—*Л. С.*) олсун» де-
мәләри буна ән јахшы сүбүтдур¹⁵.

Әсәрдә Азәрбајчанда јашајан әһалинин мигдарына аид статистик
сәнәдләр дә верилмишдир. Онлар мүүллифин шәхси мүүһәһидәси вә һе-
саблмасы нәтичәсиндә әлдә едилмишдир¹⁶.

Вилајәтләр	Әһалинин сајы	Аилә вә ја һәјәтләрин сајы
Гүба	23147	7964
Шамаһы	—	25000
Бакы	—	1000
Салјан	—	2000
Шәки	—	20000
Кәнчә	—	7000
Ғарабағ	—	5000
Нахчыван	—	12000

Бу һесабламалар елми вә практики чәһәтдән марағлы вә диггәтлә-
јигдир. Лакин чәдвәлдә көстәрилән рәғәмләрә тәңгиди јанашмағ лазым-
дыр. Мә'лумдур ки, XIX әсрин сонларынадәк Русијада дәгиг статистик
сәнәдләр, о чүмләдән әһалинин вә хүсусән учғарларда јашајанларын
мигдарыны дүзкүн әкс етдирән рәғәмләр олмамышдыр. С. Броневски-
нин тәртиб етдији чәдвәлдәки рәғәмләр исә даһа чох шүбһә доғуруп.

Акад. Ә. С. Сумбатзаде «XIX әсрдә Азәрбајчан сәнајеси» адлы моно-
графијасында көстәрир ки, XIX әсрин 30-чу илләриндә Бакыда 3.893
(тәкчә киши), Гүбада 1.984 (киши), Шамаһыда 5.556, Шәкидә 7.385,
Нахчыванда 2.870, Салјанда 6.951 нәфәр әһали јашајырды¹⁷. Бу рәғәм-
ләри С. Броневскинин тәртиб етдији статистик һесаблама илә тутушдур-
дугда онларын инандырычы олмадығы ашкара чыхыр.

С. Броневскинин әсәриндә Азәрбајчанла апарылан тичарәт һаггын-
дакы фактлардан, бу мәсәләјә аид рәғәмләрдән инди илк мәнбә кими
истиһадә едилир. Мүүллиф Хәзәр дәнизи васитәсилә апарылан тичарә-
тин чох гәдим тарихә малик олдуғуна ишарә едәрәк көстәрир ки, Һин-
дистандан Јунаныстана вә Италијаја әтријат, гүјмәтли даш-ғаш, ипәк
парча апарырдылар. Тәдгигатчы көстәрир ки, Хәзәр дәнизи Гәрби Ав-
ропаны бир тәрәфдән Күр чајы вә Ғара дәниз, диқәр тәрәфдән исә Вол-
га вә Кама чајлары, Балтик вә Ағ дәниз васитәсилә Асија вә Шәрги
Авропа өлкәләри илә бирләшдирди¹⁸. Мүүллиф Хәзәр дәнизинин беј-
нәлхалғ тичарәт әләғәләриндә бөјүк рол ојнадығы, онун Асијаны Авро-
па илә әләғәләндирән көрпү олдуғуну дәнә-дәнә гејд едир. С. Броневски
јазыр ки, 1592-чи илдә А. Ченкинсон Һәштәрхандан Хәзәр дәнизи васи-
тәсилә Ширван саһилләринә кәлир, Ширван, Шамаһы, Чавад, Әрдәбил
вә Тәбриздән кечиб, Гәзвинә—Шаһ Тәһмасибин јанына кедир вә Шир-

ван ханы Абдулланы Инкилтәрә илә тичарәт етмәјә разы салыр¹⁹. Бу
факт әсасән дүзкүн олса да, сәһвисиз дә дејилдир. С. Броневскинин бәһс
етдији һадисә 1592-чи илдә јох, 1563-чү илдә баш вермишдир.

XVI әсрә гәдәр Инкилтәрә Азәрбајчандан, хүсусән Шамаһы вә Ки-
әлдә едирди. Бу јолла алынған ипәјин баһа баша кәлдијини көрән инки-
сәк сәвијјәдә олан ғаршылығлы мүнәсибәтіндән өз хејирләринә истиһа-
кә дөвләтинин ихтијарына кәлдиләр. Бунун үчүн биринчи нөвбәдә ачары Мос-
мәк лазым иди. Бу мәгсәдлә Инкилтәрәнин Москвадакы тичарәт шир-
да Шамаһы бәјләрбәјиси Абдулла ханын ғәбулунда олду. Лакин бу кө-
рүшдә А. Ченкинсон мүсбәт нәтичә әлдә едә билмәди.

1563-чү ил апрелин 14-дә Чавад шәһәриндә, икинчи дәфә Абдулла
хән тәрәфиндән ғәбул едилән Инкилтәрә нүмајәндәси Азәрбајчан вила-
јәтләриндә көмрүксүз азад тичарәт һаггында мүүғавиләни имзаламаға
ианл олду²⁰.

С. Броневски әсәриндә Русијанын Ширваншаһларла тичарәт әләғә-
ләринә кениш јер вермишдир. Мүүллиф јазыр: «Русијанын Хәзәр васи-
тәсилә Иран, о чүмләдән Ширванда тичарәти дурмадан кенишләнир»²¹.

Чар Алексей Михајловичин һакимијјәти дөврүндә (1645—1676) һәр
ил Килан вә Ширвандан Һәштәрхана 70 мин пуд ипәк хаммал кәтири-
лирди²².

XVII әсрин II јарысы вә XVIII әсрин әввәлләриндә кәмијјәтчә арт-
мағда олан мануфактуралары хаммалла тә'мин етмәк мәгсәди илә
I Пјотр Килан вә Ширван хам ипәјинин тамамилә Русија мануфактура-
чыларынын ихтијарына верилмәсинә чалышыр. Пјотрун Хәзәр саһиллә-
ринә һәби сәфәри ишғалчылығ характери дашымышдыр. Сүр'әтлә ке-
нишләнән Русија мануфактураларыны хаммалла тә'мин етмәк, истеһсал
олунан сәнајә малларыны сатыб, даһа чох пул газанмағ үчүн I Пјотра
зәиф инкишаф етмиш вә аз-чох пәдәршаһи јашајышын үстүнлүк тәшкил
етдији өлкә лазым иди²³. Белә бир өлкә исә илдә 70 мин пуд хам ипәк
ихрач едән²⁴ Хәзәр саһили вилајәтләр ола биләрди.

I Пјотр Хәзәр саһилиндә ән јахшы лиман олан Бакынын Русијанын
тә'сир даирәсинә кечмәсинә биринчи дәрәчәли әһәмијјәт верәрәк дејир-
ди: «Бизин Каспи дәнизи саһилләринин әлә кечирмәјә бөјүк еһтијачымыз
вардыр... Бизин ән үмдә вәзифәмиз Каспи дәнизиндә мөһкәмләnmәкдир,
бунсуз һеч бир шеј етмәк олмаз»²⁵.

С. Броневскинин әсәриндә Русијанын Шәрг сijasәтинин әсил маһиј-
јәти пәрдәләнир, мүүллиф I Пјотрун Азәрбајчана һәрби сәфәринә һагғ
газандырмаға чалышыр. О јазыр: «Русларын тичарәт етдикләри Килан
вә Ширван да дахил олмағла Каспинин гәрб саһил вилајәтләри башдан-
баша бәрбад һала дүшмүшдүр. Бөјүк Пјотрун бу јерләри тутмасындан
мәгсәд бурада сакитлији вә тичарәти бәрпа етмәк олмушдур»²⁶.

Ејни заманда С. Броневски е'тираф едир ки, Каспинин гәрб саһиллә-
ри мәсәләсиндә I Пјотрун мәгсәди бүтүн тичарәти Русија үчүн әлвериш-
ли вә ваһид јолла апармағдан ибарәт олмушдур. Мәһз буна көрә дә о,

¹⁴ Бу барәдә бах: И. П. Петрушевский. Очерки по истории феодальных отно-
шений в Азербайджане, и Армении в XVI—XIX вв., III фәсил.

¹⁵ Азәрбајчан тарихи, I һиссә, Бакы, 1961, сәһ. 379.

¹⁶ С. Броневски. Көстәрилән әсәри, сәһ. 56.

¹⁷ А. Сумбат-заде. Промышленность Азербайджана в XIX в., Бакы, 1964,
сәһ. 48.

¹⁸ С. Броневски. Көстәрилән әсәри, сәһ. 178—190.

¹⁹ С. Броневски. Көстәрилән әсәри, сәһ. 190.

²⁰ Бах: Английские путешественники в Московском государстве, Л., 1937, сәһ. 215.

²¹ С. Броневски. Көстәрилән әсәри, сәһ. 193.

²² Јенә орада, сәһ. 201.

²³ В. И. Ленин. Әсәрләри, 4-чү чилд, сәһ. 384.

²⁴ «Русский архив» журналы, 1899, III кит., сәһ. 281—482.

²⁵ Азәрбајчан тарихи, I һиссә, Бакы, 1961, сәһ. 317, 323.

²⁶ С. Броневски. Көстәрилән әсәри, сәһ. 202.

Күр чајынын сол саһилиндә вә Салјанын ашағы һиссәсиндә јени шәһәр вә лиман салмағы әмр етмишди²⁷.

Әсәрдә Бакы лиманы, бейнәлхалғ тичарәт әлағәләриндә онун ролу һағғында әтрафлы мәлүмат верилір. Мүәллиф јазыр: «Бакы Каспи дәнизи саһилиндә ән јахшы лимандыр. Бакы васитәсилә кениш тичарәт апарылыр. Бу тичарәтдә рус кәмиләри әсас јер тутурду. Иран, Ширван вә Күрчүстана дашынан рус вә Авропа маллары бу кәмиләрлә апарылырды. Бакы лиманына илдә 60-а јахын тичарәт кәмиси дахил олурду. Лиманын иллик тичарәт дөвријјәси 500 мин маната јахын иди»²⁸.

С. Броневски Русијанын тичарәт дөвријјәсиндә Күр чајы вә онун һөвзәсиндә салынан лиманларын мүнүм рол ојнадығындан бәһс едир. Күр чајы саһили вилајәтләрдән, хусусән Салјандан Русијаја мүхтәлиф маллар дашындығы һағғында мәлүмат верир. Мүәллиф јазыр ки, Күр чајы һөвзәсинә илдә бир нечә кәми дахил олур. Бу кәмиләр Салјан балыгчыларынын истәһсал етдији вә рус сәнајечиләри тәрәфиндән алынған балыг, күрү, суити пији вә с. хаммалы Русијаја дашыјырды²⁹.

С. Броневски көстәрир ки, Русија Күр чајындан вә Күрлә кәмичилилик нәғлијјатындан тәкчә иғтисади-тичарәт әлағәләри мәғсәди илә дејил, һәм дә Азәрбајҹанда, хусусән Муғанда јерләшән ордусунун әрзағла вә һәрби сурсатла тәмин олунмасы үчүн дә истифадә едирди³⁰.

Рус тачирләри вә сәнајечиләри Русијанын Азәрбајҹанла тичарәтиндән чох фәјда көтүрүрдүләр. Онлар Русијада истәһсал едилән чүрбәчүр сәнајә малларыны (кәтан парча, дәмир, дәмир вә поладдан һазырланмыш әшјалары вә с.) һәштәрхан васитәсилә Бакыја кәтирирдиләр. Һәштәрхандан Бакыја кәтирилән вә јахуд Бакыдан Һәштәрхана апарылан хаммалы рус кәмиләри дашыјырды³¹. Кәмичилилик нәғлијјатындан хејли мәнфәәт әлдә едән Русијанын һаким даирәләри дәниз кәмичилији илә јанашы, чај кәмичилијини дә кенишләндирмәк вә Азәрбајҹанын гәдим тичарәт мәркәзләриндән бири олан Кәнчә илә гуру јолла јанашы, су јолу илә дә әлағә сахламаға сәј көстәрирдиләр.

С. Броневски јазыр: «Узун мүддәт кәмичилилик үчүн лазым олмадығындан Күр чајынын јухары һиссәси тәмизләнмәмишдир. Әкәр бу мансә арадан галдырылса, јәни Күрүн јухары һиссәси тәмизләнсә, кәмиләр Күр васитәсилә Кәнчәјә гәдәр һәрәкәт едә биләр»³².

Јухарыда дејиләнләрдән ајдын олур ки, бәзи гүсүр чәһәтләринә бахмајарағ, С. Броневскинин әсәри XIX әср Азәрбајҹан тарихшүнаслығынын инкишфында, шүбһәсиз ки, өзүнәмәхсус јер тутур.

Ю. Г. Сафаров

Азәрбајҹан в русской историографии начала XIX в. (по произведениям С. Броневского)

РЕЗЮМЕ

Присоединение Азербайджана к России имело огромное экономическое и культурное значение. Оно совпало со временем быстрого роста капиталистических отношений в недрах феодально-крепостнического

²⁷ С. Броневски. Көстәрилән әсәри, сәһ. 203.

²⁸ Јенә орада, сәһ. 204, 224.

²⁹ Јенә орада, сәһ. 204, 224.

³⁰ Јенә орада, сәһ. 225.

³¹ Јенә орада, сәһ. 234.

³² Јенә орада.

строю Россия, с одной стороны, и начавшегося мощного развития и расцвета передовой русской культуры — с другой.

Начиная с первой половины XIX в. русская наука, культура и литература оказывали громадное влияние на развитие науки, культуры и джанского народа.

С конца XVIII в. Кавказ стал одним из важных объектов научных исследований комплексных экспедиций Российской Академии наук. В это время в Азербайджане побывали акад. С. Гмелин, путешественник М. Биберштейн, медик и натуралист И. Лерх и др. Они собрали много ценных сведений о хозяйственно-экономической и политической жизни, о топографии и природных богатствах, об истории и этнографии страны. Эти сведения имели большое значение для изучения Кавказа, в том числе Азербайджана.

Особый интерес вызывают сведения о Кавказе, в том числе Азербайджане, собранные С. Броневским, побывавшим в этой стране в начале XIX в. В 2-томной книге С. Броневского «Новейшие географические и исторические известия о Кавказе» (Москва, 1828) собраны многочисленные данные, носящие характер первоисточников.

Данные, собранные в книгах С. Броневского, следует разделить на две группы: материалы о хозяйственно-экономической жизни и данные о социально-политическом положении страны. К первой относятся факты, выявленные автором, сохранившие свое научное значение до настоящего времени. Данные, относящиеся к социально-политической истории, не представляют важного научного значения и требуют научно-критического подхода.

Вместе с тем труд С. Броневского является полезным документальным первоисточником по истории народов Кавказа, в том числе Азербайджана.

«Исторические заслуги судятся не потому, — говорил В. И. Ленин, — что не дали исторические деятели сравнительно с современными требованиями, а по тому, что они делали нового сравнительно со своими предшественниками»¹.

Таким образом, С. Броневский играл важную роль в развитии азербайджанской историографии XIX в.

¹ В. И. Ленин. Полн. собр. соч., т. 2, стр. 166.

МҮНДӘРИЧАТ

И. А. Исаев. Азәрбајҗан кәнд тәсәррүфатынын инкишафы тарихиндән (1946—1965-чи илләр)	3
А. Н. Зейналов. Истехсалатда ихтисаслы фәһлә кадрларынын һазырланмасы (1951—1955-чи илләр)	13
М. С. Алыджанов. Азәрбајҗан оғуллаһынын Белорусијада партизан һәрәкатында иштиракына даир (1941—1944-чү илләр)	21
Д. Б. Сеидзаде. Азәрбајҗан буржуазиясы вә 1905-чи ил милли-азадлыг һәрәкаты	31
Ә. Ә. Рәһмани. XVII әсрин әввәлләриндә Азәрбајҗанда османлылар әлејһиннә үсҗанлар вә шәһәрләрдә вәзијјәт	42
В. З. Пириев. Азәрбајҗан тарихиндә чобаниләрин сијаси мөвҗеји	52
Һүсејн Чидди. Бугурт галасы һаггында тарихи археоложи мәлумат	60
Һ. П. Кәсәмәли. Хачбулагда јени ашкар едилмиш абидәләрә даир	70
И. А. Начыјев. Азәрбајҗан колхозчу кәндлиләринин аилә мәишәтинин бәзи мәсәләләри һаггында	79
А. Ф. Дашдамиров. Милләт милли мүнәсибәтләрин субъектидир	87
М. Ә. Рүстәмов. Фәһлә синфинин әмәјиндә тәшкилатчылыг вә иҗрачылыг функцияларынын күчләnmәсиндә елми-техники зијалыларын ролу	96
М. Ә. Әфәндијев. Мүасир дөврдә кәнд зијалыларын тәркибиндә баш верән дәјишкликләр	105
И. Ә. Рәһимова. Комиклидә миллилијин тәзаһүрүнүн бәзи җануна-уғундуглары	112
А. Ә. Ваһабов. В. И. Ленин вә Совет Азәрбајҗанынын биринчи конституциясы	119
Ј. Н. Сәфәров. Азәрбајҗан XIX әср рус тарихшүнаслыгында (С. Броневскинин әсәрләри үзрә)	126

СОДЕРЖАНИЕ

И. А. Исаев. Из истории развития сельского хозяйства Азербайджана (1946—1965 гг.)	3
Агабаба Зейналов. Подготовка квалифицированных рабочих кадров на производстве (1951—1955 гг.)	13
М. С. Алыджанов. Участие сынов Азербайджана в партизанском движении в Белоруссии (1941—1944 гг.)	21
Д. Б. Сеидзаде. Азербайджанская буржуазия и национально-освободительное движение в 1905 г.	31
А. А. Рахмани. Состояние городов и антиосманские восстания в Азербайджане в начале XVII в.	42
В. З. Пириев. Роль Чобанидов в политической истории Азербайджана.	52
Гусейн Джидди. Историко-археологические сведения о крепости Бугурт.	60
Г. П. Кесаманлы. О вновь открытых памятниках Хачбулага (Азербайджанская ССР).	70
И. А. Гаджиев. О некоторых семейно-бытовых вопросах колхозных крестьян Азербайджана.	79
А. Ф. Дашдамиров. Нация как субъект национальных отношений.	87
М. А. Рустамов. Роль научно-технической интеллигенции в усилении организаторских и исполнительских функций в труде рабочего класса.	96
М. А. Эфендиев. Изменение в структуре сельской интеллигенции на современном этапе.	105
И. А. Рагимова. Некоторые закономерности проявления национального в комическом	112
А. А. Вагабов. В. И. Ленин и первая конституция советского Азербайджана.	119
Ю. Г. Сафаров. Азербайджан в русской историографии начала XIX в. (по произведениям С. Броневского).	126